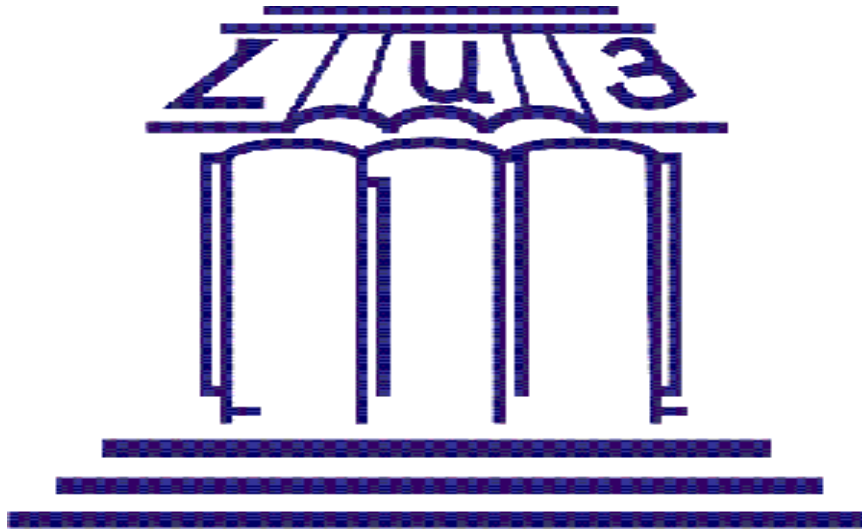

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

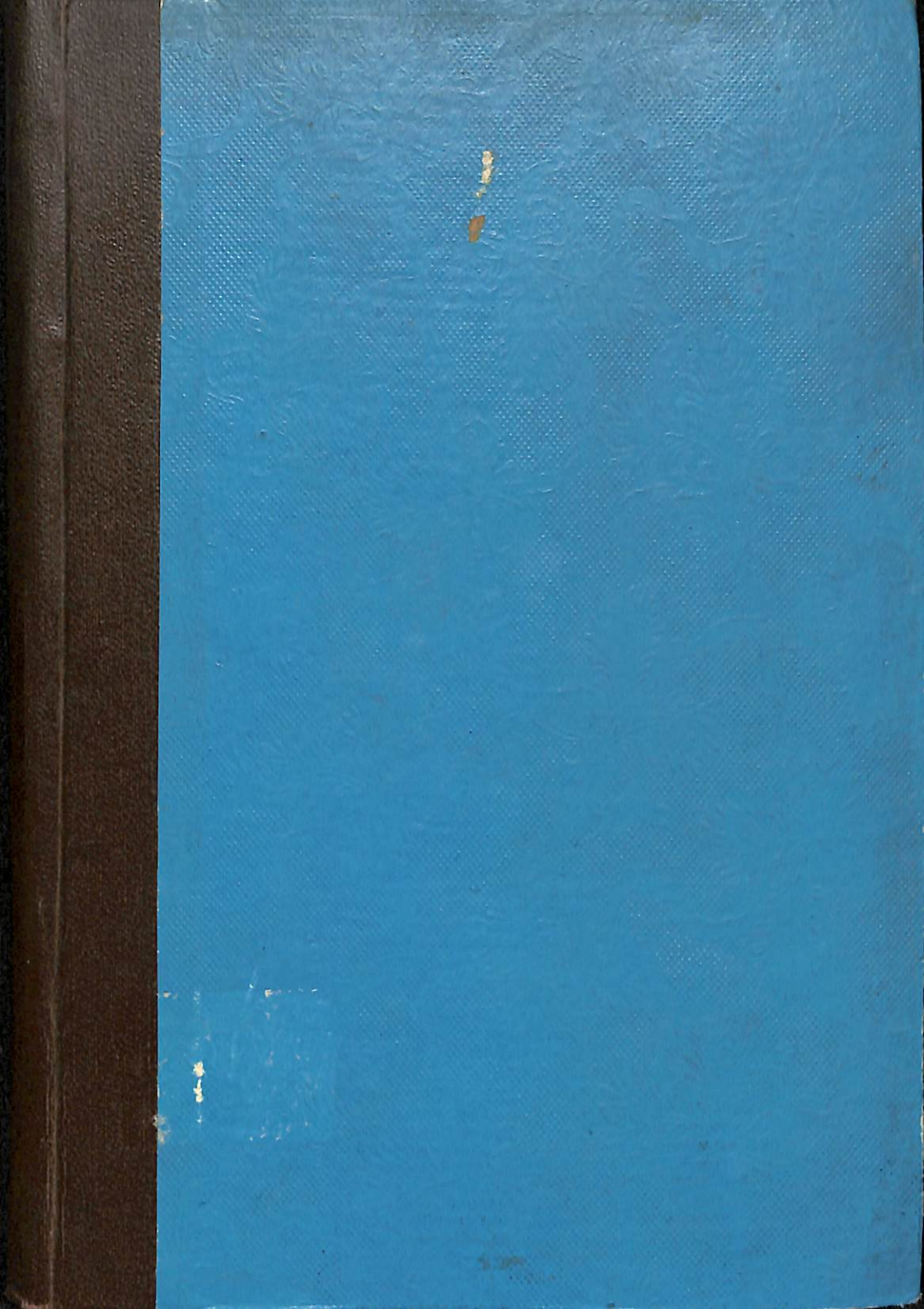
Դու կարող ես.

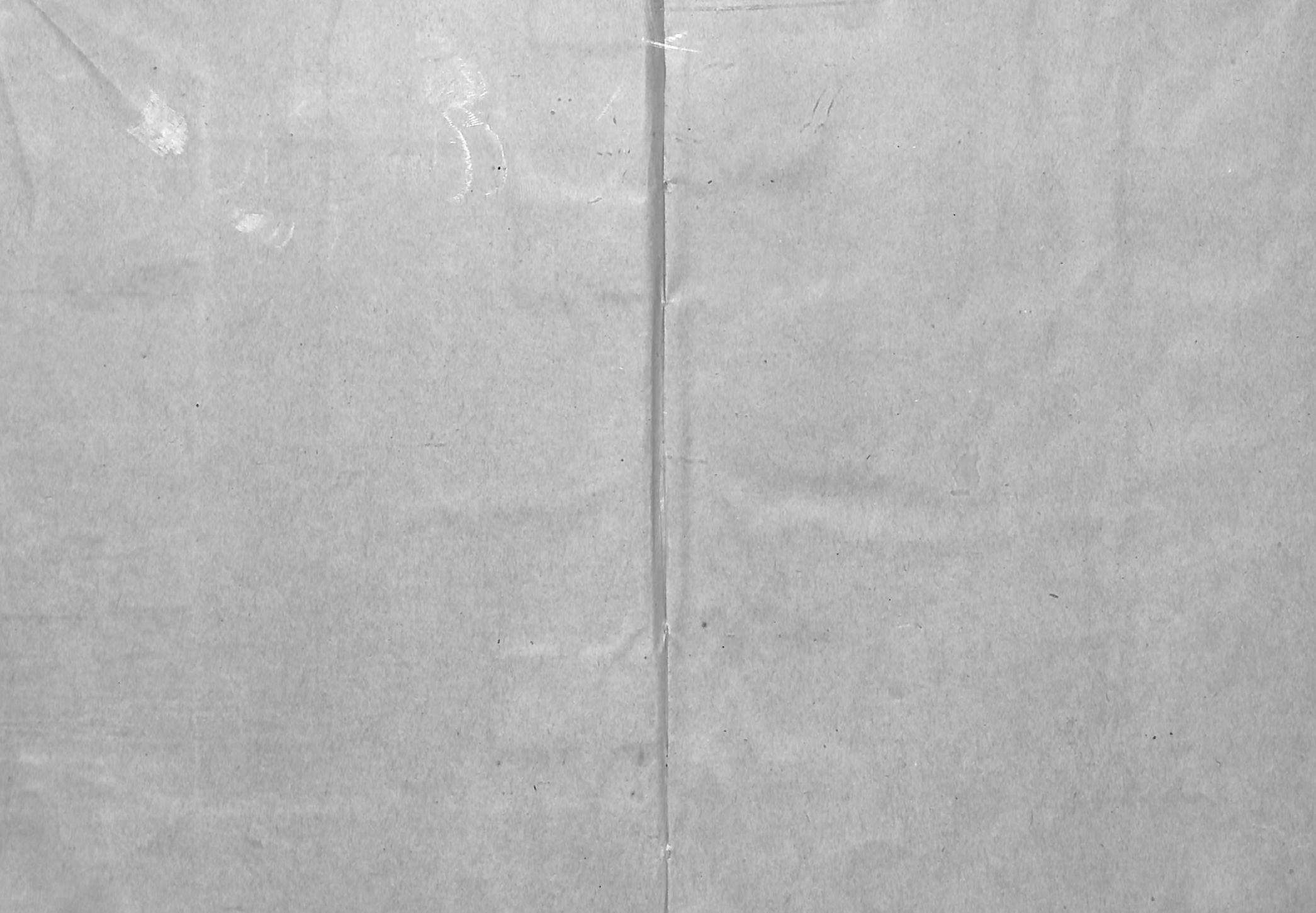
պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

6 NOV 2011

ՆՇԻՆ ԵՐԷՑ

391. 89

Q-83

ԳՈՂ ՄԺԴՕ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻԱ
Տպարան «ԱՐԱՔԱ»
1902

ԳՈՂ ՄԺԴՕ
ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԻՐԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՑ

12 JUL 2013

46473

4903
47

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Իմ գրական նախախայր՝ կն է եղել 1897 թուին լոյս ընծայուած «Ժուռնոնոյա եոբ», բանաստեղծական վեպը, որ բաղկացած է վաթսուն փոքրագիր երեսներէ՝ Թաւրիզաբնակ Տիար Թադեոս եւ Տիկին Սրբաւոր Ամասունեանց վաղամեծիկ էմմա դասեր յիշատակն նուիրուած, որից գոյացած արդիւնքը նուիրել եմ վաւարականի որբերի օգտին եւ որի նկատմամբ ժամանակին համակրանով գրեցին «Արմենիա», «Փիւնիկ» եւ «Արսեմիս» ազգային լրագիրների պատուարժան հմբագիրները, որոնց փաշտեաններէից յորդորուած՝ ներկայ գրոյկս էլ հրատարակուի եմ հայ որբերին մի ծառայութիւն մատուցանելու մտքով։ Տպագրական ծախսերը հսկելուց յետոյ՝ մնացած հատոյթի գուտ արդիւնքը՝ որբերի օգտին եմ նուիրելու։

Ինչպէս տեսնուի եմ յարգելի ընթերցողները, անուն կամ փառք չահելու մտքով չէ, որ յանձն եմ առել սոյն աշխատասիրութիւնը. գրուի չը դնելով իսկական անունս, այլ Պետրոս Առաքեալի՝ գեղեցիկ տանարի դուան առջեւը նստող մուրացիկ անդամալոյծին ասած խօսքերից յորդորուելով՝ ես էլ եմ յայտնուի քե՛ւ արժապ եւ ոսկի չ'ունիմ, այլ ինչ որ ունիմ՝ բոլորանուէր սիրով տալիս եմ երկովի նանաւարհի վերայ ընկած վիրաւորեալից աւելի կարօտ վիճակուի գտնուող հայ որբերին։

Սոյն գրոյկիս սպառուումով՝ երբ փաշտեաններէն շնորհը գտնուի սիրելի ընթերցողներէցս, այնուհետեւ պիտի աշխատիմ կրկնակի եռանդով գրել ազգային բնասոհմիկ կեանքի պատկերները։

ՆՇԻԿ ՆՐԷՑ

Ա.

Ամբողջ Հայաստանը խժոժութիւնների կենդրոն էր դարձել. նորա լեռները, դաշտերն ու ձորերը հայերի արիւնով էին շաղախուել. մանաւանդ Վասպուրական աշխարհը, որը Պարսկական սահմաններին մօտ լինելով՝ երկու կողմերում գտնուող բռնապետների ձեռքում խաղալիք էր դարձել:

Սրանից աւելի քան եօթանասուն տարի առաջ, երբ յայտնի Քան-Արդալը, Քան-Մանուսը, Բադիր-խան Բէկը եւ զանազան քիւրդ ցեղապետները միմի բռնակալներ դարձած՝ տիրում էին Վասպուրականին, եւ որոնց ծանր լծի տակ տառապում էր հայ ժողովուրդը, բոլորովին նոր քմահաճոյքներին գերի լինելով: Մի հասարակ քիւրդ, որին «Մժո» էին կոչում, հանդամանքներից օգտուելով, սկսեց զաղտնի հրոսակային խմբեր կազմակերպել, որոնց իւրաքանչիւրը բաղկացած էր քսան եւ հինգ հոգուց, որոնց թում գտնվում էին նաեւ մի քանի համախոհ հայեր: Քան Արդալը, որի ահն ու սարսափը տիրել էր ամբողջ Վասպուրականի, Տուրուբերանի եւ Պարսկահայ բնակիչների վերայ, իւր զինւորական՝ եւ որ ճիշդն է բարբարոսական ամբողջ ուժերով չէր կարողանում իւրաքանչիւր տարի նորանոր գլուխ բարձրացնող բռնապետներին նուաճել, որով քայքայվում էր եւ իւր ունեցած իշխանութեան գօրութիւնը:

Մժոն՝ մի կարճահասակ, լիք ու թեթեւաքայլ մարդ էր, նա մի օրից կարող էր քայլելով հասնել

տեւեց, որովհետեւ ամեն մարդու սիրտն էլ այրուած էր, որովհետեւ տկար ոյժ ունեցող մահմետականներն էլ որոշ չափով նեղուած էին զօրաւորներից: Մի Մոզո հարկաւոր էր, որ այս անտանելի գերութեան շղթաները խորտակէր. թէեւ Մոզոն իւր անգթութեան մեծ մասը հայերի վերայ էր թափում առհասարակ, բայց հասարակ թիւրքերի ու քիւրտերի կրածներն էլ շատ տանելի չէին: Ուստի եւ՝ Մոզոն իւր ծածկուած միջոցին էլ կարողացաւ ճարել բաւական մեծ թուով համախոհ ընկերներ եւ գնալով նոցա թիւը բազմապատկում էր: Մոզոն եւ ընկերների սովորութիւնն էր, մի տուն կորելուց յետոյ միւս օրը Բաղէշ կամ Մուշ մեկնել ու ձեռքին ունեցած աւարը փողի վերածել, նոյնպէս կ'անէին նաեւ Պարսկաստանից, Մուշից եւ Բաղէշից կողոպտած աւարները: Անունը միայն զող Մոզոնն էր, ինչպէս ասած. «գայլի անունն է ելել», աղուէսներն աշխարհն են քանդում: Մօտ տասն տարի Մոզոն աւերումներ չը մնաց, որ չը գործեց: Ամենից ազդեցիկ խաներն ու բէգերը՝ ինչ միջոց ասեւ գործադրեցին, բայց եւ այնպէս չը կարողացան նորան ծուղակը գցել: Նա քամու նման երեւում ու անհետանում էր:

Օրերով ու շաբաթներով խաներն ու բէգերը ճանապարհները փակում, ամեն հաղորդակցութիւնները կտրում էին. լեռների գլխներն էլ պահապաններ էին դրել, բայց դարձեալ իրենց քթի տակից ձիերը յափըշտակվում, տուները թալանվում էին. ոչ ոք չէր իմանում, թէ ո՞ր ճանապարհով էին տարվում: Քանի որ հսկողութիւններն աւելանում էին, այնքան էլ գողութիւնները շատանում էին: Ամեն կողմերը պատ-

ուէրներ ուղարկուել էր, որ՝ ուր որ տեսնէին գող Մոզոն՝ անմիջապէս բռնէին կամ սպանէին: Բայց ո՞վ կարող էր գտնել նորան. նա ամեն տեսակ ծրարութիւններ առնել զիտէր. շատ անգամ գիւղական տէր-տէրի կերպարանք կ'ստանար, որովհետեւ իւր մանկութիւնից հայերի մէջն էր մեծացել. ոչ միայն լաւ հայերէն էր իմանում, այլեւ միջանի շարականներ էլ գիտէր երգել. հոգւոցը, պահպանիչն ու փարսեւան մի ուսեալ քահանայից աւելի լաւ բերան էր արել. դաւրիշութիւնը իւր արհեստն էր արդէն: Շատ նեղ ընկած ժամանակն էլ՝ կոյր աշուղ էր դառնում, սաղը քամակից կախած՝ շուկաներում, նոյն իսկ իրան խտիւ հալածող խաների եւ բէգերի տներում ման էր գալիս, տաղեր ու խաղեր էր երգում: Աչքերին այնպիսի ճշտութեամբ կոյրի ձեւ էր տալիս, կերպարանքն այնպէս էր փռ ում, որ շատ անգամ ընկերները պատահելիս՝ չէին ճանաչում, մինչեւ ինքը նշանական սուլոցը չ'արձակէր. ի հարկէ առանձին թաղերից կամ ճանապարհներից անցած ժամանակները. էլ ո՞վ էր կարող ճանաչել Մոզոն, որ բռնէր նրան: Մոզոն մի վարժ զօրապետի նման կըթել էր իւր ընկերներին. վտանգ սպառնացող ժամանակներում զանազան անասունների եւ թռչունների ձայներով մի միանց իմաց էին տալիս:

Այնանային մի պարզ օր էր, Խան Արդալը իւր Հասան որդու թլպատութեան հարսանիքը կատարել տալու հանդիսի մէջն էր: Մի կոյր աշուղ նորա բերդի հարաւային պարսպի մօտերը նստած՝ Չնկուռ էր ամում, քրդերէն եւ թուրքերէն երգեր էր երգում իւր լիք ու զիւ ձայնով: Հայ եւ քիւրդ բազ-

մութիւն, որ սովորութիւն ունէր ցուրտ եղանակներու մէջ աչք տեղը հաւաքուելու, որին բառով էին անուանում, աշուղի գլխի վերայ էին թափել, մտիկ էին անում նորա երգերը, որոնք առաջին անգամն էին տեսնում մի այլ պիսի զօրեղ ձայն ունեցող աշուղի. որի մօտը նստել էր իրեն անաշնորհող կաղ պատանին պարսկահայ տարազով, որն աշուղի թեւէն բռնած ման էր անում: Ժողովուրդը հարցեր էր ուղղում կաղին նորայայտ աշուղի մասին. նա այսպէս էր պատմում նրանց, «Վարպետ Պարսկաստանի Սալմաստ գաւառիցն է եկել, որին աշուղ Մուշօ են կոչում այն տեղերում եւ բանաստեղծի մեծ համբաւ է ստացել: Նա եկել է Վասպուրականի հայոց վանքերին ուխտ անելու, այն տեղից էլ Մուշի Ս. Կարապետը գնալու:

Խան Արդալը լսեց աշուղի գլխի ձայնը, մարդ ուղարկեց եւ նրան իւր մօտ կանչեց: Կաղ պատանին հաւաքեց վարպետի աշուղական պարզ ու թեթեւ գործիքներն, որոնք մի տօպրակում ծրարելով՝ աշուղին յանձնեց: Ըանապարհին, մի լայն ու տղմուտ ջրի պատանեցին, որի վերայ մի նեղ փայտ էին պարզել, ուստի անց ու դարձ էր անում ժողովուրդը: Աշուղին անաշնորհող կաղը կանգ առեց այս տեղ. չէր ուզում անցկենալ նեղ ու անխտան կամուրջից: Նորա երկչոտութեան վերայ ծիծաղում էին երախտներ: Մի քրդի տղայ յիսուն անգամ վազելով անցաւ ու դարձաւ փայտի վրայից, նա նրան սովորեցրնում էր կամուրջից անցկենալու կերպը, բայց կաղը չուարել ու կանգնել էր կամուրջի գլխին: Աշուղ Մուշօն ստիպում էր որ ջուրը մտնէր եւ շալակով անցկացնէր նաեւ իրեն: Երկարահասակ եւ ամենատեղեղ կաղը հնազանդեցաւ վարպետին. երբ ուզում էր տրեխ-

ներն եւ գուլպաները հանել, չը կարողացաւ իրեն պահել, մի երկար փայտի նման ցած ընկաւ եւ առուի մօտից գլորուելով գնաց ու թաւալուեց ձորամիջի աղտոտ տիղմերի մէջ: Բազմութիւնը հոհում էր պատանու թուլութեան վերայ: Նեխերում փախուլուած կաղը հաղիւ վեր կացաւ տեղից եւ կաղալով նորից աշուղի մօտը դարձաւ, որի իւրաքանչիւր քայլափոխին՝ գրեթէ աջ կուռը գետինն էր հանում եւ նորից վեր բարձրանում: Տեսարանը խիստ ծիծաղաշարժ էր: Մի երկարահասակ եւ պարթեւակազմ պատանի էր անաշնորհողը. նա աջ ոտից էր կաղում. որի շարժումներ տեսնողը չէր կարող իւր ծիծաղը զսպել: Աշուղն էլ գլխին դրել էր մի ամբողջ ոչխարի մորթից պատրաստուած պարսկական խոշոր փափախը, (գրելխարկ) աչքերին դրել էր սեւ թելերից հիւստուած անվիկը, որն ընդհանրապէս հիւանդ աչքեր ունեցողներն էին գործածում. հն եւում էր նրան, ուր որ տանելու լինէր. մանաւանդ երբ այս տեսակ առուներից էր անցկացնում, էլ աշակերտի գլխին օյին չէր թողնում որ չէր հանում:

Արդալ Խանի ազարանքը զարգարուել էր դրսի կողմից գունաւոր կտաւներով, բազմութիւնը վրիտում էր դուռն ու դուրսը. նոքա ամենքն էլ շարժման մէջ էին, որը հիւրերի ձիւրն էր դարձնում, որը սուրճի, նեղգիլէի հոգսն էր քաշում. որը հացի, չէրէթի, սերի եւ մածնի պատրաստութիւններն էր տեսնում. իսկ գիւանախտնէն — հիւրանոց — լիքն էր քիւրդ, թիւրք եւ հայ մեծամեծներով. որոնք մի մի թանկագին նուէրներ էին բերել խանի թղպատուող որդուն — Հասանին — եւ իրենց առանձին տեղերն էին բազմել սովորական օրէնքի համաձայն ու Գող

Միջոյի արարքներն վերայ էին խօսում:

Կոյր աշուղը Խան-Արդալի ծառաներն առաջնորդութեամբ գլխանխանէն մտաւ եւ գետնախառն մի թամանդէ անելով՝ դռան մօտը չոքեցաւ. իսկ նորա աշակերտը հագուստները մաքրելու եւ չորացնելու պատճառով՝ երբեմն թօնրատունն էր մտնում եւ երբեմն ախոռատներում, անդադար աչ կուռի վերայ կաշալով եւ տեսնողներին հաճոյք ու զուարճութիւն պատճառելով:

Աշուղը դուրս հանեց տօպրակից իւր չնկուռն ու փողը, մի քանի անգամ ամրացուց տամբուրի պղնձեայ թելերն եւ կեռասի կեղեւից պտորատած քաղանեղով փորձերի գործողութիւնները կատարելուց յետոյ՝ սկսեց բարձրաձայն զլել մի պարսկական քայաքի: Բազմակիները զարմանքով զմայլում էին նորա գեղեցիկ ձայնի եւ սրտագրաւ եղանակի վերայ: Մի քանի քրդական, թրքական եւ արաբական երգերը երգելուց յետոյ, եկաւ եւ նորա մօտը չոքեց նաեւ իւր կաղ աշակերտը, որն երբեմն ձայն առնելով եւ երբեմն իւր կոպիտ ձայնովն օգնում էր վարպետին: Կոյր աշուղը բաւական զուարճացրեց բազմականներին. կարգը հասաւ դառուլ-զուռնին: Խան-Արդալը մի զոյգ քոսանոց ոսկի նուէր տալով աշուղին, հրամայեց ծառաներին որ այն գիշերը լաւ հիւրասիրէին պարսկաստանցի աշուղին: Արդէն գիշերը վերայ էր հասել, կոյր աշուղին եւ իւր աշակերտին գիշերելու համար տեղ տուին ձիերի ախոռատներում պտորատուած սաքիւում, որոնց սպասածն էլ արդէն այն էր, ու նորա համար էլ եղել էին մինչեւ այն տեղը: Երբ առանձնացան աշուղն եւ աշակերտը, Խան-Արդալի ծառաներ-

րից մինը պատուիրեց նրանց որ դուռը բաց չը թողնէին, որովհետեւ Գող-Միջոն կարող էր առիթից օգտուել եւ հիւրերի ձիերը փախուցել: Երբ վերջինս էլ դուռս գնաց, աշուղը հարցուց աշակերտին:

— Յաջողեցա՞ր.

— Այո՛, պատասխանեց աշակերտը, ամեն ինչ կարգին է. մեր ընկերները կը հասնին այս տեղ՝ կէս գիշերից մի ժամ անցած, արդէն դռնապանին քնցնելու համար դեղ ունինք մօտներս, մնացածը դիւրին է:

— Փանոսին տեսա՞ր.

— Նա Սաֆար աղից չի հեռանում, բայց հաւաքուած նուէրների տեղը յայտնեց ինձ. ես իմ չորերը զանձատան առջեւն էի փռել. երբ Ահմէդը դուռը բանում եւ փակում էր, ես շարունակ գիտում էի:

Կէս գիշերն անցել էր, Խան-Արդալի հիւրերը վաղուց էր որ ցրվուել էին գիւղի մէջ հանդատանալու համար. մի քանի պահապանների ձայները միայն լսվում էին ապարանքի դռան առջեւից. աչնան խիստ ցուրտը նրանց էլ ներս փախուցել տուեց: Դուռնապանը միայն կծկուել էր ապարանքի դրսի դռան մօտ մի հաստ թաղիքով փաթաթված. երբ ապարանքի դրսից կիւռի ձայնը լսուեց, ահա նրա կոկորդը խըրուեց մի երկար սուր, եւ որն անշունչ գետին թաւալուեց, Խան-Արդալի դրսի դուռն էլ բացուեց եւ քառասուն զինուած մարդիկ ներս մտան: Գանձատունն եւ ախոռատները պարպելու գործողութիւնը քառորդ ժամ չը տուեց:

Կոյր աշուղն, իւր աշակերտը եւ քառասուն ընկերները մի-մի արաբական ձիու վերայ նստած՝ վեր առին Խան-Արդալի ապարանքից գողացած գոյքերը:

և Թեոֆան Գեղեքը դէպքի Բաղէշը մեկնեցին:

Կոյր աշուղ Մուշոնը Գող-Մժղօն էր: Այդ օրից «Մժղօ» անունն ընդունեց նա, որովհետեւ ժողովուրդը չէր կարողացեր նորա յայտնած Մուշօ անունը միտ պահել: Թէ ի՞նչ ազգից էր Մժղօն և ո՞ր տեղից էր եկել մինչեւ Վասպուրական հասել, մինչեւ այսօր էլ դադարիք է մնացել, նա հայի մէջ՝ հայ էր ձեւացնում իրան, իսկ թուրքի մէջ՝ թուրք. երկու լեզուներն էլ հաւասար խօսել էր խմանում: Նա թէ հայի նման աղօթում և թէ թուրքի:

* *

Վերացման խաչի տօնի առաջին շաբաթ օրը պարսկահայ տարազով տառներեք ձիաւոր ուխտաւորները Լիւմ անապատի դրսի տունը հասան, որոնց թըվում կային նաեւ մի քանի կիւն և աղջիկներ. նոքա բարձել էին հինգ ձիաբեռ բրինձ, չամիչ և պարսկական գորգեր ու Ս. Խաչի տօնին վանքի միաբանութեան ճաշ տային և տաճարին նուէրներ, որով ուխտները կատարէին ու վերադառնային:

Դրսի տան վերակացուն՝ Սիմոն վարդապետը և նորա սպասաւոր նահապետը խիստ մեծ պատուով ընդունեցին ուխտաւորներին, որոնց մի գիշեր պահելուց վերջ, նաւակով կղզին ուղարկեցին:

Ուխտաւորները նաւակից դուրս եկան կղզու վերայ թէ ոչ, նոցանից մինը գետինն ընկաւ ու փրփրեց: Ուխտաւորներից մինը քահանայ էր, վերջինս լուսնոտի թեւերը բռնեց և մի ինչ որ աղօթք կարդաց. քառորդ ժամից վերջ՝ լուսնոտը հանգստացաւ և

վեր կենալով՝ ընկերներին հետ իրենց համար պատրաստուած պատուաւոր հիւրանոցը գնաց:

Անապատական կարգերի համաձայն գիշերային հսկումն սկսուեց, ուխտաւորներն ամէնքն էլ եկեղեցի գնացին: Հետեւեալ օր ճաշին մի փառաւոր հացկերոյթ տրուեց միաբաններին ուխտաւորների կողմից: արդէն նուիրուած խուսկ ու մոմերին թիւ չը կար, ուխտաւորների ջերմեռանդութիւնը՝ մոլեռանդութեան էր համեմատ, նոքա խնդրեցին վանահայրից, որ թոյլ տար լուսնոտ հիւանդին երկու գիշեր եկեղեցում անցկացնելու: Վանահայրն ամենայն սիրով ընդունեց ջերմեռանդ ուխտաւորների խնդիրը:

Երկրորդ գիշերը՝ լուսնոտ և իւր ծառան եկեղեցում անցկացրին իրենց ժամանակները, կանայք և աղջկերք արդէն դրսի տան մնացին, որովհետեւ իգական սեռին արգիլուած էր ղզին ստք դնելու: Վանքի միաբաններից՝ Աբրահամ վարդապետը, որ հազարաւոր ոսկիներէ տէր էր և գեռ չէր կշտացել ոսկիներ գիւղելուց. Մուշեղ աղին միշտ իւր խուցն էր հրաւիրում: Ուխտաւորների գլխաւորի անունն այսպէս էր, որի հետ շատ պատկառանքով էին վերաբերվում ուխտակից ընկերները, և որի մասին յայտնել էին թէ «Թաւրէզ քաղաքի միլիոնատէր վաճառականն է» նորա համար Աբրահամ վարդապետը շատ յարգանքով էր վարվում նրա հետ, մինչեւ անգամ խնդրեց նա Մուշեղ աղից. որ նա իւր խուցը գիշերէր, որովհետեւ նորա խուցը միայն աչքի էր ընկնում ողջ միաբանների նկուղների համեմատութեամբ. բայց Մուշեղ աղան հրաժարուեց հայրսուրբի այս համակրական պատուից, միայն թէ

խնդրեց նրանից, որ պատուիրէր ժամկոչին անհանգիստ չանել նրան, այս գիշերը, որովհետեւ մի քիչ հիւանդ էր զգում իրեն, չէր կարող ժամերգութեան ներկայ գտնուիլ, հակառակ իւր բուռն ցանկութեան:

— Այդ չեն կարող անել մեր կողմից ժամկոչներն, ասոց Արքայապետը, բայց դրա ճարն էլ եմ գտել ես՝ Մուշեղ աղա: Երբ մեր քաղաքի խօջաները գալիս են ուխտի, եկեղեցի գնալիս, նրանց իմ սենեակն եմ բերում, ժամկոչն այլևս չիմանում որ նրանք իմ սենեակումն են, այնպէս էլ ձեզ կը բերեմ իմ խուցը, եւ ես ինքս եկեղեցի կը գնամ:

— Շատ շնորհակալ կը լինիս, հայր սուրբ, եթէ մի աղպիսի շնորհք անէք ինձ:

— Գլխիս վերայ, Մուշեղ աղա, մենք էլ մեր ունեցածն էլ ամբողջ Ձերն է. մենք միշտ պատրաստ ենք Ձեզ համար զոհուելու:

Մուշեղ աղան երկու փայլուն ոսկի դրեց Հայր Սուրբի ափը եւ դուրս ելաւ նորա խուցից:

Եկեղեցում փակուած ուխտաւորներն իրենց պաշտօնը լրացրել էին՝ երբ գիշերային զանգը տրուեց, կարգը հասաւ Մուշեղ աղին: Տեր Զաքարիոն հրաւիրեցին որ Խաչի տօնին պատարագէր, բայց նրա աւտանքի ցաւը բռնել էր, մինչեւ անգամ չ'ուղեց դաս երթալ եւ փիլոն առնել: Չը տես միաբանների աչքերը շլացիլ էին, որովհետեւ իրենց կեանքում այդպիսի առատաձեռն ուխտաւորների երբեք չէին պատահել: Նոքա ոսկիներ էին առել ճաշելու ժամանակ ամենքին եւ դրում պատահելիս, էլի ձեռները համ-

բուրում եւ առատ փող էին տալիս: Միաբաններից շատերն ասում էին:

— Ա՛յ, ջերմեռանդութիւնն էսէնց կը լինի. մեր քաղաքացիներն են. որոնք հոգիներն ու մի փառան հաւատար են բռնում:

Ի՞նչ անապատի միաբաններն եւ ուխտաւորներն երբ օր այսպէս միմիանց փառաւորեցին: Դրախ տան մնացածներն էլ ոսկու զօրութեամբ արժանի եղան մի գիշեր կղզու բոլոր տեղերը տեսնելու, հակառակ առապատական կանոններին, բայց ոչ կանանց հազուատով, նոքա իրենց հազուատները փոխել էին ընկերների հազուատների հետ:

Չորրորդ օրը յանկարծ անյայտացան ուխտաւորները, ո՞ւր, եւ ի՞նչպէս — ոչ ոք չէր իմացել: Ահա Արքայապետն իւր միբուքն եւ հազուատներն է փետում. նորա վերայ խելքի նմուշ չի մնացել. անդադար աղաղակում է «տա՛րան, տարա՛ն». ուրիշ ոչինչ: Լուսարար Մարկոս վարդապետն էլ ձեռներով գլխին է տալիս եւ մաղերը պոկում, շարունակ «ա՛խ, վախ, աներս քանդուեց», ասում: Ի՞նչ է պատահել — ոչ ոք չիմանում:

Վանահայրը եւ Լուսարարը դէպի հաւահանգիստն են վաղում, բայց անա հաւալին էլ այն տեղ չէ: Կրակ են վառում, դրսից ոչ մի նշան ցոյց չեն տալիս, որովհետեւ նոքա այնպէս են կարծում թէ հաւալը ներսն են տարել:

Ուխտաւորները գիշերով հաւալին առել եւ ուղղակի Տիրամայր — Ասպարածին — կոչուած գիւղի ափն էին դուրս եկել: Իսկ դրախ տան ուխտաւորներն

առաջին օրն արդէն Սիմոն վարդապետին լիարուսն
ժամոցներ տուել եւ Ասպարածին ուխտի գնալներն
էին յայտնել. իմաց տալով միանգամայն որ իրենց
ընկերներն էլ հինգ օրից վերջ այն տեղ պիտի դուրս
գային: Հետեւաբար ինչ գոյք եւ ձիեր ունէին հեռ-
ներն էին տարել, որից լուր հունէին երբէք կղզու
միաբանութիւնը:

Ուխտաւորները՝ եկեղեցու ոսկեղէն եւ արծաթե-
ղէն անօթներն էին դողացել, իսկ Արրահամ վարդա-
պետի հազարաւոր ոսկիները: Այն օրից սկսած՝ այլ
եւս մերկ էր չըջում Արրահամ վարդապետը. գիշեր ու
ցորեկ հանդիսա քուն չ'ունենալով. նա մոռացաւ այլ
եւս վարդապետութիւնն էլ, ժամասիրութիւնն էլ,
մինչեւ որ ամենադառն զրութեամբ կնքեց իւր մահ-
կանացուն:

Երկու ամիս էր անցել այս գէպից, կարին քա-
ղաքում ոսկերչնոց կոչուած շուկայում՝ իւր անապա-
տի եկեղեցական անօթները ծախում էին Գող-Մփղոյի
ընկերները:

Ընթերցողն անշուշտ հասկացաւ թէ Տէր Զաքարը
նոյն ինքն Գող-Մփղոն էր, իսկ Մուշեղ աղէն՝ նրա
ընկերներից մէկը: Որոնց հետ ոչ կին կար եւ ոչ
աղջիկ, այլ պատանիներ, որոնց կանացի հագուստներ
էին հագցրել, վաճըր կողոպտելու եւ վարդապետի
ոսկիները գողնալու համար:

Բ.

Վան քաղաքից երկու ժամաչափ հեռաւորութիւն
ունեցող Լ. գիւղում հարստութեան կողմից մեծ ա-
նուն էր հանել տանուէր Միսոն, որովհետեւ այնպիսի
հալածական ժամանակներում՝ նա միայն իման Արդա-
լին սիրելի լինելու բախտն էր ունեցել գիւղական
հայերի մէջ: Հարեւր յիսուն տնից բաղկացած գիւ-
ղում, նա միայն կարողացել էր մի գութան բանեցը-
նելու չափ տաւարների տէրը լինել եւ երկու թաղիք
ունենալ՝ տան անկիւնում՝ միշտ փաթաթած, որոնք
իման Արդալի տակը պարզելու օրը միայն բացուելու
բախտն ունէին: Տեղաշոր, կապերտ, մի ընտանիքի
ամենակարեւոր հաւաստեղէնները վաղուց համբար-
ձել էին հայ գիւղի ից: Կանայք խօ՝ ոտաբորիկ ճըզ-
նաւորների ճշմարիտ աշակերտներ էին դարձել, բախ-
տաւոր էր համարվում այն կինը, որ գլխին մի լաչակ
էր գցում. շատ շատ՝ մի թանձր կարմիր կտաւից շա-
պիկ մինչեւ պճեղները հասած, որ հազիւ տանուտիրոջ
հարսին կամ կնկան՝ վիճակուէլ էր հագնել, իսկ հա-
տարակ մահկանացուներին՝ — մի՛ հարցներ, սիրտ էլ
մա՛նքն աչքով տեսնելու, որովհետեւ հազարաւոր եր-
զիքներով ու պատուհաններով բաղկացած ու կարկա-
տած փալանների կտորներով էին ծածկում իրենց
մերկութիւնները. իսկ երախաները, որոնք տաճար-
կու տարուց չ'էին անցել՝ Աղամային մերկութեամբ
ման էին գալիս գիւղում: Գիշերները՝ անկողիների
փոխարէն մի-մի խուրց խոտ էին պարզում տախտի

մէջ ու այնպէս մերկ պառկում էին վրան.՝ ամենից հանգիստ քնելու տեղն էր ախոռատներում դարմանով (յարթ) լիք մսուրները: Քրդական պետութիւնը այս երջանիկ կացութեան էր բարձրացրել հայ գիւղացիներին: Տանուտէր Մխոն միայն երջանիկ էր համարվում բոլորի մէջ, երկու թաղիքներ աւելին ունենալով, որովհետեւ նախ Արդալի երկիւղից ոչ ոք չէր համարձակում յափշտակել նրանից:

Ով որ մի կով կամ մի էծ ունէր՝ նորա համար կը պահէր, որ պատահող հիւրերին կաթով ու մածնով պատուէր, աւելին էլ երկու անտպառներին, Աղթամարին, Վարազայ եւ Վասպուրականի բազմաթիւ վանքերին տար, որ իր հոգու փրկութեան համար աղօթքներ անէին: Գիւղացիներին մնում էր լոկ թիւ թանն ու ձաւրէ վոջը (1): Բարեպաշտ նախնիք՝ ամեն գիւղի մօտ մի մի վանք էին շինել, պսղի, հաւոյք էին յատկացրել, օրհնած հոգիներն այնքան սիրում էին վանքեր ունենալ, որ եթէ հնար լինէր՝ մի-մի հատ էլ իրանց քթերի վրայ պիտի չինէին:

Այն ժամանակներում այնքան էին շատացել վարդապետների ու ճգնաւորների թիւը, որ վանքերում բաց տեղ չէր մնացել, որ շինութիւններով ծածկուած չը լինէր: Ժողովորդը պատրաստ էր ոչ միայն իւր արեւն քրտինքով վաստակածը նոցա տալու, այլ եւ իւր մարմնից էլ կը կտրէր մի մաս ու նրանց կը նուիրէր, որ հանդերձեալ աշխարհը եթէ անդամատուած գնային, գէթ արքայութեան միջում լայն տեղ

(1) Չաւարից (ծեծուած ցորեն) լոկ ցուրով պահպանուած ապուր:

ունենային: Քաղաքներն ու գիւղերը լիքն էին քաւրոզի վարդապետներով, որոնք հաւթերուքիւն ու ռոտրուրքիւն էին քարոզում: Իշխանութեանը հնազանդելու պարտաւորիչ խրատներ էին տալիս. Քրիստոսն եւ իւր աշակերտները սիրում են մի միայն աղքատներին, իսկ իրենք վանքերում անուշ-չանուշ ուտելով ու խմելով (1), հանգիստ քնելով՝ պատրաստվում էին այս աշխարհում ողորմութիւն տուողներին չալակով անցկացնել հանդերձեալ աշխարհի ճանապարհում դռնուած մազի կաւոյրից: Քաղաքներում եւ գիւղերում որքան որ ծոյլ մարդիկ կային՝ վանքերն էին փախչում ճգնաւորներ դառնալու: Այն ժամանակներն էր, որ վարդապետներն արգելում էին ժողովրդին սուր ու հրացան դորձածել, քովհետեւ աւետարանում գրուած կայ. «ով որ սուր առնէ, սրով կ'ընկնի», գրեթէ Սուրբ Գրքում որքան որ այս իմաստ գրուածներ կար, բոլորն էլ անգիր էին արել ու ռամիկ ժողովրդին սովորեցնելով՝ մոլորեցնում էին: Վարդապետները գէթ այսքան կարող էին եկեղեցու բեմից խօսել, իսկ տէրտէրները, որոնց փորում մի այբի կտոր անդամ չէր դտնվում, վարդապետների ներկայութեանը՝ լեղուները

(1) Անապաստիսները քեւեւ միս չեւ ուտում, գիւնի եւ օդի չեւ խմում, բայց միմեանց միար կրծում եւ արիւնը խմում եւ: Նոքս՝ երկու անապաստի միաբաններն էլ մի-մի հնադարեան նշեկի ունին, որոնց հովանու տակը հաւաքուելով՝ միմեանց բաւքաւում եւ, որի համար էլ այն նշեկիներին «բաւքաւանաց ծառ» եւ անուանում:

փաթաթվում էր. այլ եւս եկեղեցիներում ձայն ու ծրագրութիւն չէին կարող հանել, այլ եւս վարդապետներէն արձակուած հրամանները Աստուածային պատգամներէ տեղն էին ընդունում, որով շատ ձգնաւոր համարուած վարդապետները միեւնոյն ժամանակ սկսեցին զանազան քաղաքներում ու գիւղերում քահանաների պաշտօնը խելէ՝ քարոզիչ անուան տակ:

Գող Մոգոն եւ ընկերները չէին դադարում չէն վանքերը կողոպտելուց. բայց ճարպիկ վարդապետները՝ փոխարէնը շուտով կը բերէին նիւթապէս ու մտաւորապէս անանկացած հայ ժողովուրդից: Եթէ վանքն արծաթեայ խաչեր էր կորցրել՝ ժողովուրդը պատրաստ էր իւր լուծն արձակել եւ եղները ծախելով վանքի համար ոսկուց խաչեր չինել տալ, եթէ նոյն խաչ տարին չանցած՝ այդ ոսկի խաչերն էլ տանէին: Խօ վանքերն առանց խաչի մնալու չէին:

Փայտէ խաչեր ընդունելի կը լինէին: Ո՞վ էր կարող աղքատութիւն քարոզող վարդապետներին ասել թէ.

— Քրիստոսն էլ փայտէ խաչի վերայ խաչուեց, աւետարանում այսպէս է գրուած — : Այդպիսին այլ եւս անհաւատ էր համարվում ժողովուրդի աչքին, ի հարկէ վարդապետներէն տեղացած նշուքներով լի քարոզներին շնորհիւ: Ո՞վ էր վնասողը, — դարձեալ հայ ժողովուրդը. որ քանի գնար ամենաթշուառ մի կացութեան էր դատապարտվում: Չորս կողմից կողոպտվում էր նա, կամայ եւ ակամայ:

Կ. Պօլսում մի քիչ զարգացած վանեցի Օհանը նոր էր վերադարձել հայրենիքը, որ իւր ստացած կրթութեան հետ ունէր նաեւ ընտանեկան խելք եւ ընդունակութիւն: Նա շատ հակառակ էր վարդապետների

մոլեռանդ քարոզներին, այդ պատճառով ժողովուրդը նրան «փողեհտան» էր անուանում: Հակառակ ժամանակի ընդհանուր գաղափարներին, աներկիւզ եւ համարձակախօս մի անձնաւորութիւն էր Օհանը: Նա եղաւ առաջին անգամ Լիմ անապատի քարոզիչ Գալուստ վարդապետի հետ վիճարանութեան մտնողը, երբ համոզում էր Լ. գիւղի ժողովրդեան ծախել իրենց եղները, տաւարներն ու վանքի համար արծաթապատ աւետարանի կողքեր, խաչեր ու զարգեր շինել տալ: Օհանը՝ երկար համբերեց տանուտիրոջ ու վարդապետի զանազան յորդորները լսելով երեցփոխի տանը, ուր ամբողջ գեւղացիք հաւաքւել էին վանքի պիտոյքները հոգալ տալու համար: Խեղճ գիւղացին, ո՞րակից ճարէր այս ծանր պահանջները, մանաւանդ որ այն տարին լաւ բէրք էլ չէին ունեցել, եւ պարտաւորուած էին ուտեստները քաւքից գնելու: Շատերի տանը մի կտոր հաց չէր գտնվում, շատերն իրանց լծկաններն ծախել ու ցորենի էին տուել եւ դեռ տարելից հացը չէին կարողացել ձեռք բերել. ի՞նչ ճար անէին, պէտք էր որ գէթ ցորենի կէսը տային վանքին, այնպէս էլ համոզումներ կայացաւ: Օհանը՝ որ մինչեւ այս ժամանակ լուռ ու մունջ լսում էր տեղի ունեցած խօսակցութիւնները, բարկութիւնից ծնկների վերայ եկաւ, եւ ինչ որ կար պուտկում՝ շուռ տուեց քասան, ասելով.

— Հայր Սուրբ, դուք որ այդքան պինդ-պինդ քարոզում էք ժողովրդին աւետարանից, ինքնե՞րդ ինչի չէք կատարում ձեր պարտքերը:

— Ի՞նչ պարտք, դուաց վարդապետը, աչքերը շուռ տալով Օհանի վերայ ու քանի ձայն ունէր կո-

կորդում, դուրս թափել ջանալով: — Տօ՛, անիծեա՛լ. դու միշտ քու փողէստանութիւնը պիտի յայտնե՛ս. ախր վարդապետը աղօթքներով է կատարում իւր պարտքերը: Ձեր տուածներն փոխարէնը՝ երկնքում պիտի ստանաք հաղարապատիկ ու բիւրապատիկ:

— Ես չեմ ասում թէ չէք աղօթում, ես ասում եմ որ, եթէ այս տարի մնայ ձեր պահանջը՝ խօ՛ւ աշխարհը չի քանդուիր. փառք Աստծուն, դուք վանքում երկու տարուան համար ուտելու ցորեն ունիք, իսկ էս խեղճ պարտատէր գիւղացիք իրենց լծկանները ծախելով հանդերձ, շատերը հինգ ամսոյ համար էլ չեն կարողացել պաշար առնել:

— Ձէ՞ որ Քրիստոսն ասաց. «վաղուան համար հող մի՛ անէք»: Ժողովուրդը լուռ եւ անձայն մտիկ էր անում, վասնզի թէ վարդապետից եւ թէ Օհանից հաւասարապէս էին ակնածում, վարդապետի՝ անէձքներից էին վախենում. իսկ Օհանի՝ գիտութիւնից ու հանճարից էին ակնածում, որ ժամանակ առաջին մարդն էր համարվում և գիւղում:

— Ուրեմն դուք ինչի՞ երկու տարուան համար էք հող տանում: Քրիստոսն ասում է. «Նախ առնել եւ ապա ուտեցանել»: Հայր Սուրբ, դուք այս թըշուառ ժողովուրդին փոխանակ ուղիղ ճանապարհով առաջնորդելու՝ ընդհակառակն մոլորեցնում էք. վանքը կարող է առանց արծաթապատ աւետարանների եւ խաչերի մնալ, իսկ ժողովուրդը չի կարող առանց ապուստոսի մնալ. մինչեւ ե՞րբ մենք տանք վանքին, ու դուք Գող-Մփղօնն. դուք միմիայն Ս. Գրքից ձեր հաշւոյն եկածներն էք անգիր արել, իսկ ինչ որ ամենաակարեւորն է, բոլորովին անտես էք արել, ինչպէս.

«հովիւ քաջ զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց» եւ այլն: Դուք վարձկանների նման ոչխարի բուրթը, կաթն ու միսն առնում էք, իսկ երբ դայլը տեսնելու լինիք, կը փախչէք ու ծովապատ կղզում կ'ամրանաք:

Վարդապետը լսելով այս յանդուգն խօսքերն Օհանից, կրակ գտրեցաւ, բայց երբ նկատեց ժողովուրդեան երկու մասի բաժնուելը, լռութիւն պահելը խօհեմութիւն համարեց, որովհետեւ Օհանի այս խելացի խօսքերը լսելով միամիտ ժողովուրդը, սկսեց քըրթմունքներ:

— Աստուած կիսակի՛ ըսկունի, աղորդ կ'ասի Լօխան. մեր ճօկներ անօթի են, խեղճ են. թող էսա տարին մնայ խայրսուրբի ուղածները, ասաց Պոսոն:

Վարդապետն կողմնապահները հակառակն էին պնդում: Ոման սպառնալով եւ ոմանց հրէշային սուտերով նախապաշարելով. մանաւանդ Երէցփոխանը. որը մասնաւոր շահ ունէր հաւաքած բոլոր հասոյթներից, ասաց.

— Տղե՛րք, քարասիրտ մի լինիք. չէ՞ք յիշում, Գէլոնց տան բոլոր մարականքերը, մինչեւ անգամ աղն էլ որդնեցաւ անցեալ տարի, երբ Նարեկայ վանքի պողին չը տուաւ. ինքն էլ մեռաւ միեւնոյն տարին ոճիւնների ու մրձիւնների միջում փակուած. էն սուրբ վանքերի ժաւ-պաւարազ որ չը լինի, մեր հողուն ո՞նց փրկութիւն կը լինի:

— Խնամի Մարդօ՛, վերայ հասուց Օհանը, մենք չենք ասում որ վանքի պողին չխաւանք, այլ երբ ունենաք, այն ժամանակ: Եկող տարի եթէ Աստուած յաջողեց, երկու անգամից էլ աւելին ենք խոստանում տալ: Ախր չունեցածից ի՞նչը կարող են տալ. Դէ՛,

Թող Սրբօն, Կարօն, Վրդօն ու Զաքօն ասեն թէ
(տալիս ենք): Նախ պարտաւոր ենք մենք ունեցող-
ներս նրանց պէտքերը հողալ, որովհետեւ սոքա գիւղի
ամենաչքաւորներն են: Դո՛ւք ասում էք՝ աա՛նք, միշտ
տանք վանքին, ուրեմն էլէք ամենքս էլ գնանք
մոտենք վանքը, մեր ամէն ունեցածներն էլ տանք
վանքին, գէթ այս տարի մեզ հաց ուտեցնեն:
Ձե՞ որ վանքն էլ մեզնով չէն պիտի լինի: Երբ մենք
աւեր լինինք, վանքը մեզանից շուտ աւեր կը լինի:

— Ուրեմն թող կարողներ տան. պատասխանեց
Հայր Սուրբը:

— Գանի՞ ատեն կարողներ կան գիւղում. սկսեցին
հաշիւ անել, հազիւ թէ տասն եւ մէկ տանք հասաւ,
բայց եւ այնպէս նոքա եւս տարեկան հացը պատրաս-
տելու կարօտ աներ էին, բացի տանուտէր Մխօից:

Վերջապէս վարդապետը կարողացաւ մի բան չոր-
թել գիւղից, որի երկու մասն իրեն համար ոսկիներ
(1) պիտի չինուէին:

— Օհանը՝ իւր մտերիմների հետ դուրս ելաւ Ե-

(1) Երե երկու անապատների կղզու ֆարերը շը-
ջեղու եւ հողերը ֆանդէղու հնարաւորութիւնը լինէր,
նոցա արսնիներից շատ ոսկիներ պիտի գտնուէին, այն-
քան որ հաւաքել եւ ծածուկ քաղել եւ այն տեղերում՝
գանազան աշխարհներից հաւաքող նուիրակ վարդա-
պետները: Աքրահաւ վարդապետը եւ Թօփուզեան ե-
պիսկոպոսը միայն չէին քաղէր, որոնցից գողանալով
նգնաւոր միաբանութիւնը. երկուսին եւ խենթացու-
ցին, որոնք ամենին ասում էին. «սարան, սարան,
շա՛s սարան»:

բեցփոխանենց տնից. վարդապետի մօտ մնացածները
հազար ու մի բաժնատանքներ ու ամբաստանութիւն-
ներ տեղացիին ետուից: Ոմանք՝ անհաւատ, ոմանք՝ կը-
րօնքի եւ վանքերի թշնամի է, ոմանք՝ եկեղեցի մըտ-
նելն արգիլելու է սրան՝ ասում էին, որպէսզի վար-
դապետին հաճոյանային, չը լինէր թէ վատ բերան
բանար ու տեղնուտեղը երկնքից կրակ թափել տար
վերաները, կամ թէ Երեցփոխանի առածի նման նը-
բանց աղերը որդնոտէր:

Հալածանքը, վիշտը, արհամարհանքը եւ նեղու-
թիւնն այնքան ստրկացրել էր ժողովրդին, որ անաս-
նային մի վիճակի էր ենթարկել նրան: Մի միայն
Օհանն էր, որ գիտէր չափել ու կշռել այսպիսի հան-
դամանքները. դժբաղդաւար նորա համախոհներն էլ
շատ քիչ էին թուով: Օհանը հակառակ չէր վանքերի
գոյութեան. նա գիտէր, թէ վանքերը անցեալի մէջ
խիտ օգտակար ծառայութիւններ էին մատուցել աղ-
քին իրենց հմուտ եւ ողջմիտ վարդապետներով, իսկ
ներկայ դրութեամբ բոլորովին անպէտք հաստատու-
թիւններ դառնալով հանդերձ, մի կողմից էլ նոքա
էին եղել հարստահարուած ժողովրդին բն ու պա-
տիժը, որպիսի վայրերի գոյութիւնը ոչ թէ խափանել
էր Օհանի միտքը, այլ խոհեմութեամբ ժողովուրդին
պատրաստելով, նրանց դրութիւնը հեղհեղէր բարե-
փոխել. այսպէս էլ յորդորում էր իւր կուսակիցնե-
րին: Նա գիտէր թէ ամեն մի գործի ձեռնարկութեան
սկզբներում մեծամեծ դժուարութեանց եւ արգիլքների
պիտի հանդիպէր, որի համար իրեն տրուած անար-
դական անականները սիրով լսում ու խելամուտ էր
լինում:

Գ.

Աշխան վերջին ամիսներն էր։ Վան քաղաքի շրջակայ հայ գիւղերից բարցել էին էշերի, եղների եւ սայլերի վերայ փթերներ, տաւարների չորացած աղբեր եւ բերել էին ու խոնուել քաղաքի յայտնի հրապարակներում ծախելու։ Գնողները ու ծախողները գոռում-գոչումը տարածվել էր պարսպապատ փոքրիկ քաղաքի վերայ։ Էշերի զրոգըտոցները կարծես փողերի նման կանչում էին հասարակութեան իրենց վաճառքը գնելու, հրապարակները ոտք կոխելու չափ պարապ տեղ չէր մնում, մանաւանդ Կիրակի եւ Ուրբաթ օրերը։ Ծախուածներէց գոյացած արգելւնքը տրվում էր կաղամբի, սոխ ու սխտորի եւ զանազան արմըտիքների, որոնք միեւնոյն կերպով բառնալով կենդանիներին՝ գիւղերն էին վերադառնում։ Հագուստեղէնների համար հազիւ թէ մի քանի կանգուն վանայ գործած հաստ կտաւեղէններից առնէին աւելցած զբամներով կամ պարտքով, որոնք վարկ ունէին ի հարկէ հայ խանութպանների մօտ։

Անձրեւային մի ուրբաթ օր էր, վանայ Այգեւտաններէց եւ շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ ուխտաւոր կանայք ոտարորիկ դիմում էին Աւագ Սուրբ Նշանի առջեւ թափելու իրանց հողեկան վիշտերը։ Խաների եւ թիւրք բռնապետների ծառաները սովորութիւն ունէին ամեն ուրբաթ օրերը արշալոյսի լուացումից վերջ ճանապարհների վերայ կենալ ու հայ կանանց ոտները գիտել... այնուամենայնիւ կա-

նանց ջերմեռանդութեան չափն ու սահման կարելի չէր դնել, նոքա մի մի հաւ կամ գառնուկ հետներ առած Սուրբ Նշանին մատաղ էին տանում, հաւերի կատարներն ու գառների ականջները կտրելով արիւնից խաչածեւ քսում եկեղեցու դրան ճակատին ու յանձնում էին տէրտէրին, որոնց փոխարէն տէրտէրը տալիս էր հոգւոցն ու պահպանիչը։

Լ. գիւղացիքն էլ տարին մի քանի անգամ սովորութիւն ունէին Ս. Նշանը ուխտի գնալու։ Այս անգամ տանուտէր Մխօյի ընտանիքն էլ փափաք ունեցաւ ընկերանալու ուխտաւորներին, հակառակ անձրեւային եղանակին ու Մխօյի արգելքներին։ Մխօյի կինը՝ գիշեր մինչեւ լոյս չը քնացաւ, շարունակ տրտունջներ էր անում, իւր երկու տարեկնակ երախան Ս. Նշանը տանելու խտն էր արել, էրեկը թոյլ չէր տալիս նրան իւր հոգեկան պարտքերը կատարելուն։ Հիւանդ տղի անունը՝ Նշան էր, նա էլ այս գիշեր հանգիստ քուռ չէր կարող առնել, որովհետեւ իւր փափուկ մարմնի մէջ սուր ասեղներ էին խրվում, որից խեղճ երախան ճիչեր էր բարձրացնում։ Տանուտէր Մխօյի կինը՝ Նուբարը՝ (այսպէս էր նորա անունը), գիտամար իւր տղին անհանգիստ էր անում, խորամանկութիւններ էր ի գործ դնում, որպէսզի կարենար համոզել էրկան։ Տղի ճիչ արձակած ժամանակները տրտունջներն աւելի էր շատացնում նա։

— Տեսա՞ր, մարդ, երախաս էլի հիւանդացաւ, պատճառը դու ես՝ եթէ մի բան պատահեց, դու չես թողնում ու երեխիս տանիմ Ս. Նշանի առջեւ դնեմ, ահա այսպէս պատժվում ենք, ասում էր Նուբարը։

Տանուտէր Մխօյ կնոջ կատարած խորաման-

կութիւնից տեղեակ չէր. ճարահատուած՝ ամբողջ տնով Ս. Նշանը գնալու հրամանը տուաւ եւ ինքը միայն տան պահպանութեան համար գիւղը մնաց :

Գիւղացիները տանուտէր Մխոյի կնոջը պատուելու համար « ըռէս կին Նուբար », ոմանք էլ՝ « տանտիկին » էին կանչում : « Մխոյի », « հանում » անուանները տակաւին մուտ չէր գտել Վանայ հաճախողական սովորութեամբ վարժուած հայ գիւղական շրջանում : Նոքա՝ աւագանում մկրտուած ժամանակ ինչ անուն որ տար քահանան, նոյն պարզ անունով կանչում էին միմիանց : Ինչպէս գիտենք, տանուտէր կամ ըռէս Մխոյի տան անդամները միայն բացառութիւն էին կազմում ամբողջ հայ գիւղերում, որոնք քիչ ու շատ մաքուր հաղուսաներ էին հազնում, այն էլ հարսանիք կամ ուխտի դնացած ժամանակները : Ըռէս կին Նուբարը՝ իւր երկու մեծ տղաների հարսներին եւ իւր մեծ աղջկան՝ Վարդիկին ժամանակի ճաշակի համեմատութեամբ հազցեց, մասնաւոր խնամքով զարգարելով սիրուն Վարդիկին, որին ամբողջ գիւղը սիրում էր, նորա պարզ, համեստ ու քաղցր բնավորութեան պատճառով. նա երբեք չէր նմանում՝ թէ բնութեամբ եւ թէ տեսքով՝ իւր ամբարտաւան ու հպարտ մօրը : Գիւղի բոլոր երիտասարդները չանքեր էին դործ դնում ըռէս Մխոյին հաճելի դառնալու, որպէս զի գեղեցիկ Վարդիկի ձեռքը կարողանային խնդրել նրանից : Վարդիկը՝ հազիւ թէ տան եւ վեց տարեքը լրացրել էր, բայց տեսնողը կը կարծէր թէ քսանն էլ է անցկացրել, նորա բարձր հասակը՝ իւր բոլոր անդամների հետ հաւասար չափս ունէր, բնութիւնը չէր ինչպէս նորան ամեն գեղեցիկ

բարեմասնութիւնները : Մարմնի ձերմակութիւնը՝ ձիւնից փոխ էր առել, լայն ճակատի վերայ գրուել էին երկու սեւգրակ բնական խաւերը, որոնք ինչպէս երկնակամարի վերայ փայլող աստղեր լինէին. սեւ ու փայլուն ծամերը՝ այնքան երկար ու առատ էին, որ նստած ժամանակը մի թղաչափ էլ տակն էր մնում : Բարակ ընքուները երկու գեղեցիկ ծիածաններ էին կազմում խոշոր ու թուխ-թուխ աչքերի վերեւը. նուրբ քիթը՝ կլորակ թշերի մէջ տեղաւորուած՝ դիմազծի հաւասարութիւնն էր պահպանում կարմրիկ այտերի ուղղութեամբ. բարակ շրթունքը՝ կանոնաւոր բերնին աւելի գեղեցկութիւն էին ընծայում. ծիծաղելու ժամանակը միայն կարելի էր նշմարել ձերմակ, խիտ ու մաքուր ատամները, որոնք ամենայն կանոնաւորութեամբ ու նական մաքրութեամբ շարուած էին ամբարշտ գիւղ. կան սնդակալմօ օրիորդի լնդերի վերայ : Մէկ խօսքով, ամբողջ Վասպուրականում աւսուն ունէր Վարդիկը՝ գեղեցկութեան կողմից : Գաղաքի հպարտ երիտասարդներն անգամ, որոնք չէին գիշանում գիւղական աղջկան հետ ամուսնանալ, փափաքում էին Վարդիկի ձեռքը խնդրել, մասնաւոր՝ որ նորա հայրը խան Արդալի սիրելին էր : Ըռէս կին Նուբարը՝ հազցուց Վարդիկին Վանայ հասարակ կուսուից պատրաստուած շալիկն ու կեռպոյ չըթից գպուսնը. ոտներին Վանայ կանացի կարմիր ջրգմէն. մի քանի փերթիկներ էլ երկարիկ ձափի կախելով, դարդարանքը լմնցուց, որ առանց նրանց էլ արդէն Վարդիկը հրեշտակային գեղեցկութիւնն ունէր :

Արշալոյսը բացուելուց առաջ՝ ուխտաւորները ճանապարհ ընկան, ամենքն էլ ոտքով. բացառութիւն

էր կազմում միայն ընդհանր Նուբարը, որ մի էշի վերայ էր նստել իւր ընական ամբարտաւանութեամբ: Վարդիկը իւր հասակակից ընկերուհիներէն հետ թըռչկոտում էր, որովհետեւ իւր կեանքում առաջին անգամն էր որ Ս. Նշանը ուխտի պիտի գնար ու քաղաքը տեսնէր: Նա միայն տեսել էր իրանց գիւղի շրջակայքը, ուրիշ գիւղերի ու քաղաքների վերայ երբէք զառարկաբար չուներ: Նա լսել էր միայն քաղաքի տներէն եւ սենեակներէն գեղեցկութեան, ինչպէս նաեւ Ս. Նշան եկեղեցու զարդերի մասին: Ընկերուհիները՝ որ մի քանի անգամ տեսել էին, ճանապարհին պատմում էին նրան: Ի՞նչ էր պատճառը, որ իման Արդալը ընդ Մխոյնից տանը հիւր եկած ժամանակները՝ Վարդիկին ուղարկում էին քեօանց տունը, թոյլ չէին տալիս նրան որ գիւղը դուրս գար միւս աղջիկներէն նման: Վարդիկին էլ շատ տխրում էր, երբ լսում էր թէ՛ Արդալ իմանը գիւղն է գալու: Իման արդալն ինչո՞ւ այնքան սիրում էր ընդ Մխոյնի. մի գաղտնիք էր այս գիւղացիների համար, միայն իման Արդալը եւ ընդ Մխոյն տեղեակ էին այս գաղտնիքին, որի հետ քիչ վերջ պիտի ծանօթանանք:

Ուխտաւորները հասան վան քաղաքի այն մուտքի մօտերը, որին տեղացիները «Թաւրէղի Դարդեան» էին կոչում. ուստի գնալու էին Ս. Նշան եկեղեցին: Ճանապարհի վերայ կեցող թուրքերը մատով ցոյց էին տալիս գեղեցիկ Վարդիկին. շատերն ուղում էին հէնց այն ժամանակ յափշտակել նրան ու տանել, բայց իման Արդալի երկիւղից չէին համարձակում. որովհետեւ նոքա ամէնքն էլ ճանաչում էին ընդ Մխոյն տան անդամներին, նոցա հացալից սեղանի եւ հիւրա-

սէր ընտելութեան պատճառով: Որովհետեւ ամբողջ Վասպուրականում ընդ Մխոյն տան սեղանն անուն ունէր, որն երբէք չէր վերցվում տախտից, եւ ի գիւղ պատահողն անպատճառ նորան հիւր լինելու էր:

Նոյն օրը մինչեւ երեկոյեան հաղար անգամ ներս ու դուրս արաց ընդ Մխոյն, մինչեւ ուխտաւորներն անխտանգ վերադարձան գիւղը:

Բաղիշեցի Մուրադը նոր էր հասել ի. Գիւղը, որ ամեն աշունքին գալիս էր Բաղիշից իւր ապառիկները հաւաքելու. գրեթէ տարուան երրորդ մասն ընդ Մխոյն տանն էր անցկացնում նա իւր օրերը, ուր հինգ տարիներէ ի վեր առեւտուրի համար հաստատուել էր: Մուրադը գեղեցկութեան ու քաջութեան կողմից պակաս չէր մնում շատ երիտասարդներից, որը հազիւ թէ քսանեակնից տարեկան լինէր: Նա ի գիւղն էր բերում Բաղիշից կարմիր կտաւներ, յուլունքներ, հայելիներ, գերձաններ, ասեղներ, մատնոցներ ու զանազան թեթեւ վաճառքներ, որոնք փոխարինում էր ցորենի. նա այս բոլոր ապրանքներն ապառիկ ցրվում ու կալոցին հաւաքում էր: Արդէն ցորենների մեծ մասը հաւաքած ու հորած էր, այժմ վերադարձել էր մնացածները հաւաքելու, վան քաղաքը տանելու կամ նաւով Բաղիշ փոխադրելու, որովհետեւ ծախելու ժամանակները լաւ ծանօթ էին նրան, որի համար էլ գիւղացիները տմ ոչ չարչի Մուրադ էին անուանում: Ընդ Մխոյն տմ ոչ չարչի Մուրադ էր իւր ընտանիքն ուխտաւոր էր նրան, որ նոյն օրը իւր միայն պատառ Մատի էր գնացել, տանը մնացել էր միայն պատառ Մատիկը, որը Մխոյն երկրորդ մայրն էր: Մուրադի անհամբերութիւնն էլ պակաս չէր ընդ Մխոյնից, որով-

հետեւ նրան սիրում էր ընդէս Մխոյի վարդիկը: Մու-
րադը Բաղէշում չի նստած զէնքեր էլ էր բերում եւ
ծախում քիւրդերին, այդ պատճառով էլ զէնքեր պա-
կաս չէին նրանից: Նա ընդէս Մխոյի վստահութիւնն
ու սէրն այն աստիճան զրաւել էր, որ նորա տան մի
անգամն էր համարվում: Նա Բաղէշ մեկնելու օրը
վարդիկից մի յանձնարարութիւն էր ընդունել, որը
ծոցում զրա՞ծ՝ անհամբեր սպասում էր պատեհ առիթի:
Երբ ընդէս Մխոյի ընտանիքն ուխտադնացութիւնից
վերադարձաւ եւ տեսաւ, որ Մուրադն եկել էր, ամեն-
քը միասին նորա վերայ թափան, որը քէֆն էր հարց-
նում, որն ասում էր. «ինչի՞ աշխարհն ուշացար». որն
ուզում էր հասկնալ, թէ այս անգամ ինչ տեսակ բա-
նէր էր բերել ծախելու: Վարդիկը միայն աչքերի մի
բաց ու խփումովը եւ աննշմարելի մի ժպտով բա-
րեւեց նրան եւ անձայն անցաւ տան մի անկիւնում
հագուստները փոխելու, որ շուտով գնար աղբիւրից
ջուր բերէր: Օրը մթնում էր. գիւղական սովորու-
թեան համաձայն պէտք էր որ աղջիկները բոլոր ջրի
կփերը լեցնէին: Մուրադը լաւ գիտէր գիւղացիների
այս սովորութիւնը. Նա վարդիկից առաջ տանից դուրս
ելաւ եւ աղբիւր գնաց ձեռները լուալու: Վարդիկը
ջրի կուժը ցած զրաւ աղբիւրից լեցնելու. Մուրադը
մօտեցաւ նրան դուարթ գէժքով յանձնելու այն իրե-
րը, որ խնդրել էր նրանից Բաղէշ գնալիս: Բարե-
բաղդաբար գիւղական աղջիկներից տակաւին ոչ ոք
չէր եկել աղբիւրից ջուր տանելու:

— Ուզածներդ բերել եմ. վարդիկ, ասաց Մու-
րադը, եւ ծոցից մի փոքրիկ տուփ հանելով յանձնեց
նրան, որի մի երեսը հայելի էր, իսկ միջումը արծաթ-

եայ մի գեղեցիկ մատանի:

Վարդիկը իւր սիրուն պատկերը հայելու մէջ
տեսնելուց վերջ բացեց տուփը, որի մէջ Մուրադը
խնամքով ծրարել էր փայլունակ մի մատանի: Վար-
դիկը միջի ծրարն էլ բացաւ. երբ փայլուն գոհարը
տեսաւ. ուրախութեան մի ճիչ արձակեց եւ Մու-
րադի ձեռքը խլելով համբուրեց:

— Եթէ մայրիկն ու հարսները տեսնեն՝ ի՞նչ կա-
սես, հարցուց Մուրադը:

— Կ'ասեմ Մուրադն է բերել. ախրէրը քրոջ
նուէր չի՞ տանում, պատասխանեց Վարդիկը:

Մուրադը յուսահատական մի հառաչ արձակեց,
զլուխը կախ հեռացաւ աղբիւրից, երբ նկատեց թէ
ջուր տանողները հեռզհեռէ գալիս են:— Նա տակաւին
ինձ ախրէր է ասում, ինչպէս երեւում է, նրա մէջ
սէրը չի զարթել, — մտածեց Մուրադը: Իսկապէս վար-
դիկը շատ էր սիրում Մուրադին, բայց ոչ այն զգա-
ցումով, ինչպէս սիրում էր նրան Մուրադը: Վար-
դիկն այն աղջիկներից չէր, որ սիրոյ գերին գանաւր,
միայն թէ գիւղի բոլոր աղամարդկանց մէջ Մուրա-
դին էր սիրում նա ակամայ, մանաւանդ՝ երբ նա զէն-
քեր էր կրում: Երբեմն միամտաբար հարցանում էր.

— Ա՛խ, Մուրա՛դ, ինչո՞ւ այնքան սիրունանում
ես, երբ զէնքերդ կապում ես:

Այս միամիտ հարցերից Մուրադն աւելի զրգը-
վում էր. արդեօք օրիորդը նրան եղբայրական սիրո՞վ
էր սիրում, թէ թաքուն մի նպատակ ունէր: Այս ի՞նչ
խօսքեր էին. ինչո՞ւ ատանձին եղած ժամանակները
միայն խօսում էր Մուրադի հետ, իսկ տանեցուց ներ-

կայութեան բոլորովին լուռ էր մնում. իսկի չէր հետադրգովում նրանով :

Ընէս Մխոյի մեծ հարսը, Յարօյի կին Սրբիկը, Մուրադի ու Վարդիկի վարձուհիները լրանում էր : Նա լաւ էր հասկացել թէ, այս երկու անմեղների սրտումը սէրը նոր էր բոյն դրել :

Մի օր Վարդիկն ու Սրբիկը միասին ձաւար էին խտակում. Սրբիկը լաւ միջոց գտաւ Վարդիկի գաղտնիքը գողանալու. սկսեց զանազան հարցումներ անել նրանից, որին աչքի լոյսի չափ սիրում էր, ու բովնետեւ երբ նա նոր հարս էր եկել ընէս Մխոյինց տանը, Վարդիկը մի տարեկան երախայ էր եղել եւ իւր թեւերի վերայ էր մեծացրել նրան : Սրբիկը նախ գիւղի հասակ առած աղջիկների վերայ խօսք բացեց, թէ ո՞ւմն են նշանել, ո՞ւմն են ուզում գեռ նոր նշանել՝ ու նորա չեն կամենում, որովհետեւ նրանք ուզում են իրանց սիրած երիտասարդներին գնալ : Սրբիկը վերջին խօսքերը մի որոշ չեղտերով արտասանեց. մանաւանդ Պողոսի աղջիկը՝ Նազօյի պատմութիւնը, որ նոյն օրը հակառակ ծնողներէ կամքին, Յարօյինց կակոսի հետը փախել էր :

— Ո՞ւր, ձայնեց Վարդիկը, նրա ծամերը կտրեմ, ամօթ չի՞, որ աղջիկն օտար աղի հետ փախչի եւ հօրն ու մօրը գլխինը ոտնատակ անի :

— Նրանք էլ չեն ուզում փախչել, բայց սէրն ուժով կը լինի. սէրը փախնել է տալիս, պատասխանեց Սրբիկը :

— Հողը դրանց գլխներին, սէրն ի՞նչ ասել է, որ աղջիկը նրան գերի լինի, ասաց Վարդիկը :

— Մի՞թէ դու սէր չունիս, որ այդպէս անմեղ

եւ ցոյց տալիս քեզ. իսկի աղջիկ կը լինի՞, որ տան եւ հինգ տարեկան լինի ու չը սիրէ մէկ լաւ տղամարդի, պատասխանեց Սրբիկը :

— Չէ՛, Աստուած էլ դիտէ, Սրբիկ, եւ էտէնց բաներ չեմ խմանում. ես իսկի մարդու չեմ սիրել, ասաց Վարդիկը :

— Ուրեմն ինչի՞ Մուրադի հետ միշտ քչիչում էք, որ այդպէս բաներ չես խմանում. ինձ է՞լ ես խաբում Վարդիկ :

Վարդիկն այս վերջին խօսքերը լսելով՝ ամօթից չիկնեցաւ, նա կարծեց թէ աշխարհը փուլ է գալիս, դեռինը պատասխում է ու նրան ներս է տանում : Նրա ականջներն սկսեցին տոժալ, քիչ մնաց որ ուշաթափ լինէր : Սրբիկը նկատեց Վարդիկի դրութիւնը, ու ձեռքը դնելով նրա սիրուն գլխի վրայ, սկսեց շոյել նորա մետաքսանման մաղերը, որ ժամանակ զգաց, թէ նորա գլուխը կրակի նման տաքացել ու գէմքից քրտինքներ էր թափում :

— Ես կատակ եմ անում, Վարդիկ, ինչի՞ այդպէս գունաթափուեցիր, յարեց Սրբիկը :

Վարդիկը պատասխան չը տուեց : Արդէն Մուրադից ստացած նուէրն ապացոյց էր Սրբիկի յայտնած կարծիքին : Նա մտածում էր, թէ ինչպէս Սրբիկը, նոյնպէս եւ տան ամեն եղողներն այս կարծիքն ունէին իւր մասին : Այլեւս ի՞նչպէս պետք է խօսէր նա Մուրադի հետ : Ամբողջ օրը այս նիւթի վերայ էր խորհում : Երեկոյեան ոչինչ չը կարողացաւ ուտել Վարդիկը, նա մի թեթեւ հիւանդութիւն էր զգում :

Աչնան երեկոյները՝ ընէս Մխոյինց տան բոլոր

անդամներն զբաղվում էին զանազան աշխատութիւններով : Կանայքը՝ մատակ դոմէշներն ու կովերն էին կթում. մարդիկը՝ ցորեն աղունում եւ ջաղացն էին փոխադրում. տանը մնացել էր միայն Վարդիկը իւր հիւանդութեան պատճառով : Նորա մայրն այս երեկոյեան թոյլ չը տուեց նորան մինչեւ անգամ ջուր բերելու : Մութադը իւր նոր բերած մանր մուշը իրենք ծրարն էր սարքում . Վարդիկը՝ թոնրան մօտ նստած՝ նրա շարժումներն էր դիտում, որն ակամայեց մի խոր հառաջ արձակեց : Մութադը դարձաւ ու նրա գունատ կերպարանքը տեսաւ , որովհետեւ Վարդիկի հոգոցի հառաջը մինչեւ նրա հոգու խորերն աղղեց :

— Ինչի՞ աղպէս գունաթափուել ու տխրել ես, Վարդիկ' : չը լինի՞ հիւանդ ես, հարցուց Մութադը :

— Մի քիչ հիւանդ եմ, պատասխանեց Վարդիկը, եւ սկսեց Մութադի նուիրած մատանիի հետը խաղալ, որ մատն էր անցկացրել : Քիչ լուրջ յետոյ՝ ասաց . « եթէ մի բան խնդրեմ՝ քեզանից՝ չե՞ս ցաւ , Մութադ :

— Ե՞ս ցաւեմ, պատասխանեց Մութադը, այն էլ Վարդիկից :

— Ես խնդրում եմ, որ այս մատանին եւ տուփն ուրիշի տաս, Մութադ . մեր տանեցիք վատ կասկածներ ունին երկուսիս վերայ :

— Ի՞նչ կասկածներ պէտք է ունենան. ես ամենին էլ նուէրներ եմ տուել :

— Բայց սրանք ես ուզեցի քեզանից, որ դու էլ բերիր :

— Աւելի լաւ, որ դու ուզեցիր . էլ ես տալը ի՞նչպէս կարելի է . աւելի լաւ է, որ ինձ սպանես,

քան թէ այդ առաջարկն անես . այդ այն ասել է թէ, մեր տանից էլ գնա :

— Ո՛չ, դու կա՛ց մեր տանը . բայց սրանք ա՛ն . ես էլ զարդարուել չեմ ուզում : Չեմ ուզում որ մեզ վերայ էլ վատ խօսքեր խօսին :

— Ես չեմ հասկանում, Վարդիկ' , թէ ի՞նչ ես ուզում ինձ ասել :

— Սրբիկն ինչ որ բաներ է խօսում մեր մասին . . . : Այսքան պատասխանելուց վերջ, Վարդիկն սկսեց հեկեկալով ասել . « Ա՛խ Մութադ, ես ամաչում եմ քեզ ասելու Սրբիկի ասածները » :

Մութադը թէեւ լաւ էր հասկանում, որ ինչ էր ուզում ասել Վարդիկը, բայց չը հասկանալ էր ձեռացնում, որպէսզի կարենար Վարդիկի բերնից լսել այն խօսքը, որից միայն կխտուէր իւր կեանքի երջանկութիւնը : Յարմարոյն ժամանակը հասել էր զաղտնիքը պարզուելուն :

— Վարդիկ' , իմ հոգու հատոր, լուծիւնն ընդմիջեց Մութադը . ես իմանում եմ, թէ Սրբիկն ի՞նչ է կասկածում մեզ վերայ . միթէ դու չե՞ս զգում, որ ես սիրում եմ քեզ . առանց քեզ՝ այս աշխարհն ինձ համար խաւար է . արեգակն էլ իւր ամբողջ լուսով չի կարող լուսաւորել ինձ : Այս երկու տարի կը լինի, որ Սրբիկի ասածները ես էի ուզում յայտնել քեզ, բայց չէի կարող :

Վարդիկը լուռ էր . պատասխան էր փնտրում, որով իւր զգացածը յայտնէր Մութադին . ապա յարեց .

— Մութադ, ես քեզ յարգում ու սիրում եմ, որպէս մեր տան հիւրին ու մեր տան մի անդամի հաւատար էլ ճանաչում եմ քեզ :

— Այդպէս է ի հարկէ, փետէն աներոջ տան նախ հիւր կը լինի, յետոյ նրա տան անդամներէն մինը. շատ ճիշտն ես ասում, Վարդիկ:

Վարդիկն այս պատասխանը լսելով Մուրադից, իւր գեղեցիկ գէմքը ծածկեց ձեռքերով, իսկ Մուրադը հեռո՛հեռո՛ւ առաջանալով՝ իւր շրթունքները մօտեցրեց նորա ձեռներին ու հեռացաւ:

Այս գիշեր Վարդիկը չը կարողացաւ քուռ լինել: Նորա մէջ նոր սկսեց վառուել Մուրադի սիրոյ կայծը. նա մտածում էր.— ի հարկէ ծնողքս ինձ մի մարդի պիտի տային, միթէ՞ այդ մարդը Մուրադից լաւը՞ պիտի լինէր. եւ ինչո՞ւ չը սիրէր այս կտրիճ, խելացի, սիրուն եւ աշխատասէր երիտասարդին, որ երկար ժամանակ իրենց տանը լինելով՝ բոլորովին փորձուած մի անձնաւորութիւն էր դառել: Վարդիկը թէեւ այնքան տարիք չունէր, բայց այս տեսակ մտածելու կարողութիւնից էլ զուրկ չէր:

Ինչպէս տեսնա՞ք, Սրբիկը սոցա բոլոր շարժումները լրտեսում էր. նա այս երեկոյեան էլ Մուրադի եւ Վարդիկի տեսութիւններէն մի բառ անգամ չը փախցրեց իւր սուր ականջներէն. այնուամենայնիւ Վարդիկի մէջ դարձեալ անմեղութիւն էր նկատում. իսկ Մուրադն արդէն իւր խօսքերով ամեն բանը յայտնել էր: Այն օրէն՝ քանի գնում էր Վարդիկը նիւարանում էր, նորամայր Նուբարը՝ էլ սուրը չը մնաց, որոնց խունկ մոմ չը խոտացաւ, որպէս զի իւր սիրուն աղջիկը բարակացաւից ազատուէր: Մուրադի սէրը քանի գնար խոր արմատ էր գցում նորա սրտում: — Այս վիշտը Սրբիկը միայն կարող է փարատել, — նկատեց Մուրադը, ուրեմն Սրբիկին պէտք էր ձեռք

առնել գործը յաջողացնելու համար, բայց նրան ինչպէ՞ս յայտնէր: Նա էլ սկսեց հեռո՛հեռո՛ւ ուժից պակասել, մինչև մի օր ծանրապէս հիւանդացաւ: Մուրադի այս հիւանդութիւնը մեծ վեշտ պատճառեց ընէս Մխոյենց տանեցւոց, որոնք զիւղական ամեն տեսակ խնամքներ գործ դրին նորա վերայ: Սրբիկը խօսիկ չէր հեռանում կշտից. Վարդիկի ցաւերը կրկնապատկւում էին Մուրադի հիւանդութեան պատճառով. բայց ամօթից չէր կարողանում մօտը գնալ:

— Ի՞նչ տեղդ է ցաւում, Մուրադ, ցաւերդ ասում, հարցուց Սրբիկը Մուրադից, երբ մի անգամ նկատեց որ Մուրադը լաց էր լինում:

— Ձեռ իմանում, պատասխանեց Մուրադը. ուժերս միշտ պակասում են:

— Վարդիկն էլ այդպէս է ասում. երկուսիդ հիւանդութիւնն էլ միեւնոյնն է. Աստուած մեծ է, շուտով կ'առողջանա՞ք: Բայց խոստովանա՞ք լինի Մուրադ, քանի որ հիւանդացել ես՝ Վարդիկը մօտդ չի գալիս. էլ զուք առաջուայ նման չէք տեսնւում, չը լինի՞ կռուել էք: Եթէ մի այդպիսի բան ունիք, ես կը հաշտեցնեմ ձեզ հենց այս րոպէին:

— Վարդիկից հարցուր, պատասխանեց Մուրադը:

— Ես նրան շատ հարցուփորձ եմ արել. բայց նա ուղիղը չի խոստովանում. ա՛խ, շատ ծածկամիտ աղջիկ է նա:

Մուրադի աչքերում դարձեալ արտասուքի հեռքեր երևեացին. հազիւ կարաց զսպել իրան:

— Մուրադ, դո՛ւ ինչի՞ ես ծածկում ինձանից քո դարձը, մի բան ունիս ուղիղն ասա: Ես ամեն բան հասկանում եմ, ասաց Սրբիկը:

— Գիտեմ որ հասկանում ես, Սրբիկ, բայց ձեռքումդ մի ճար ունի՞ս. աղատիր մեզ, քու որդիներին սիրոյ համար լինի, հեղեղալով ասաց Մուրադը :

— Ես նրան (*) կը յայտնեմ, նա թող յաջողացնի: Երբ Մուրադն այս պատասխանը լսեց, խլեց Սրբիկի ձեռքը եւ ամբողջս իւր շրթունքներէ վերայ սեղմեց :

Սրբիկը դուրս ելաւ Մուրադի խրճիթից, որ ընդ Մխայեանց տան սրահումն էր շինել ինքը Մուրադը, իւր մանր մոնրերը ծախելու եւ գիշերելու համար : Ես գնաց կանչեց Վարդիկին, այսպէս ասելով.

— Վարդիկ, վեր կաց գնանք Մուրադի մօտ. խեղճը հիւանդ է, ուզում է քեզ հետ խօսիլ :

— Ես ամուշում եմ, Սրբիկ, նրա մօտը գնալու . դու մեր մասին վատ կասկածներ ես անում, անուշիկ ձայնով պատասխանեց Վարդիկը :

Սրբիկը նրա գլուխն ամբողջս սեղմեց իւր կրծքի վրայ, յետոյ ձեռքից բռնեց, քաշելով տարաւ Մուրադի մօտ եւ ասաց .

— Ախ, սիրոյ գերիներն, եթէ դուք մի քանի օր միմիանց մօտ մնաք, կառողջանաք, խօսի՛ր, Մուրադ . Վարդիկը կարծում է թէ՛ ես չը լսեցի ձեր անցեալ օրուայ խօսակցութիւնները, դուք երկուսդ էլ իմ դաւադներն էք. ես ուրախ եմ, որ դուք միմիանց սիրում էք, արդէն վաղուց նկատում էի եւ ձեր

(*) Գիւղացի կանայք իրանց երիկների սնունդ չեն տալիս ուրիշների հետ խօսած ժամանակ. էն են ստուշ. իսկ հետեւեք խօսած ժամանակ, ծօ են կանչում:

վարմունքը. մեր տանը, բացի ինձանից, ոչ ոք չի մանում ձեր հիւանդութեան պատճառը :

Վարդիկը, որ այս խօսքերը լսում էր, ափօթից շիկնած՝ Սրբիկի ետեւը կծկուեւ էր. ոչ էն էր դուրս փախչէր, ոչ էլ էն էր տեղը մնար: Սրբիկը նորից բռնեց Վարդիկի ձեռքը ու նստեցրեց Մուրադի կշտին:

— Ո՛հ, որքա՛ն բարի կիւն ես դու, Սրբիկ, ասաց Մուրադը:

— Դէ՛հ, դուք աղատ եւ աներկիւղ խօսեցէք իւրար հետ. ես դուք կը պահեմ. ես էլ ձեր տարիքում ուզում էի միշտ նրա մօտից չը հեռանալ, բայց էն ժամանակ մի Սրբիկ չը կար, որ մեզ վերայ պահապան լինէր: Այսուհետեւ Սրբիկը ձեր պահապանը պիտի լինի միշտ այն օրը, որ Աստուծո հրամանով պատկուէք դուք: Ամեն բան արածում եմ ձեզ, բացի միտից . . . : Մուրադ, դու չար ես, իսկ Վարդիկը գետ շատ միամիտ է, ասաց Սրբիկ եւ խրճիթից դուրս ելաւ : Նոքա հաւատարմութեամբ պահում էին Սրբիկի պատուէրը, որը միայն արգելել էր նրանց, ինչպէս արգելեալ ծառի պտուղը . . . :

Վարդիկը եւ Մուրադը կատարելապէս առողջացել էին: Ընդս կին Նուրարը եւ նորա բոլոր ընտանիքն ուրախ էին. միշտ փառք էին տալիս Աստուծուն, որ պանդուխտ Մուրադն առողջացաւ: Վարդիկն իրենց տան զաւակն էր, ասում էին նրանք, բայց Մուրադի հէքն ու մէքը, ազգականներն ու բարեկամները հետո էին. նոցա համար մեծ դժբաղդութիւն պիտի համարուէր, եթէ նրա հիւանդութիւնը ծանրանար:

Երկիրը մի թեթեւ ձիւնով ծածկուել սկսեց. Մոզոն ալ միջոցներում աւելի յանդուգն գողութիւններ էր անում: Այս պատճառով էլ ընէս Միսոյենք գիշերները կարգով պահպանութիւն էին անում իրանց տան. մանաւանդ Մուրադը՝ իւր հրացանն, ատրճառակներն ու սուրը միշտ գլխի վերեւը կախած՝ պատրաստ էր պահում վտանգի առջեւն առնելու համար: Մի գիշեր գող Մոզոն քսան հոգով պաշարեց ընէս Միսոյենց տունը, աւելի Մուրադին վնասելու համար, որովհետեւ նա չէր կարող տանել, որ մի հայ՝ թիւրքերի եւ քիւրդերի նման ազատ զէնք գործածէր: Ընէսենց տան դռները բաւական ամուր չինուել էին. բայց երբ գող Մոզոն իւր հուժկու եւ ջոկուած ընկերների հետ հինգ-հինգ հոգով հեռանում, թափով գալիս աքացի էին տալիս դռներին, դռները ծխնիններից դուրս ելնելով գետին էին տապալվում: Մուրադը վեր թռաւ խոր քնից, երբ առաջին անգամ սրահի դուռը խորտակուելով՝ ահագին աղմուկ հանեց: Նա հրացան ընած սպասում էր իւր խանութի դռնից քիչ հեռու՝ մի անկիւնում, որ դուռը չը խորտակէին իւր վրայ: Հինգ աջ ոտների ուժգին հարուածը խորտակեց եւ Մուրադի խճիթի դուռը, որը թռնելով մինչեւ իւր դիմացի պատը զարնուեց ու գետինն ընկաւ: Թախկ, դուռը գնաց. դա՛նդ, հրացանը պայթեցաւ. թախկ-թախկ, իրար ետեւից ատրճառակներն արձակուեցան. թէեւ երեք դիակ գետին փռուեցաւ, բայց

յանդուգն գողերը դարձեալ ներս խուժեցին: Առիւծ Մուրադը՝ սուրը ձեռքին՝ մի քանի հարուածներ էլ տալուց վերջ, յաջողեցաւ դռնից դուրս թռչելու միջոցը գտնել եւ երկու դռների վրայ կանգնած զոյգ-զոյգ պահպաններին եւս մի-մի վերք տալով փախչել:

Ընէս Միսոյենք՝ հրացանների եւ դռների խորտակուելու ձայները լսելով, ներսի դուռն ամրացնել էին աշխատում, քարով, փայտով ու ցորենների լեցուն ջուալներով: Ընէս կին Նուբարն եւ Սրբիկը՝ Վարդիկին ալիւրի փեթակում պահեցին, որոնց երկիւղն արդէն նորա մասին էր, հոգ չէր՝ թէ նոյն իսկ տան իրերը կողոպտուէին:

Մուրադը՝ գլուղի վերեւը գտնուած դարի գլուխն էր հասել, առանց գգալու՝ թէ թեւից մի թեթեւ վերք է ընդունել եւ արիւնը հոսում էր. աչնան սառ քամին շուտով ազդեց նրան, երբ աշխատում էր վերստին լեցնել հրացանն եւ ատրճառակները: Նա կարծում էր թէ թշնամիների արիւնով շաղախուել էր ձեռներն ու ոտները: Բայց ահա աղբիւրի նման հոսում էր արիւնը եւ ցաւը սատկանում էր, բարեբաղդաբար սուրի հարուածը մի անվնաս տեղից էր ընդունել. թաշկինակը հանեց եւ ձախ ձեռքով պինդ կապեց վերքը, արիւնը դադարեցնելու համար:

Գողերը խորդեցին Մուրադի խճիթը, կարգն եւ կաւ ընէս Միսոյի տան. նախ ախոռատան դուռը բացին, ուր երկու մշակները երկիւղից կծկուել էին գոմէշների մսուրներում. նոցա ձեռքերն ու ոտները կապեցին ու բոլոր տաւարները դուրս հանին: Այս գործողութիւնը լրանալուց վերջ՝ թօնրատան գրան կողմը

դարձան, ուր երեք ընկերները, արիւն շաղախ պատկել էին: Մժգօն արդիւնց ըռէսէնց թօնրատան գուռը խորտակելը:

— Այն տեղը՝ բացի երկու թաղիքներից եւ ուտեստներից՝ ոչինչ չը պիտի կարողանանք գտնել, աւաց Մժգօն:

— Ապա գեղեցիկ վարդիկը, վրայ հասուց թամօն, որին շատոնց մտադրել էր փախուցել:

— Վարդիկը խօ՛ տաւար չի, որ տանենք ծախենք, ծիծաղելով պատասխանեց Մժգօն: Այդ միտքը լաւ միտք չէ՝ թափօ: Վարդիկը լեզու ունի, որտեղն էլ որ տանելու լինինք կը յայտնուի ու գործերս անյաջող կը դառնայ այնուհետեւ:

Մո՛ւլթ, խիստ մուլթ գիշեր էր. Մուրադը վարդիկին միտքը բերելով՝ յանձն էր առել վերադառնալ ու մինչեւ վերջին շունջը կուռիլ. մեռնիլ կամ չը թողնել որ վարդիկը տանին քրդերը: Այս պահուն դրան քովը կեցած՝ մտիկ էր անում. մի քանի քայլ հեռացաւ տնից ու ձայն տուաւ:

— Մժգօ, ընկերներդ առ ու հեռացիք այդ տնից, քանի որ հեռներս չարժիտւմ են, դուք չէք կարողանայ վարդիկին տանել: Չեղ միջոց եմ տալիս, հեռացէ՛ք. ապա թէ ոչ, հրացանս ու ատրճառակներս պատրաստ են: Չէ՞ք ամաչում, ընէս Մխօյն հացը թող բռնէ՛ հեր աչքերը, կը հեռանա՞ք թէ չէ, գոռաց Մուրադը:

Մուրադի զօրեղ ձայնը սոսկացրեց գողերին, որոնք անմիջապէս թողին ընէս Մխօյնց տունն ու փախան իրենց ունեցած աւարներով. գիւղից քիչ հեռանալուց յետոյ՝ ձայն տուաւ գող Մժգօն. — Մուրա՛դ, Մուրա՛դ, օ՛ Մուրադ. Մժգօն քաջերին սիրում

է, դու քաջութիւնդ ցոյց տուիր ողջ հայերի մէջ, վերցո՛ւր մեր ընկերներին, որոնց զնդակներովդ ու թրիդ հարուածով սպանեցիր, այդ քու իրաւունքն էր. կամ թէ թոյլ տուր մեզ, որ գանք մեր ընկերներին տանենք:

— Եթէ տարածներդ ետ բերէք, ապա թէ ոչ, մէկիդ ողջ չեմ թողներ, եթէ գիւղը մտնելու փորձս անէք, ասաց Մուրադը:

Այս աղմուկներից արդէն ամբողջ գիւղը դուրս էր թափուել: Ընէս Մխօյնք մինչեւ այն ժամանակ կարծում էին թէ Մուրադն սպանուել կամ վերաւոր ընկել էր, որովհետեւ դուռն այնպէս էին փակել, որ այլեւս ձայն չէր հասներ մինչեւ ներսը: Մի քանի կանայք ընէս Մխօյնց երդիքը բարձրանալով բաց արին եւ եղելութիւնը պատմեցին: Մուրադը կրկին ձայնեց, երբ հեռուից նկատեց նրանց ըռէսնեց երդիքը բարձրանալը:

— Ասացէ՛ք ընէս Մխօյնց, որ դուրս ելնեն, ինչի՞ աղպէս լեղապատառ ներս են փակուել:

Կանայքը լուր տուին: Ընէս Մխօյնք դուրս թափուեցան տանից. երբ սրահումն ընկած երեք սպանուած քրդերին տեսան, սոսկացին: Մժգօն աւարը ետ դարձրեց. Մուրադը միայն երեք ձիաւորներ թոյլ տուեց, որոնք գիւղը մտնելով իրանց ընկերներին առին ու փախան: Ամբողջ գիւղացիք Մուրադի գործած քաջութեան վերայ հիացած, գովասանքներ էին աւնում: — Ապրի՛ կտրիճը, մարդն էլ էսէնց կը լինի, ասում էր Օհանը:

— Տօ՛, ձէնդ կտրի՛ր, ի՞նչ ես ասում. ընդմիջեց երեցփոխանը. հայն էլ մարդ սպանի: Սրան գող Մժգօ

կ'ասեն, մի քանի օրից վերջը մեր գիւղը քարուքանդ կ'անի:

— Արդալ խանը դեռ չի մեռեր, որ այդ բանը թոյլ տայ նրան: Մուրադի ներկայութիւնն էլ հերիք է այս գիւղում. Մոթօն այլեւս չի համարձակուի ոտքը կոխել այս գիւղում. նա իմանում է միայն հաւի սիրտ ունեցող հայերի վերայ յարձակուել, իսկ ո՛ր տեղ, ո՛ր գիւղ որ Մուրադները պատահի, կը փախչի, ինչպէս այս գիւղեր փախաւ, պատասխանեց Օհանը:

Գիւղացիք այլեւս չը քնեցին այդ գիւղերը, իւրաքանչիւր ոք մի-մի գաղափար էր յայտնում եղած պատահարի մասին: Մուրադը ներս մտաւ այն ժամանակ, երբ վարդիկը դուրս ելաւ փեթակից ալրաթաթախ Բոէս Միսօն եւ նուրբարը իրանց դաւակնելով ու հարաներով թափուել էին Մուրադի շուրջը՝ գրկում ու համբուրում էին իրենց ազատարար հրեշտակին:

Արդէն գիւղի ճրագները վառուել էին: Սրբիկը նկատեց, որ Մուրադի վերայ արեան հետքեր էին երևում, շուտով շուր բերաւ ու սրբեց:

— Դու աւելի լաւ կ'անես, Սրբիկ, որ մի քիչ խանձ չինես ու ձէթի մէջ թաթախելով՝ վէրքիս վերայ կապես, ասաց Մուրադը՝ ու թեւը կապած թաշկինակն արձակեց:

— Վո՛ւյ, սե՛ւը կապեմ, գոչեց Սրբիկը, դու վէրք էլ ես ընդունել:

— Ոչինչ, ոչինչ, ծիծաղելով պատասխանեց Մուրադը. նա շուտով կ'առողջանայ. մի օր չի քաշեր, ես շատ այդպիսի լուի կծուներ ընդունել եմ:

Վարդիկը երբ լսեց, թէ Մուրադը վերաւորուել է, էլ չը կարաց անտարբեր մնալ, վազեց դէպի իւր

սրտով սիրածը, որն այս ժամուն աւելի գեղեցկացել էր նրա աչքին, յետոյ դէպի ձէթի կուժը վազեց, որ խանձը շուտով պատրաստուէր, որովհետեւ Սրբիկը խանձը պատրաստելու մէջն էր, խլեց Սրբիկի ձեռքից խանձն ու ձէթի մէջ թաթախելով՝ կապեց Մուրադի վէրքը:

— Դու իմ թեւը կապելուց առաջ, վրայիդ աւելւորները մաքրիր, վարդիկ, անուշիկ ձայնով ու ծիծաղկոտ դէմքով խօսեց Մուրադը:

Վարդիկը ժպտեց եւ շեշտակի նորա աչքերի մէջ նայեց, գործողութիւնը կատարելուց վերջը՝ հեռացաւ: Իսկ Սրբիկը եւ իւր էրիկ Յարօն մի անկիւնում առանձնացած փսիսում էին մի ինչ որ նիւթի մասին:

— Մօ՛, գիտե՞ս, նրանք սիրում են իրար, ասաց Սրբիկը:

— Ովքե՞ր, հարցուց Յարօն:

— Վարդիկն եւ Մուրադը, էլ ովքե՞ր պիտի լինին:

— Լաւ իմանո՞ւմ ես, հարցուց Յարօն:

— Ես բոլորը կը պատմեմ քեզ, բայց դու ուղո՞ւմ ես, որ նոքա սիրեն իրար:

— Միթէ Մուրադից լաւ փեսայ կարող ենք ճարել, ասաց Յարօն. նա մեր տանը փորձուած մի տղամարդ է. նա Սողոմոն իմաստունի խելքն ունի. միայն թէ այստեղ մնալու խօսքը տայ. չեմ կարծում թէ հայրս ու մայրս կամք տան, որ Մուրադը վարդիկին Բաղէշ տանի:

— Մուրադի խօսքն ինձ մօտ է, պատասխանեց Սրբիկը, նա եթէ մի օր վարդիկին չը տեսնի՝ կը գոռի:

Սրբիկը լաւ ժամանակ գտաւ յայտնելու իւր էրկան Մուրադի եւ Վարդիկի սիրոյ մասին: Այլ եւս գաղտնիքը պարզուեցաւ, Յարօն յայտնեց եղբւրութիւնը իւր ծնողներին, որոնք թէեւ ուրախութեամբ հաճութիւն տուին, բայց ընէս Միսօն մի խոր հառաջ եւ «ախ» քաշեց: Այդ ժամանակ նորա երեւակայութեան մէջ պատկերացաւ այն դաղըալի եւ խորհրդաւոր գաղտնիքը, որ մի օր անպատճառ պիտի պայթէր. որ պիտի գաղտնիքից էնքը միայն տեղեակ էր, գիշեր ցորեկ այս սոսկալի մտքով տառապում էր նա, առանց կարենալու մէկին յայտնելու:

Ե.

Արդալ խանը՝ լսեց ընէս Միսօյենց տան հետ պատահածը, եւ իւր բազմաթիւ ձիաւոր հետեւորդներով Լ. գիւղը գնալու պարտաւորութիւնն զգաց: Նախապէս երկու շաթիւրների միջոցաւ լուր տալուց վերջ, հեծաւ իւր արարական նոսրղը, որ ինչպէս ասում էին վասպուրականցիք, «ամպերի հետն էր խաղում»: Զիւաւորների փառաւոր շքով Արդալ խանը ընէս Միսօյենց տան հիւրանոցն իջաւ դէպքի երկրօշոօ օրը: Վարդիկը կրկին քեռանց տուն ուղարկուեցաւ:

Ընէս Միսօն՝ ամեն պատրաստութիւններ տեսել էր իւր պատուաւոր հիւրին ընդունելու եւ երբ խանը ձիուց ցած էր իջնում. նա ասպանդակը բռնեց: (Նա

արդէն գիւղից դուրս էր գնացել իւր երկու տղաների եւ Մուրադի հետ գիւմաւորելու խանին):

Արդալ խանը հարցուց ընէս Միսօյից, նախ՝ պատահած գողութեան եւ ապա ամբողջ տանեցւոց որպիսութեան մասին: Ընէս Միսօն ամեն հարցումներին կզլում էր մինչեւ գետին ու իր աջ ձեռքը համրում ընէս գլխին էր դնում եւ քրդական լեզուով պատմում էր: Մուրադը, որ իւր երկու որդիներին հետ միասին ձեռքերը սրտին դրած հիւրանոցի մուտքի մօտ կանգնած էր, ցոյց տուաւ ընէս Միսօն, որ իւր տան ազատիչն էր եղել:

— Հայերի մէջ էսէնց քօչախութիւն, բացականչեց խանը, երբ իմացաւ թէ Մուրադը հայ էր. որովհետեւ Մուրադը թէ անունով եւ թէ հագուստով չէր դանաղանվում թիւրքերից: Նա Բաղէշ քաղաքի սնանկացած Նդնդենց ազնուական գերդաստանի զաւակն էր, որ մեծ սովից վերջ մանրումունը ծախելով մինջեւ Վանայ Լ. գիւղն էր հասել:

— Ափսո՛ս, որ ֆլայ է (հայերին ֆլաներ են ասում քրդերը) եղել, եթէ նա կորմանջ (քրդերը իրանց «կորմանջ» են անուանում) լինէր, ինձ փեսայ պիտի չինէի, ասաց խանը:

Քիչ մնաց, որ Յարօն պատասխանէր թէ՛ — մեր փեսան լինելով՝ ի հարկէ Զերը պիտի համարուի. բայց օրէնքը չէր ներում այն ժամանակ, որ հօր ներկայութեան մի մեծի պատասխանէր փոքրը, բացառութիւն էր համարում, երբ խանը նոցանից կարճ մի հարց անէր. որոնք «այո» կամ «ոչ» ասել միայն համարձակութիւնն ունէին:

Խանը չէր մոռանում հետը տանելու իւր բեռն ու

բարխանէն, ուր որ էլ գնալու լինէր. Պարսկաստանից բերած նուրբ ու գեղեցիկ խալիները, մինտէրը, դէօշալը եւ այն ամեն պիտոյքները՝ ինչ որ իւր արքայակայել պատիւը պահանջում էր, անբաժան էին նրանից: Արդալ խանը նստել էր ըսես Մխոյենց հիւրանոցում հինգ ներքնակների վերայ եւ եսամի փայտից պատրաստուած երկու մեղրաչափ երկարութիւն ունեցող չիբուխը ձեռքում ծխում եւ զանազան հարցեր էր անում ու երբեմն խոր լռութիւն պահելով՝ երկար խորհում էր, աջ բութով շփում էր բերնին դրած չիբուխի սաթը, որը մի մեծ հաւկիթի ձեւն ունէր: Կէս ժամաչափ լուռ մնալուց վերջը, հրամայեց՝ որ ներս եղողները բոլորն էլ դուրս ելնեն, իսկ ըսէս Մխոյին իւր մօտը պահեց:

— Այն օրից, երբ տեսայ ես Վարդիկը, երկու տարի կը լինի, այժմ տասնեւեօթը տարին լրացուցած կը լինի նա, ես ուզում եմ նրան տեսնել այսօր, Մխօ՛, ասաց խանը:

Այս խօսքերը Մխոյի սիրտը ծակելու չափ ազդեցութիւն ունեցան թէեւ, բայց ի՞նչ ճար ունէր ձեռքում. դեռ երկու օր առաջ մի փորձանքից ազատեցաւ, այսօր աւելի սոսկալին է սպառնում: Խանն էր պահանջում, այսօր պէտք է որ տեսնէր Վարդիկին, ամբողջ երկու տարի վը լինէր, որ Վարդիկը չէր երևում նրան առաջուան նման: Ընէս Մխօն խորհեցաւ մի փախուստի ճանապարհ եւս գտնել այս անգամ, բայց ի՞նչպէս կարողանար համոզել նրան: Մի միտք միայն ծագեցաւ իւր մէջ:

— Խան, ոտներիդ հող ու մոխիր Վարդիկը, էս երկու օր է, հիւանդ պառկել է քնուռ տան, իսկի չի

կարող ոտքի վերայ կենալ. խնդրում եմ, այս անգամն էլ ներքի ինձ, տեսնենք թէ Աստուած ի՞նչ կը կամենայ:

— Ես վախենում եմ, որ էն անիծած գող Մփղօն մի օր յափշտակի նրան, ու իմ ձեռքից դուրս գայ աննման Վարդիկս, որին՝ ես խոստացել եմ քեզ իմ կանանց թագուհին անել:

— Գող Մփղօն՝ այլեւս ձեր երկիւղից չի կարող այս գիւղում ոտք կոխել, խան. նա չիմացաւ թէ քաջութիւն կատարողը Մուրադն էր, նա կարծում է թէ ձեր քաջ շաթիրներն էին. ապա թէ ոչ՝ նա մի հայից կը փախչէ՞ր:

Խանը մի քիչ լռելուց յետոյ՝ յարեց, — «բայց ես ուզում եմ անպատճառ տեսնել նորան հէնց այսօր, այլեւս չեմ կարող համբերել, դու լուր տուր այն տան, որտեղ որ ասում ես նա հիւանդ պառկել է. ես կը գնամ այնտեղ կը տեսնեմ նրան:

Ընէս Մխօն գետնախառն քառնակի արաց, որը նշան էր հնազանդութեան, եւ գունաթափուած՝ խանի մօտից դուրս ելաւ: Նա իւր որդի Յարօյին յայտնեց խանի ցանկութիւնը եւ պատուիրեց, որ գնա քեռանց տունը եւ Վարդիկին մի փալասի կտորի տակ ծածկէ, եւ ձեւացնէ նրան որպէս ամենածանր հիւանդի:

Առաջին անգամն էր որ Յարօն լսեց իւր հօրից այս մահացուցիչ լուրը. Պարտաւորուած՝ հօր հրամանը կատարեց: Վարդիկ երբ լսեց այս մահացու գոյժը, երկիւղից գոյն ու կերպը բոլորովին փոխեց, որովհետեւ երկու տարի առաջ՝ երբ տակաւին իւր խելքը բանի չէր հասնում, խանը մի անպատկառ փորձ էր ուղեցել

կատարել անմեղ կոյսի վերայ, որը մի ճիշտ արձակելու
լով պրծել էր շնական ախտով տխրացած խանի թոյլ
ձեռքից: Ընդհանուր խորա տարիքը յայտնել էր խա-
նին՝ առելի պակաս, քան որ ունէր նա: Որ ժամանակ
Վարդիկը գետ տասնհինգ տարու էր, առել էր
թէ, գետ տասն տարու է. տակաւին վեց տարի եւս
հարկաւոր է, որ Վարդիկը կարենայ զգալ աշխարհ, ինչ որ
խանը պահանջում է . . . : Նորա համար էլ խանը
համբերել էր այնքան ժամանակ եւ միշտ այցելում էր
ընդհանուր խոր: Մի գաղտնիք, որ ոչ ոք չէր իմացել
մինչեւ այն օրը:

Վարդիկի ձեռք ու ոտքը դող էր ընկնում մինչ-
հա անգամ խանի անունը լսելիս: Նա պատահել էր
Արդալ խանի գաղանակաւ կրքերին, երբ անմեղու-
թեամբ նորա ձեռքն էր համբուրում հօր ու եղբայր-
ներին օրինակին հետեւելով: Այն օրից՝ նա զզուել էր
նրանից, այլեւս չէր ուզում նորա անունը լսել, ո՞ւր
էր մնում, որ նորա ներկայութեան ելնելու ցանկու-
թիւն ու համարձակութիւն ունենար. մինչդեռ մեղ-
ձանօթ՝ խանի անպատկառ վարմունքից առաջ, Վար-
դիկը ցանկանում էր իւր մանկական անմեղութեամբ
միայն տեսնել չքալի խանի փառքերը:

Ընդհանուր խոր կրկնող խոնարհութեամբ լուր
տուաւ խանին, թէ «պատրաստ է»: Խանը իւր չքա-
լի մօտիկ եւ ընդհանուր խոր առաջնորդութեամբ մեկնեց
Սահակեց տունը, ուր պառկել էր Վարդիկը՝ ու մի
ժանր հիւանդից առելի գունաթափուած՝ դառնապէս
տքում էր: Սահակեց տան անդամներն էլ իմացան
գաղտնիքը: Օրիորդի գլխի վերեւ պատրաստուեցաւ
խանի բազմոցը, որը շաթիրները հետներն էին բե-

րել: Վարդիկը շատ քիչ էր իմանում լուրերէն: Խան
կրքալը ներս մտնելուն պէս՝ հարցուց Վարդիկի որ-
պիսութիւնը, ձեռքը ձակատի եւ երեսներին վերայ քը-
սելով ու փայփայելով նորա սիրուն մաշկը: Վարդիկը
իւր ձեռքի շրջով ծածկեց դէմքը ու վերայի կապերտի
տակ քաշուեցաւ, ջանալով կապերտը գլխի վերայ քա-
շել, բայց խանի տափական ախտից դողդողացող ձեռ-
քերը արգիւնցին նորան իւր ամօթխածութիւնից
ստիպուած պարկեշտութիւնը պահելու:

— Շատ տաք է, ընդհանուր խոր, երեսի պաղ է ա-
ռել Վարդիկը, խօսեց խանը:

Վարդիկը աչքերն ամուր փակել էր, որ չը տես-
նէր խանի գարնուրելի կերպարանքը. բայց այս վի-
ճակի մէջ իսկ նորա գեղեցկութիւնը հրաշալի էր:
Նորա թուր-թուր թաթափները ճերմակ կերպա-
րանքին առելի դիւրիչ տեսարան էին ընծայում: Խան
Արդալի խելքը գլխից փախչում էր, որովհետեւ այս
դրութեան մէջ Վարդիկին առելի գեղեցկացած էր
տեսնում: Ձեռքերը նորա ծոցը տարաւ, սրտի վերայ
դրաւ ինչպէս մի բժիշկ, Վարդիկի կլորակ ծծերը պա-
տահեցին նորա ձեռքին . . . մինչեւ իւր գաղանային
կիրքը կշտացուց. ապա վեր կեցաւ Վարդիկի գլխու-
վերեւից՝ ամենախայտառակ վիճակի մէջ: Ինքը մի-
այն կրցաւ հասկանալ՝ թէ ինչ պատահեցաւ իւր հե-
տը: Փոխելու շրջերը չէր բերել հետ, որովհետեւ մի
ժամաչափ պէտք է մնար ի. գիւղում ու վերադառնար:

Ընթերցողը հասկացաւ անշուշտ խան Արդալի
խոնարհացած ու պիղծ վիճակում գտնուելը, որ իրենց
օրէնքով էլ նոյն վիճակի մէջ մնալը խիստ մեծ մեղք
էր համարվում. բայց իւր լրբութեամբ դատապար-

տուեցաւ այնպէս մնալու, մինչեւ գուրս ելան: ու՛ գիւ-
ղից գուրս՝ գետեզր գնաց . . . : (*)

(*) Այսպիսի պատմութիւններն ընթերցողներին
կը զգուեցնեն քեեւ, քայլ ժողովրդի ողբալի վիճակը
պէտք է որ իւր բոլոր գոյներով պատկերանան, ինչպէս
եւ բռնապետների շնական չարագործութիւնները, ի
հարկէ պարկեշտութեան որոշ տղարկումներով: Իւրա-
քանցիւր ազգի եւ ցեղի տոհմային կեանքը նկարագրում
ենք մենք փորձառութեամբ, շատերին ականատես լի-
նելով եւ շատերի իրական պատմութիւնները շեշտով,
ուզում եմ որ տեսնով հասկանան եւ մեր ընթերցող-
ները. քեւ անցեալի մեջ որքա՞ն բշտառութիւններ են
կրել մեր խեղճ եւ անտէր նախնիքը, եւ սակաւին որ-
քա՞ն գաւառներ ու գիւղեր կան, որոնք դեռ այս ան-
գամն էլ լծի տակ անցնում են այսպիսի մի շուշաւոր
դարում, որոնց ձայնն եւ աղաղակը խեղդում է ի-
րենց եւ անցող գազանների անձուկ շրջաններում: Որ-
քան մեր գրչի ոյժը բոյլ է տալիս մեզ՝ մեր գիտցածները
յայտնում ենք պարբերական հրատարակութիւններով:
Բաժբին, Դեմիկանց, Պերմ Գոռեանց, Ծերեկաց, Փա-
փաղեան եւ այլ այսպէսի պատկերները գեղեցիկ գոյ-
նելով եւ իրենց յատուկ ունեւորով նկարագրել են քեւ եւ,
քայց նոքա սակաւին մեր ժողովրդի տոհմային կեանքի
հազարերորդը չեն կազմում. որովհետեւ գիւղական
խուշ կեանքի միջին անկիւններում դեռ շատ գաղտնի-
ներ կան երեւան հանելու, որպիսի վայրերում տարի-
ներով մնացել եմ, ժողովրդի կեանքն իմաստասիրելու
համար, քայց եւ այնպէս չեմ կարողացել սակաւին
այդ կեանքի կատարեալ պատկերները վեր առնել եւ ըն-
թերցողների հետաքրքրութիւնը գոհացնել:

Միեւնոյն օրը գիւղի միակ քահանան՝ Տէր Մու-
շեղը գիւղական բազմաթիւ ուխտաւորների հետ ամ-
բողջ ընտանիքով Աղթամարի Ս. Խաչ վանքն ուխտի
գնացին. ուր մի ողջ չաբաթ մնալու էին երկրի սովո-
րութեան համաձայն: Իսկ Օհանը եւ նորա մի քանի
համախոհները յարմար չը դատեցին հեռանալ գիւղից,
որքան էլ նոցա ընտանիքները պատրաստուել էին
գնալու:

2.

Գող Մոգոն նորա համար ընկերների գիւղները
վերցրեց և. գիւղից, որպէսզի չը ճանաչուէին նոքա
եւ իրենց հետքերը չը յայտնուէին. այս պատճառաւ
էլ ամեն զոհողութիւնները յանձն առեց ու հեռացաւ
գիւղից՝ մի այլ անգամ վերադառնալու եւ վրէժը լու-
ծելու և. գիւղի բնակիչներէց, մանաւանդ Մուրադից:
Նա իւր խորամանկ հնարադիտութիւնները կազմելու
վերայ էր, այս անգամ քառապատիկ ուժով գալու, չը
լսուած աւերումներ գործելու եւ Մուրադի մեծ կտորն
ակաւջը թողնելու, եթէ աւելի սաստիկ ու քառմանի
մի գէպքի չ'ենթարկուէր և. գիւղի ժողովուրդը:

Մուրադը՝ երբ Արդալ խանի յայտնած խոցոտիչ
խօսքերը լսեց, վերաւորուած առիւծի նման իւր խըր-
ձիթը քաշուեց, այլեւս չը հետեւեց խանի չաբաթին.
նա մտածում էր Հայ ազգի ողորմելի վիճակի վերայ.
բարկութիւնից նորա կուրծքն այնքան էր ուռել, որի

ազդեցութիւնը մինչեւ կոկորդին էր հասել, կարծում էր թէ մի հանդուց էր մտել կոկորդինում եւ խեղդել էր ջանում իրեն: Նա այսպէս էր խորհում.— ինձ հայութիւն, դու քո մարտիրոսական արիւն քրտինքով աշխատում ես, երկրի շինութիւնը վրադ ես առել, մինչեւ անգամ Քրդի եւ Թուրքի զէնքերն էլ դու ես շինում ու նրանց ես յանձնում, բայց դու զուրկ ես նոյն իսկ քո հնարած արհեստի արդիւնքը վայելելուց, մի անշնորք եւ անկիրթ քրդի չափ էլ արժանիք չ'ունիս, ատրկութիւնը՝ քեզ անասնային վեճակի է հասցրել:

Մուրադը՝ իւր ուսումնի առել էր Բաղէշ քաղաքի «Ամրդօլ» վանքի դպրանոցում. նա խորենացու եւ եղիշէի գրքերն անգիր դաս էր առել Բաղիշեցի Դաւիթ վարդապետից, որի առաջնակարգ աշակերտն էր, որ ժամանակ ամբողջ հայաստանում միմիայն Բաղէշ քաղաքն անուն ունէր իւր ուսնալ վարդապետների եւ վանքերի շնորհիւ: Մուրադի իմաստութեան համբաւը շուտով տարածուեց վասպուրականում, նրան յարգում էին ոչ միայն Լ. գիւղի հասարակութիւնը, այլ եւ վան քաղաքի բոլոր մեծամեծները, որովհետեւ նրանից տակաւին Նղիզենց ազնուական գերդաստանի հոտն էր բուրում. նա իւր նախնիքների հարազատ զաւակն էր:

Մուրադը փակուեց իւր խրճիթում՝ մինչեւ խան Արդալը հեռացաւ գիւղից, նորա մէջ զանազան խորհրդածութիւններ յաջորդում էին միմիանց: Որովհետեւ խանն ափսոսացել էր, որ նա Հայ էր ծնուել իւր մօրից, ազգասիրական ազնիւ եւ բուռն զգացումները նորա մէջ եւ էին գալիս. նա մոռացել էր մինչ-

չեւ անգամ վարդիկի սէրը, որն իւր մտածումի անբաժան առարկան էր:

Երեկոյեան մութին վարդիկը տուն վերադարձաւ, իսկապէս հիւանդ վիճակում. նա այնպէս էր զգում թէ իւր ճակատի մեռոնն անհետացել էր. որովհետեւ խան Արդալի պիղծ ձեռները նորա վերայ էին կաշել: Ըռէս Մխօն՝ նոյն երեկոյեան իւր նուբար կնոջ եւ երկու որդիների հետ առանձնացաւ հիւրանոցում եւ վարդիկին խանի ճանկերից ազատելու մի միջոցը գտնելու խորհրդակցութեան մէջն էր. Յարօն պատմեց նրանց իւր կին Սրբիկից լսածը: Ըռէս Մխօն իւր որդուց լսելով Մուրադի եւ վարդիկի սիրոյ մասին, ուրախացաւ թէեւ, բայց Մուրադն ինչպէս պիտի կարողանար վարդիկին մինչեւ Բաղէշ հասցնել, ո՞վ կարող էր բռնակալ խանի զօրութեանը դիմադրել: Ողջ գիւղի խօսակցութիւնն այս երեկոյ խան Արդալի վարդիկի մօտն երթալու վերայ էր դառնում. իւրաքանչիւր ոք իւր մտքից անցած մեկնութիւնն էր տալիս խան Արդալի գէպի ըռէս Մխօն ունեցած համակրութեան մասին:

Երբ վարդիկը նկատեց որ իւր ծնողք, եղբայրներն եւ նոցա կանայք հիւրանոցում խորհրդակցութեան մօտն, միջոց ունեցաւ Մուրադի խրճիղը մըտնելու: Մուրադը՝ հակառակ իւր ամեն ժամանակի սովորութիւններին, այս անգամ կարծես չը տեսաւ վարդիկի իւր մօտ մտնելը: Վարդիկը գուճաթափուած վիճակում, վիզը ծուռ, տխուր ու տրտում կանգնեց Մուրադի դէմ ու դէմը, որը գեռ մինչեւ այն ժամանակ անցած ու դարձածից տեղեկութիւն չ'ունէր: Մուրադն ինչպէս խոր երազով ընկղմած քնից զարթնեց,

եւ իւր սիրածին այս գրութեան մէջ տեսնելով, սարսափահար հարցուց :

— Էլի մի բա՞ն ունիս դու Վարդիկ. ինչի՞ այդ-
չաի գունաթափուել ու տխուր ես. չ'լինի՞ թէ հի-
ւանդ ես :

— Ա՛խ, Մուրա՛դ ջան, եթէ գիտենայիր թէ ի՞նչ
տանջանքներ ունեցայ ես այսօր, էլ ինձ չ'էիր թողնի
այս գիւղում :

— Ինչի՞, ինչի՞. ի՞նչ է պատահել . շուտ ասա՛
չեմ կարող համբերել, քանի որ Մուրադի հոգին տըրո-
փում է փորում, թոյլ կըտա՞յ, որ իւր սիրելի Վար-
դիկը տանջուի :

— Բաղէշո՞ւմն էլ Խան Արդալներ կան, Մուրադ,
հարցուց Վարդիկը, փոխանակ Մուրադի հարցերին պա-
տասխանելու : Աղաւթի ինձ Մուրա՛դ, ինձ այնպէս է
թվում, որ էն անօրէնը միտք ունի ինձ տանելու :
Սրանից երկու տարի առաջ . . . հազիւ կարողացաւ
շարունակել Վարդիկը, գլուխը Մուրադի կրծքի վե-
րայ գցեց :

Մուրադի բարկութիւնը կատաղութեան հասաւ,
եթէ Խան Արդալը գիւղից մեկնած չը լինէր, անպատ-
ճառ պիտի դնար եւ մի դնդակի բաժին անէր նրան,
բայց արդէն բանից անցել էր, ամբողջ գիւղը
թունդ էր առել. մեկնութիւններ էր որ տըւում էր :

Ընէս Մխօն, իւր կինն ու զաւակները նոյն երե-
կոյեան խորհրդով վճռեցին միեւնոյն գիշերը եղած-
չ'եղածը թողնել ու հեռանալ գաղտնապէս դէպի Պարս-
կաստան, այնտեղից էլ անցնել Ռուսաստան, միայն
թէ աղատէին Վարդիկին խան Արդալի ճանկերից:
Մնում էր Մուրադի կամքն առնել, որ նրան էլ հեռ-

ները տանէին ու Վարդիկին հետ պսակէին Ընտանիքի
մէջ համաձայնութիւնը կայանալուց վերջ՝ Յարօն
Մուրադի խրճիթը մտաւ, որ ժամանակ Վարդիկը նրա
մօտ նստած խան Արդալի անամօթ արարքն էր պատ-
մում :

— Աստուծով խորհուրդներս յաջող պիտի լինի,
Մուրա՛դ, լաւ է որ Վարդիկն էլ էստեղ է : Սրբիկն
ամեն բան պատմեց մեզ, մենք ամենքս էլ հաւանու-
թիւն տուինք ձեր նշանադրութեան մասին. ես եկել
եմ ամենքի կողմից շնորհաւորել ձեզ եւ նպատակներս
յայտնել : Այս ժամուն պէտք է որ թողնենք մենք մեր
ամեն ունեցածները ու հեռանանք այս ապականված
մթնոլորտից, դու էլ համաձայն ես մեր խորհրդին,
Մուրա՛դ :

— Արդէն Վարդիկն էլ այդ նիւթի վերայ էր
խօսում, պատասխանեց Մուրադը : Մենք պատրաստ
ենք ամեն բան զոհելու, մինչեւ անգամ կեանքներս.
Ես էլ իմ ունեցած ցորենի հորերը եւ բոլոր ապրանք-
ներըս տեղնուտեղը կը թողնեմ ու միասին կը հե-
ռանանք :

— Դէ՛հ, գնանք ուրեմն հօրս մօտ, ասաց Յարօն :
Եւ երեքը միասին հիւրանոցը մտան, ուր հաւաքուել
էին ընէս Մխօյնից ամբողջ ընտանիքը :

Գիշերից չորս ժամ անցել էր, երբ ընէս Մխօն
եւ իւր կին Նուբարը համբուրեցին Մուրադին եւ Վար-
դիկին. օրհնելով նոցա սուրբ սէրը : Մուրադը իւր
զէնքերը կապեց. ընէս Մխօն իւր ձեռքի տակ եղած
ոսկիները վերցրեց եւ իւր ամբողջ շինութիւնները
աչքից անցկացրեց, յետոյ ախոռատունը մանելով նկա-
տեց որ մշակները անուշ քուն մտած խըռում էին :

Բոլոր շինութիւններէ դռները փայտից շինուած փա-
կանքներով փակեց նա եւ ամբողջ ընտանիքով հեռա-
ցան գիւղից:

Առաւօտեան՝ արշալոյսի մօտերը վերկացան մշակ-
ները, տաւարներին ջրելու եւ ուտեալ տալու: Արդէն
սկսում էր լուսադալ: Ընէս Միսոյնց տանից, հակա-
ռակ ամեն օրուայ սովորութիւններին, ներս ու դուրս
անողներ չը կային: Շատերը կարծում էին թէ ամօ-
թից չեն ուղում դուրս ելնել: Մշակներն էլ համար-
ձակութիւն չունէին ներսի դուռը զարնելու: Ակրա-
տի (*) ժամանակը հասել էր. պէտք էր որ նախաճաշիկ
անէին. նոքա խիստ շատ անօթեցել էին:

— Յովօ՛, ասաց Սարգիսը, (այսպէս էր մշակների
անունները), գնանք ձայն տանք. կարելի է որ ուշ են
պառկել այս գիշեր. ո՞վ գիտէ, որքան նստեցին խեղ-
ճերը. էն անիծուածի գործած անօրէնութեան պատ-
ճառով:

— Նախ Մուրադի դուռը զարնենք, պատասխա-
տեց Յովօն:

Մշակները դուրս ելան ախոռատանից. որքան որ
Մուրադի խրճիթի դուռը զարկին, ճեղքուածներէից
նայեցին, ոչ ոք չ'երեւաց. ստիպուած գէպի թոնրա-
տան մեծ դուռը դիմեցին. մի քանի անգամ զարկին.
ականջ դրին, միայն կատուների մլաւոցի ձայներն
էին լսվում, ուրիշ ոչինչ: Յովօն նկատեց, որ դրսից
քաշել էին սողնակը ու փայտեայ բանալին էլ մէջն
էին թողել: Փականքի այն ծակից ձեռքն անցուց:

(*) Հայաստանի շատ գիւղերում նախաճաշին
«ակրաս» եւն ասում:

որտեղից սովորութիւն ունէին դուռը բաց անելու:
Դուռը բացուեց, բայց մեծ եղաւ նոցա զարմանքը,
երբ տանը ոչ ոքի չը գտան: Խեղճ ծառաները ապշա-
բար միմեանց երեսին էին նայում:

— Ո՞ւր են գնացել սրանք, որ չեն երեւում. օ-
րօրոցի երախաներն էլ տեղը չեն, բայց տանը ամեն
ինչ կարգին է, այս ի՞նչ բան է, ասաց Սարգիսը:

— Դուրս ելնենք Սարգիս, պատասխանեց Յովօն,
ուր որ էլ գնացել են, այժմ վերադառնալու են:

Մշակները ակրատ ուտելը մոռացան ու բակի
մէջտեղը կանգնած՝ նայում էին դէպի գիւղացւոց
ծխրտացող երգիքները, որից դուրկ էր այս ժամուն
միմիայն իրենց տանուտիրոջ երգիկը, հակառակ ամեն
օրերու սովորութեան: Ընէս կին Նուբարի եղբայրը,
Սահակի եղօն, նկատելով իւր քրոջ տան այսօրուայ
դրութիւնը, ուզեց մի լուր անել իւր փեսայի եւ
քրոջ վիճակից. ուստի եւ յառաջացաւ գէպի ընէս Մը-
խօյնց տունը: Երբ բակի դռնից ներս մտաւ, հար-
ցուց.

— Տղե՛ք, ընէսենք դեռ չե՞ն վեր կացել:

— Ձեր տանը չե՞ն նոքա, տանը ոչ ոք չ'կայ,
պատասխանեց Յովօն:

— Ինչպէս թէ չեն երեւիր, զարմացական եղա-
նակով ասաց եղօն, եւ թոնրատունը մտաւ, այնտեղից
ախոռատունը, մատանները եւ ամենից վերջ Մուրադի
խրճիթը: Կահկարասիք տեղն ու տեղը մնում էին, բայց
տանեցիք չը կային: Եղօն կասկածանքի մէջ ընկաւ:
Դեռ կէս օրը չ'եղած՝ ընէս Միսոյնց անյայտանալու
լուրը տարածուեց ամբողջ գիւղում: Սահակնց եղօն
երկու օր շարունակ թէ ինքը անձամբ գնաց եւ թէ

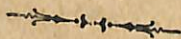
մարդիկներ ուղարկեց մերձակայ գիւղերը, ըսէս Մխոյենց ընտանիքի մասին մի լուր առնելու: Ոչ ոք տեղեկութիւն չը տուեց, ոչ ոք տեսած չ'էր նոցա մինչեւ անգամ որ կողմ գնալը: Արդէն մանրավաճառ Մուրադը հազար անգամ չափչիւնէր այն ճանապարհները, որ տեղերով առաջնորդեց ըսէս Մխոյենց եւ երկու գիշերից յետոյ Սալմաստի Հաֆթվան գիւղը հասցրեց նոցա: Ոսն Արդալը ըսէս Մխոյենց այցելութիւնից երկու օր վերջ իւր ծառաներից մինչն ուղարկեց Լ. գիւղը Վարդիկի առողջութեան մասին լուր ստանալու: Գիւղացիք եղելութիւնը պատմեցին նրան: Տըխուր լուրը կայծակի արագութեամբ տարածուել էր արդէն Վասպուրականում:

Երեկոյեան մութը կոխել էր: Լ. գիւղի բնակիչները բամբասանաց մեծամեծ պարկերը բացած՝ ախոռատներում եւ թոնիրների շուրջը բոլորած խօսում էին, ոմանք ուրախացել էին ըսէս Մխոյենց անբախտութեան վերայ, ոմանք էլ ցաւում էին, ինչպէս Օհանը եւ իւր կողմնակիցները: Վերջիններս որքան հակալարծիք էին ըսէս Մխոյի կրօնական մոլեռանդութեան, բայց շատ էին ցաւում, որ մի այնպիսի կարեւոր տունը պակսեց գիւղից, որը գրեթէ գիւղացիների ամենածանր բեռը թեթեւացնում էր: Քիւրտ ու թիւրք հիւրերը իւր տանն ընդունելով եւ սուրբերի մեծ մասն ինքը վճարելով:

Օհանը գուշակում էր իրերի տխուր հետեւանքը, չատերի միտքը փոխուեցաւ դէպի գաղթականութիւնը. այդ ժամանակ արդէն Վասպուրականի հայ գիւղացիների մեծամասնութիւնը սկսել էր գաղթել աշխարհի չորս կողմերը: Թէ ո՞ւր էին գնում, իրենք էլ չէին

իմանում: Կարինում, Պոնտոսում, մանաւանդ Կ. Պօլսում վասպուրականցիները լիքն էին, որոնց մեծ մասը համալութեան դառն աշխատանքով էր պարապում. ոմանք թիւրք եւ հայ տներում ծառայութիւն էին անում ամենաչնչին օրավարձով. հազիւ թէ կարողանում էին մի ցամաք հացի գին աւելացնել եւ իրենց հայրենիքում թողած թշուառ ընտանիքին ուղարկել: Քսան, երեսուն եւ քառասուն երկար տարիներ զբոկուելով հայրենիքի քաղցր հողից, ջրից, ընտանիքից եւ զաւակներից: Օհանը այս ամեն կորստաբեր միջոցները ցոյց էր առնում գիւղացիներին, նա հակառակ էր գաղթականութեան դիմելուն, բայց ո՞վ էր լսողը: Օհանը իւր տարիքը առած աղջկան հէնց նոյն օրը հեռացրեց գիւղից, ինքն էլ իւր ամբողջ ընտանիքով գիշերանց դուրս ելաւ գիւղից եւ մերձակայ հայ գիւղը գնաց, ուր բնակվում էին իւր աներորդիները, երբ իմացաւ նա, թէ խան Արդալը լսեց Վարդիկի այնպատանալու լուրը: Նա ուզեց լուր տալ գէթ իւր ամենամտերիմ բարեկամներին, բայց նոքա տակաւին գաղտնապահութեան չէին վարժուել: Երբ խան Արդալը լսեց ըսէս Մխոյենց փախուստը, իւր մեծ բանակով լ. գիւղի վերայ դիմեց: Գիւղի իւրաքանչիւր տան վրայ տասնից աւելի զինուած քրդեր պահապան կանգնեցին, խուզարկութիւնը չորս ժամից աւելի տեւեց, երբ ըսէս Մխոյենց անդամներից ոչ մէկը չը կըրցին գտնել, խան Արդալը հրամայեց չարչարանքները ենթարկել գիւղացիներին, մանաւանդ նոցա տանը թողուցած երկու մշակներին եւ աղգականներին: Լաց, ճիչ, աղաղակ երկինքն էր բարձրանում. էլ անգթութիւն չը մնաց, որ չը գործադրեցին գիւղացիների վե-

բայ: Երկու մշակները մարմինները վերայ ողջ տեղ
չէր մնացել, որ շիկացած երկաթներով չէին խանձել:
Նոքա ստիպում էին նոցա, որ կամ ցոյց տան ըռէսինց
ընտանիքը եւ կամ յայտնեն նոցա ուր փախչելը: Սա-
հակը Եղօյնաց մարդկանց ու կանանց վիճակի վերամ
Աստուած ողորմութիւն անի, մի անգութ քիւրտ Եղօի
երախային բռնած սուրը վզին էր դրել եւ գոռում էր.
«ցոյց տուէք, ապա թէ ոչ կը մորթեմ»: Երախայի
մայրը քրդի ոտքերն էր ընկել. բայց նա աքացիներ
էր տալիս խեղճ կնոջ կրծքին ու գէմքին: Քանի գը-
նար, ինչի հրամանը կը սաստկանար. նա թոնիրները
վառել տուեց եւ գիւղացւոց ծծկեր երախաները ողջ-ողջ
մէջները թափեց: Ըռէս Միսօյնաց բարեկամների շատե-
րի քիթն ու ականջները կտրել տուեց. այսպէս ողջ
գիշերը չարչարեցին և գիւղի բնակիչներին մտքից
չ'անցած տանջանքներով, կողոպտեցին տարան բացի
տաւարներից կանացի բոլոր զարդարանքները եւ պա-
հետի հագուստեղէնները: Տարան նոյնպէս գիւղի ա-
մենագեղեցիկ հարսներն եւ աղջիկներն. ամենից
վերջ կրակը տուին ողջ գիւղի գէղերին եւ շինու-
թիւններին: Հրացանների ձայները ականջ էին խլա-
ցում: Մի շաբաթից վերջ անցողները և գիւղի աւե-
րակները միայն կը տեսնէին: Լ. գիւղացիների ողջ
մնացածները շրջակայ գիւղերում ցրուեցան ամենա-
թշուառ վիճակով:

Ե.

Վան քաղաքի հայ մեծամեծները Գոճարաշի կոչ-
ուած իշխանութիւնը յափշտակում էին միմեանց ձեռ-
քից: Գարասէֆէրենց, Բարիկաղենց, Թոխմախենց, Աղ-
ուէսենց, Պողպատենց եւ զանազան աղնուական հա-
մարուած տների ներկայացուցիչները կաշառում էին
թիւրք փաշաներին, ամենացած քսութիւններով մատ-
նում էին միմեանց, երբեմն էլ մինը միւսին խեղդա-
մահ անել տալով, խլում էին միմեանցից գոճարաշու-
թիւնը: Կամայական հրամանների տակ տառապում էր
ժողովուրդը. որի՞ն հնազանդէր, ինքն էլ չը գիտէր.
որովհետեւ տարին չ'ա ցած իւր պաշտպան Գոճարաշու-
մարմինը կամ բերդից էին կախում եւ կամ քաղաքի
հրապարակի վերայ էին գցում. օր չ'անցած խեղդու-
ածին յաջորդում էր մի ուրիշը:

Պարսկական խաները երկրի այս անկանոն դրու-
թիւնից օգտուելով հրոսակախումբեր էին ուղարկում
եւ աւերումների պակասորդն էլ նոքա էին լրացնում,
որոնք երբեմն տիրապետելով այս ու այն բերդերը.
իրենց կողմից մի մի քիւրդ փոխանորդներ էին տալիս
նոցա ու վերադառնում իրենց տեղերը, աւերակները
կոյտերը միայն թողնելով տիրապետողներին:

Բաշկալէ, Խօշար, Գանգուառ, Ռստան, Մոխրա-
բերդ, Ամիկ եւ զանազան անառիկ բերդերը մի թեթեւ
յարձակումով յափշտակում էին զօրաւորները անզօր-
ների ձեռքից: Այս այն ժամանակն էր, երբ բռնա-
պետները կարեւոր պաշտօնեաների թւում գրագիրների,

մատանապետի ու ծախսարարի պաշտօնը հայերն էին կատարում, որոնք մեծ դեր կարող էին կատարել, եթէ մի քիչ բարեգործութիւնը կամ խիղճը միտները բերէին: Նոքա երեկոյեան ու առաւօտեան եկեղեցուց ետ մնալը մեծ մեղք էին համարում, բայց օրական հազարաւոր հաւայրի տներն էին քանդում եւ հարիւրաւոր անմեղ մարդկանց արիւնը թափելու պատճառն էին դառնում, բաւական էր որ տարին մի քանի անգամ պաշտօն պատարագ էին անել տալիս, մատաղ եւ հարիսայ էին ցրում, վարդապետներին, տէրաւորներին ժամոցներ էին տալիս եւ ամեն նաւակաւորներին հաղորդութիւն էին առնում: Երեկոյները առանց աղօթքի պառկելը մահացու մեղք էին համարում, նոցա մինչեւ չորս տարեկան երեխաներն էլ «հաւատով խոստովանիմ» աղօթքի քսան եւ չորս տուններն անգիր էին արել, որովհետեւ նոքա այնպէս էին հասկացել թէ, այս պարտականութիւնները կատարողները կը մաքրուին իրենց զործած մեղքերից եւ պահապան հրեշտակները երկաթէ պարիսպներով կը պահպանեն նրանց իրենց որդիներին էլ այսպէս էին պատմում.— Գիտէ՞ք, որդիներ՝, եթէ ամեն երեկոյ «հաւատով խոստովանիմ»ի քսան չորս տունը լման ասէք ու յետոյ քնանաք, պահապան հրեշտակները կը հսկեն ձեզ վերայ:

Սաֆար աղէն, որ խան Արդալի ծախսարարն էր, իւր տասը տարեկան աղին այսպէս էր ասում: — «Գրդ մօրենց Աւանէս աղէն ամեն գիշեր եկեղեցի էր գնում: Մի անգամ չորս թիւրքեր միտք են անում որ նրան սպանեն. մի ամբողջ շաբաթ հետեւում են նրան, բայց ի՞նչ են տեսնում, հրեշտակները զոյգ զոյգ լապտեր-

ներով նրան անցկացնում էին եկեղեցի գնալիս: Մի օր հարցանում են նրանից. «Աւանէ՛ս, է՛ն ի՞նչ մարդեր են նրանք, որ լապտերներով շրջապատում են քեզ, երբ դու գիշերները եկեղեցի ես գնում, նրանք լուռ եւ անձայն հետեւում են քեզ, իսկ դու մի ինչ որ աղօթք ես պտպտում»:

Մեծ է լինում թիւրքերի զարմանքը, երբ Աւանէս աղէն յայտնում է, թէ. «Ինձ հետ ոչ ոք չի լինում, ես միայնակ իմ գնում եկեղեցի»: Աստուածն էր ուղարկում պահապան հրեշտակներին որ պաշտպանէին նրան: Թիւրքերը հետեւեալ գիշերն էլ գնում են, որ սպանեն նրան, դարձեալ նոյն լոյսերի մէջ են, որ սպանեն նրան, դարձեալ նոյն լոյսերի մէջ են «Հաւատով խոստովանիմ» աղօթքը կարդալով գնում էր: Նոքա մօտեւում են, որ սուրբ կոխեն փորը, Աւանէս աղէն անյայտանում է: (1)

Գործնական աստուածապաշտութիւնը եւ հաւատը բանի տեղ չէին գնում քրդի սիրտ ունեցող հայ պաշտօնեայները: Նոցա որդիները իրենց աչքերով տեսնում էին, որ օրական քանի՞ մարդերի դժբախտացնում էին, որ օրական քանի՞ մարդերից եւ եկեւնում էին իրենց հայրերը, բայց աղօթքից եւ եկեղեցուց ետ չէին մնում: Տիրապետող տարրն էլ այս գաղափարին էր ծառայում: Նոքա շնութիւններ էին գործում, մարդասպանութիւններ էին անում ու մի անգամի լուացումով սրբւում էին զործած մեղքերից, անգամի լուացումով սրբւում էին զործած մեղքերից, էլ ի՞նչ զանազանութիւն էր մնում քրդերի եւ հայ

(1) Այսպիսի պատմութիւնները վառայ պատաւ մալիկները մինչեւ այսօր էլ պատմում են իրենց որդիներին եւ թոռներին:

իշխանների մէջ, երբ հայերն էլ անգթութիւններ էին գործում: Վարդապետներն ու տէրտէրները լաւ էին խմանում հայ իշխանների գործած անգթութիւնները. նոքա շատ-շատ մի շարաթ աւելի պահք ու ծոմ պահելու ապաշխարանքին էին ենթարկում ժողովրդեան արիւնը ծծող տղուկներին, չէին մոռանում նաեւ նրանցից առնել ծածուկ ժամոցները, որոնց մէջն էր կայանում արդէն յանցանքների քառութիւնը: Այսպիսի պահանջների փոխարէնը հայ իշխանները մի ժամում կարող էին ձեռք բերել մի աղքատ գիւղից:

Այն ժամանակի վարդապետները եւ տէրտէրները այս տեսակ ամբարիշտ միջոցներով էին դիզում իրենց հարուստ գանձերը: Նոքա՝ այն վարձկան հոգեւորականները, փոխանակ իրենց կոչման հաւատարմութեամբ ծառայելու, մոլորեցնում էին ժողովրդեան, նոքա մինչեւ անգամ արգելում էին ժողովրդեան ինքնապաշտպանութեան համար գէնք կրելը, որովհետեւ նոքա իրենց շահն ու հանգստութիւնը ժողովրդեան տգիտութեան մէջն էին գտնում: Այսպիսի պարագաներում բացառութիւն էին կազմում քաջ Ողմեցիները, որոնք իրենց գրացի քրդերի նման հագվում եւ ազատօրէն գէնք էին կրում, որի համար էլ ոչ ոք չէր համարձակվում նոցա գիւղի սահմանները ոտք կոխելու: Նոքա մի շեշխանէ հրացան ձեռք բերելու համար՝ տարիներով պանդխտութեան դառն լծին հնազանդվում էին, որովհետեւ այն ժամանակները հրացանի գինը շատ թանկ էր: Ողմեցիները տասն տարի մնում էին Պօլսում, երբ իրենց շահած փողը մի հրացան գնելու չափ հասնէր, այլեւս չէին դադրի, հրացանը կառնէին եւ քայլելով մինչեւ հայրենիք կը հասնէին: Նորու-

թիւնների, հագուստի եւ ուրիշ զարդերի մասին երբէք չէին մտածեր, որոնք մինչեւ այսօր էլ նոյն ազատութեան մէջ կ'ապրէին, եթէ մի խորամանկ քիւրդ չը խարէր նրանց, որի մասին կը խօսենք իւր կարգին:

Չմեռն անցել էր. խան Արդալը հրամայեց իւր ծառաներին, որ Լ. գիւղի ցրուած ժողովուրդը հաւաքեն եւ գիւղը շէնցնեն: Ծառաները ուր որ կըցին գտնել Լ. գիւղացիներին, խանի մօտը հաւաքեցին, որոնց թւում գտան նաեւ մեզ ծանօթ Օհանը: Խան Արդալը քիչ ժամանակից վերջ ծանօթացաւ Օհանի հետ, նա շատ էր հաւանում Օհանի խելքին, այս պատճառով էլ գիւղապետութիւնը նրան յանձնեց, խոստացաւ նրան, որ ղեկավարեցած ժողովրդի աւերակների շինութեան եւ պէտք եղած ուսւարների գնման գործում նիւթապէս օգնէ գիւղացիներին:

Ը.

Օհանը՝ Լ. Գիւղի գիւղապետ կարգուելով, ընէս Մխոյին յաջորդելու բարեբախտութիւնն ունեցաւ: Մի տարուայ ընթացքում գիւղը բաւական շէնցրեց. ցրուած ճողովուրդը հեռզհեռէ հաւաքվում էր. խան Արդալի յարաբերութիւնները Օհանի հետ խիստ մտերմական էին. ժողովուրդը զարմանում էր Օհանի եւ Խանի այս բարեկամական յարաբերութիւնների վերայ, մանաւանդ մոլեռանդ միւսիւրմանները նախանձից տրաքվում էին: Նոքա յիշում էին, որ Խան Արդալը տանուտէր Մխոյին հրամայում էր, իսկ սրան իւր հա-

ւասար ընկերի նման յարգում էր. նոքա յիշում էին, որ ամիսը մի քանի անգամ ընէս Մխոյենց տուն հիւր էր գնում, իսկ սրա տանը դեռ ոտք չէ գրել. ոտք չէ գրել նաեւ Լ. գիւղում ընէս Մխոյենց անյայտանալուց վերջ: Ի՞նչ պատահեցաւ սրա հետ, այն գազանային բնաւորութիւն ունեցող մարդն ինչի՞ զառ է դառել. ինչի՞ հայերի հետ այսքան անուշութիւնով է վերաբերվում. նա որ հայերի արիւնն էր թափում, այժմ ինչի՞ թոյլ չի տալիս մի հայի հաւին ձեռք տալու: Օհանին ինչի էսքան սիրում է. գիշերները մինչեւ լոյս նորա հետ փրփրում է անում. եթէ մի շաբաթ չերեւի, յատուկ մարդ ուղարկում եւ կանչում է: Խան Արդալի անձնական շաթիրները մէջն էլ այս տեսակ խօսակցութիւններ էր լինում:

— Էս անօրէն ֆլան խանին սիրելի դառնալուց վերջ՝ հացներս հարամեց, ամիրաները կ'անցնին՝ հաւի մսի համը չ'ենք առնում, ձիերս կուշտ դարի չեն ուտում. տներս քանդուեց. էլ ի՞նչ շահ է մնացել մեզ, այժմ ֆլաները մեզանից լաւ են ապրում: Ընէս Մխոյն ափսոս չ'է՞ր, երբ նրա տանն էինք գնում՝ ինչքա՞ն առատ առատ վարձատրում էր մեզ, իսկ էս անհաւատ Օհանը՝ մինչեւ անգամ հետներս չի ուզում խօսել, ինչպէս խան Արդալն ինքը լինի, այնքան որ ամբարտաւանացել է. ո՞ւր էր որ մի օր էլ սրա վերայ բարկանար խանը եւ ընէս Մխոյենց բրդուձը սրա բերանը դնէինք: Մինչդեռ այս խօսակցութիւններով էին զրազվում խան Արդալի շաթիրները, խանը Օհանի հետ թեւ թեւի տուած՝ դուրս ելաւ դիւանխանայից եւ ձիապանին պատուիրեց, որ ձիերը պատրաստէր, իսկ իրենք վարդենիներով պատած պարտէզը գնացին պը-

տոյտ անելու: Ահմէն, որ շաթիրների գլխաւորն էր, հարցուց խանից. «Օհանի ձի՞ն էլ պատրաստենք»:

— Հարցանելու պէտք կա՞յ, բարկութեամբ պատասխանեց խանը. դեռ չ'է՞ս իմացել, որ առանց Օհանի տեղ չ'եմ գնում ես:

Ահմէի դէմքից մի զայրոյթի ամպ անցաւ. Օհանը նկատեց այս: Արդէն բոլոր շաթիրներին թունաւորողը Ահմէն էր, որ մի քանի օր առաջ էլ մի խիստ յանդիմանութիւն ընդունել էր խանից, երբ Օհանի մասին շինծու ամբաստանութիւններ էր յայտնել նրան:

Խան Արդալի հեռանալուց վերջ՝ Ահմէն դարձաւ գէպի իւր ընկերները եւ ասաց.

— Տեսա՞ք, էս անօրէն ֆլան թուղթ է արել եւ խանի բերանը փակել է ասում են, որ սա աշխարհիս առաջին զրարացն է. սրա վերայ ոչ սուր է բանում, ոչ գնդակ: Չ'է՞ք յիշում Լ. գիւղի կոտորածի ժամանակը որքան փնտռեցինք սրան՝ չ'կարացինք գրտնել, ինչպէս երեւում է. սա կարող է եւ աներեւոյթ թանալ. ի՞նչ լաւ կը լինէր, որ մի անգամ էլ սրա տանը գնար խանը. էլ վարդիկին պիտի մոռանար, այնքան սիրուն մի աղջիկ ունի, ինչպէս մի հիւրի լինի, բայց հօրից էլ աւելի հպարտ է, հա՛. եթէ Խանի սիրտը փոխենք, նրա աղջիկով պիտի կարողանանք յաջողեցնել եւ մեր շահերի աղբիւրը բանալ, ապա թէ ոչ՝ բաներս բուրդ կը լինի. մեր երեխէքը քաղցածութիւնից պիտի կոտորուին:

— Ահմէ՛, էս շուռ ֆլաների աղջկերքը ինչո՞ւ այնքան սիրուն են լինում, վերայ բերաւ շաթիր Շաւէշը, տօ՛, էնէնց շուտ էլ են մեծանում. երէկի ծնածը էսօր ափս է գնում. մէկ էլ կը տեսնես, որ սիրուն մի

աղջիկ է դառել, մանաւանդ էն քանդուած գիւղում՝ սիրուններով լիքն են. հիմի որ խանը թողուցել է իւր խստութիւնները՝ էնէնց սիրուն սիրուն հագուում են, որ մարդու խելքն են տանում: Ես մի քանիսին նշնել եմ, անկարելի է, որ ձեռիցս պրծնեն. խօ՛ Օհանը միշտ էսէնց մնալու չէ, ասում էր Շաւէշը ու բերնից ջրերը վազում էին:

Մայիսեան ամսի սկիզբներն էր. խանը եւ Օհան պարտէզի մի դարաւոր ընկուղինու հովանութակ պազած՝ խորհրդակցութիւններ էին անում. Օհանը ցոյց էր տալիս պարտէզի կանոնաւոր եւ անկանոն տունկերն ու ծաղիկները: Նա Կ. Պօլսի գեղեցիկ ծաղիկների, պարտէզների, տների եւ սովորութիւնների մասին էր խօսում, որովհետեւ խան Աբդալն էլ ուղում էր Կ. Պօլսոյ հեշտ կեանք վարող փաշաների նըման շինութիւններ պատրաստել տալ իրա համար եւ երջանիկ կեանք վարել: Խան Աբդալը կրկին ընկղեց իւր տխուր խորհրդածութիւնների մէջ. այսպիսի ժամանակներում Օհանը նրան յոյս եւ խորհուրդ էր տալիս. նա ասում էր. «Խա՛ն, եթէ դուք չարունակէք ձեր այս արդար կառավարութիւնը, թէ ամբողջ աշխարհին սիրելին պիտի դառնաք եւ թէ նրանք պիտի վերադառնան՝ լսելով ձեր այս խաղաղ վարուեցողութեան մասին եւ դէպի հայերն ունեցած ձեր այս անհուն սէրն ու խնամքը»: Վերջինս ըսէս Միսոնց մասին էր ասում Օհանը:

— Ես չ'եմ կարծում թէ նոքա այլեւս վերադառնան, Օհան. ինձ ասացին, որ նոքա այժմ Մոսկովի երկիրն են գտնվում եւ վարդիկը Մուրադի հետ պսակուել է. եւ մի խոր հառաչ արձակեց եւ կանչելով

իւր անձնական քիւրդ երգչին, երգել տուեց հետեւեալ սիրահարական երգը:

Անխօս քնար, ինչի՞ աշխարհ
Լուռ եւ անձայն սրտիս կ'ազդես.
Բաւ է այդուս հասն մի՛ ձայնիկդ
Կեանքս ուսեր ցե՞րք սղոցես,
Սիրսս ու հոգիս ե՞ր կը քանցես.
Ո՛հ դու երբեք չես հաներ ձայն,
Դեռ համբերե՞մ ես քեզ անան
Վա՛շ, բնութիւնն է չար գազան
Ձի խնայեր իսկի մարդկան
Ո՛րքան ուզէ կը քանցէ գայն.
Որի՞ն խնց կա անպայման.
Բանդի՛ր, ջարդի՛ր, որչափ կ'ուզես,
Քեզ եւ յանձնում սիրսս ու հոգիս:
Այն ի՛նչ քեսակ աննիւր սլաֆ
Ու քափանցիկ հրեղէն գնդակ,
Մշահարուած անխողովակ
Ընկեր ես քեզ գեղիք միակ,
Ինչո՞ւ այնպես սրտիս շիսակ
Չարկիր սլաֆդ զաղճաքս,
Ո՛հ, խոր է վերքս, եւ կեանքս համակ
Խորակովում է, չ'ունիմ հեւար:
Արեւսագէտ հակ ձաւսար,
Դու գիտես իմ դարմանն ու ձար.
Հասուն փութով, խղճա՛, օ՛հ գիս,
Ահա վերջն է թշուառ կեանքիս:
Աշխարհս համայն գլխիս խրփես,
Հայհոյանօք երեսս քփես,

Որքան զգուես եւ ինձ աւես,
Դարձեալ գեղ պաշտօն եւ ես:
Ռազմագիտաց անեղ պատիժ,
Դազանք եւ թե թուաւոր իժ,
Ինձ չեմ կարող ազդել ոչինչ:
Դո՛ւ եւ միայն իմ ազատիչ:

Ձերը պատրաստ էին. շաթիրները զինուած սպասում էին խանին եւ Օհանին, բայց չէին իմանում թէ ուր պիտի գնար խանն այսօր: Մի տարի կը լինէր որ Լ. գիւղը ազատուել էր խան Արդալի այցելութիւններէն, այսօր դարձեալ ուզում է գնալ նա այն գիւղը, որի յիշատակը միշտ արթուն էր նրա սրտում եւ մի անհրեւոյթ որդ շարունակ կըծում էր նրա սիրտն ու միտքը: Վարդիկի սիրուն պատկերը երբեք չէր հեռանում նորա երեւակայութիւնից: Երբ խանը յայտնեց, թէ Լ. գիւղն էր գնալու, շաթիր Ահմէն եւ Շաւէշը միմեանց երեսը նայեցին. Օհանը խնդրեց խանից, որ հրաման տար իրեն գիւղը գնար ու պատրաստութիւններ տեսնէր, որպէսզի վայելուչ պատիւներ անէր իւր յանկարծական հիւրին. աւելի ձիւղը, իւր իմաստուն կարգադրութիւնները տեսնելու համար. բայց խանն արգելեց. նա յայտնեց, որ շատ քիչ է մնալու այնտեղ, միայն ուզում է տեսնել այն տեղերը՝ ուր գեղեցիկ հայ աղջկայ ներկայութիւնը կրակել էր նրա սիրտը:

Խան Արդալը իւր շքախմբով յանկարծ Լ. գիւղը հասաւ, որի համար արեւմտակողմի գեղեցկատես աղբիւրի վերայ եղած ուռնիներէ հովանու տակ ընդունելու տեղը պատրաստեցին, ուր հաւաքուեցին եւ

գիւղի բոլոր երեւելիները բարի գալուստ մաղթելու նրան, որոնք բերաններով օրհնում ու սրտերով անիծում էին նրան: Շատերն ասում էին.

— Էս անօրէնն էլի՞ սկսեց յաճախել մեր գիւղը, էլի՞ մի փորացաւ ունի. քանդուի իրա տունը, ինչպէս քանդեց մեր շէն գիւղը. ոտը կոտորուէր ու մեր գիւղը չը մտնէր:

Խեղճ գիւղացիք սարսափահար եղան. հազիւ թէ մի քիչ շունչ էին առել, անա դարձեալ փորձանք է սպառնում իրենց: Արդէն խանի յանկարծական գիւղում մտնելը տխուր հետեւանքների նշան էր համարվում. ոմանք Օհանին էին վերագրում այս յանցանքը, նոքա ասում էին.

— Նա տեսաւ Մխոյն ց գլխին եկածը, ինչի՞ շան հետ տոպրակ է մտնում:

Գարուն էր. շատերի կանայք եւ աղջկունք դաշտերն ու լեռներն էին գնացել բանջարեղէններ հաւատելու եւ ոչխարներ կթելու. գիւղում մնացածները երկիւղից տանը փակուեցան: Խանի գիւղ մտնելուց յետոյ ոչ մի աղջիկ, ոչ մի հարս չը համարձակուեց գնալու եւ աղբիւրից ջուր լեցնելու: Խան Արդալը մի ժամից աւելի նստեց աղբիւրի գլուխը. նա մի նարդիէ քաշելուց վերջ սուրճը խմեց եւ տխուր յիշատակներով ընկղմած, վեր կացաւ տեղից եւ սկսեց ընդհատ Մխոյնից թողուցած աւերակների առջեւից անցուղարձ անել եւ ինքնիրան հարցնել. «ո՞ւր գնացին սրանք, որ մի լուր էլ չ'կարացինք առնել սրանցից. ա՛խ, եթէ գիտենայի, թէ նրանց գործածը խորամանկութիւն էր, հէնց այն ժամուն անկողնուց կը հանէի նրան կը տանէի, այժմ ես նրանից մի զաւակ էլ ունէի, որի սի-

րով այլեւս կապովում էր նա մեր տան ու կրօնի հետ։ Այս խորհրդածութիւններով ընկղմուած՝ ակնեց յառաջանալ գէպի գիւղի արեւելեան կողմը, առանց իմանալու, թէ ո՛ւր է գնում, մինչեւ որ հասաւ եկեղեցու դրան առջեւը, որին հետեւում էին իւր շաթիւրներն եւ Օհանը. հետեղ կանգ առաւ նա ու դառնալով հարցրեց Օհանից. «Ժամն է՞լ էք շինել, այժմ գիւղացիք լաւ վիճակ ունին, այնպէս չէ՞, Օհան»։

— Այո՛, խա՛ն, ձեր չնորհիւ ո՛չ միայն մեր գիւղը, այլեւ ամբողջ Վասպուրականի հմայ ժողովուրդը խաղաղ ու հանգիստ ապրում են, շարունակաբար թամանդաններ անելով պատասխանեց Օհանը։

Այս ատեն Օհանի դուստր տառնըլեցամեայ գեղեցիկ Շուշանը բերատեղից (1) նոր էր վերադառնում իւր Վահան եղբօր կին Շողիկի հետ միասին։ Ահմէն ցոյց տուեց իւր ընկերներին երկու դեռահաս ծաղիկներ զալուստը, որոնք խանի գիւղը գալուց տեղեկութիւն չ'ունենալով, ուրախ, դուարթ, ասելով, ծիծաղելով եւ թուշկոտելով գիւղն էին մտնում. երբ շաթիւրներին տեսան՝ իրենց մօտ գտնուած յարգանոցը մտան լեղապատառ։ Օհանի սիրտը քիչ մնաց որ ձաքէր, երբ նկատեց, որ իւր աղջիկը եւ հարսը այս ձեւով գիւղն էին մտնում. բայց նա ինքն էլ գիտէր, թէ խեղճերը միամիտ էին։ Խան Աբղալը մեղ ծանօթ մտածումներ ձեռն ընկղմած լինելով չ'տեսաւ նոցա գիւղ մտնելը, իսկ Ահմէն ուղղում էր իրեն միսն ուտել, գէթ մի նշանով ցոյց տալ նրանց խանին, ջանքն

(1) Ոյսար կրեղու տեղին «բերասեղ» եւս անուանում գիւղացիք։

էր գործ դնում, բայց չ'յաջողեցաւ։ Նոքա, տալն ու եղբօր կինը, դաշտային գոյնգգոյն ծաղիկներով կուրծքերը զարդարած՝ գիւղական պարզ եւ ժամանակի պատշաճ հագուստներով, կաթի մեծ մեծ սափորները շալակած՝ սպասեցին մարագում, մինչեւ բազմութիւնը հեռացաւ այնտեղից, յետոյ տուն գնացին։

Շուշանի միամտութիւնը եւ անմեղութիւնը մի աղաւնու էր նմանում, նրան սիրում էին բացի գիւղական երկու երիտասարդներից, նաեւ մի քաղաքացի երիտասարդ, որին «խօճենց Գրիգոր» էին անուանում։ Վերջինս՝ Օհանի խիստ սիրելին եւ մտերիմն էր։ Օհանը քաղաք գնալիս միշտ նրանց տանն էր հիւր լինում. Շուշանն աւելի համակրում էր իւր համագիւղացի Բրսօյենց Աւագին. վերջինս նորա հօր թմենախելացի աշակերտն էր եւ իւր անուշ ձայնով ժամում տիրացութիւն էր առնում եւ օրուան մեծ մասը նրանց տանն էր անցկացնում, թէ Օհանից դասեր առնելու եւ թէ Շուշանի ներկայութիւնը վայելելու պատճառով, որպիսի երջանկութիւնից զուրկ էին միւս երիտասարդները եւ չափազանց նախանձում էին Աւագի այս յաջողութեան վերայ։

Խան Աբղալը նոյն աւուր երեկոյեան մեկնեցաւ, գիւղից, այս անգամ Օհանը գիւղում թողնելով. ճանապարհին շաթիւր Ահմէն մօտեցաւ Խանին եւ նրա մտայնոյղ գրութիւնը խանգարեց հետեւեալ կեղծ ու պատիւր խօսքերով.

— Խա՛ն, ոտներիդ հողը լինիմ, ինչի՞ ալդչափ մտածում ես. դու հիւանդանում ես, արդէն մաշուել ես բոլորովին. թող Ահմէն քո ցաւերն առնի, ի՛նչ փորձանք որ պատահի քեզ հետ, թող Ահմէն վերայ

Թափուի, միայն թէ նա ուրախ տեսնի իւր տիրոջը: Ես քո հաւատարիմ չունն եմ, Խա'ն, դարտերդ յայտնիք ինձ. հրամայի՛ր ինչ որ ուզում ես. ես կը կատարեմ քո պահանջները:

Խան Արզալին շատ դուր եկան Ահմէի այս շոյիչ խօսքերը: Մտածումի մէջ ընկղմուողներին եթէ մէկը յանկարծ նոցա խորհածներին համապատասխան զրոյցներով արթնացնէ, կարծում են, թէ հետները խօսողը ամենակարող է. նա կարող է դարման գտնել իրենց վշտերին, որքան էլ հետներ խօսողը մի թոյլ մարդ լինի. այս պատճառով ինչպէս մի խոր քնից արթընցած, Խանը հարցուց Ահմէից.

— Դու կարո՞ղ ես Վարդիկին գտնել, Ահմէ. ես քեզ կը վարձատրեմ այնպիսի փառքերով, որ ողջ Վասպուրականում ոչ ոք չ'ունենայ քո բախտաւորութիւնը:

— Ես նրանից աւելի լաւն եմ գտել, Խա'ն. հէնց էսօր անցաւ նա մեր մօտից, բայց դուք այնքան մտածումների մէջ ընկղմել էիք, որ չ'տեսաք նրան:

— Միթէ՞ դու տեսար նրան, Վարդիկը գիւղումն էր, չո՛ւն. ինչի չի յայտնեցիր ինձ: Խանը կարծեց թէ Ահմէն Վարդիկի համար ասաց. «մեր մօտից անցաւ». քիչ մնաց որ սուրը հանէր եւ Ահմէի գլխին տար. Ահմէն հանդարտեցրեց նրան ասելով.

— Չէ', Խա'ն, գուլպաներիդ հողն ու մօխիբը լինիմ. Վարդիկին չեմ տեսնել, այլ նրանից աւելի սիրուն Շուշանին, որի մօտ Վարդիկը մի աղախին է:

— Շուշանն ո՞վ է, հարցուց Խանը:

— Օհանի աղջիկը, որի նմանը չեմ տեսել ես եմ կեանքումը. նա միայն արժանի է իմ ամբողջ սիրունին լինելու:

— Չէ', Ահմէ', չէ'. ես նրան չ'եմ կարող մոռանալ. ուրիշ ի՛նչ երկնային հիւրի լինի քու ասածը, չ'եմ կարող նրան նմանեցնել:

— Բայց նա արդէն ձեռքից դուրս է եկել, Խա'ն. նրա վերայ մի՛ մտածի. եթէ դուք սրան տեսնէք, բոլորովին մտքից կը հանէք Վարդիկին:

Այստեղ թողնենք Խան Արզալն ու Ահմէին, որ իրենց չար խորհուրդներովն զբաղուին. մենք վերադառնանք կրկին լ. գիւղը, ուր գիւղացիք իրար անցած բամբաստում էին Օհանի բռնած ընթացքը: Իսկ Օհանը իւր բնական տաղանդովը աշխատում էր սպառնացող աղէտների առաջն առնել, թէ գիւղն ազատելու սպառնացող վտանգից եւ թէ իւր սիրելի դուստրը: Նա լաւ էր հասկացել Ահմէի խորամանկ բնաւորութիւնը եւ իւր մասին ունեցած նախանձը:

Օհանի նիւթական համեստ վիճակը գերազանցում էր միւս գիւղացի՝ րի վիճակից. նա իւր պապերի թողած առատ վարելահողերի շնորհիւ յատուկ մշակներ էր վարձել եւ երկրագործութիւնով էր պարապում: Չմեռներն էլ գիւղական մանուկներին ուսուցանում էր իւր գիտցած ուսումը: Շուշանին էլ առանձին դասեր էր տալիս, որ ժամանակ իզական սեռը բոլորովին զուրկ էր գրել կարդալուց (*):

(*) Մրանից քառասուն տարի առաջ Վան քաղաքում մի կիս միայն կար որ գրել եր իմանում. որին դիմում էին քաղնաքիւ կանայք իրենց պանդուխտ երիկներին նախակներ գրել տալու համար, որպիսի նախակների օրինակները հրատարակել է նախակ Արիսակիս Վ. Տեղակաց: Նախակագիր կնոջ անունը Մարանու:

Օհանի դրութիւնը խիստ վտանգաւոր էր . բայց նա հասարակ գիւղացիներէ նման չ'էր յայտնում իւր մտաւանդութեան պատճառը . կարիքը նրա մէջ հնարազարդութիւն էր գործ դրել : Նա քիչ խորհելուց վերջ մի լաւ միջոց գտաւ իւր աղջիկին ազատելու խանի ճանկից : Գիւղացիք հաւաքուել էին տէր Մուշեղի մօտ եւ բամբաստում էին Օհանին . ամենից շատ խօսողն էր Մուկ Աւեկ, որն իւր արտառոց կերպարանքի եւ բնաւորութեան պատճառով այս անունն էր ստացել գիւղացիներից . նա ասում էր .

— Տօ՛, տէր-տէր, ինչի՞ չ'ես խօսում : Օհանը պարաստութիւն է տեսնում, որ քո մահից վերջը իւր աղջկան տէրտէր օծել տայ գիւղի վերայ : Ի՞նչ կայ որ, թող այսուհետեւ մի քիչ էլ կնիկներն անեն տէրտէրութիւն :

— Էդ ինչեր ես ասում, օրհնած, աղջիկն էլ տէր-տէր լինի՞ :

— Քո սուրբ կարգը գիտէ, որ այնպէս է, ապա ո՞վ էր տեսել, որ աղջկայ ձեռը գիր տային . մեղա՛յ, մեղա՛յ աւետարան էլ է կարդում . աղջիկն էլ կարդայ . խօ՛ տէրտէր, վարդապետ լինելու չէ :

Երեցփոխանն ընդմիջեց նորա շաղակրատութիւնները, այս խիստ նկատումներն անելով :

— Տօ՛, տնաքանդ, դու էլ բան ես ասում . նրա

եր. նա վարժուել էր այնպիսի արտառուչ ոճեր գործածել, որ պակոյիս ընկերացողների վերայ խիստ ջշխուր սպաւորուքիւն էր քողնում . նա իւր գրչի ոյժով կարող էր շատ քաղցած սիրտ պակոյիս երիկներից դրամ քաշել եւ վաճառել :

եռեւից հարիւրաւորներ են ընկել . մահաւանդ քաղ-քըցի Գրիգորը նրա պատճառով չի ուզում իսկի հեռանալ գիւղից . եթէ կարացին ազատել խանի ճանկերից, նոքա մի օր թոյլ չ'են տայ, որ Շուշանը մեր գիւղում մնայ :

Տէր Մուշեղը քառասնամեայ եւ բարի բնավորութիւն ունեցող մի քահանայ էր . նա չը կարողանալով դիմանալ էս բամբաստանքներին՝ ասաց .

— Որդիներ՛ր, դուք տեղն ուրիշներին մեղքն ինչի՞ էք առնում . բամբասանք անելը խիստ վատ բան է, էն էլ Օհանի նման բարի մարդկանց բացակայութեան . դուք ինձ մօտ հաւաքուել էք խորհուրդ անելու եւ գիւղը խանի սպառնացող վտանգներից ազատելու : Ի՞նչ պէտք կայ ուրիշի ընտանեկան պատուի վերայ խօսելու, դ՞ք վախենում էք, որ խանը վատ միտք ունի մեր գիւղի մասին, բայց ես հակառակն եմ խորհում, որովհետեւ երբ նա ուզենայ՝ կարող է ամեն բան անել, ամբողջ վասպուրականը նորա ձեռքին է . պէտք է որ ճշմարտութիւնն էլ չ'ուրանանք : Այս քանի ժամանակ է որ, նմանը չը լսուած հանգստութիւն ենք վայելում . եթէ մի քիչ խորհել գիտենանք, պէտք է խոստովանինք, թէ այս ազատութիւնը դարձեալ Օհանին ենք պարտական . որովհետեւ նորա խանին սիրելի դառնալուց վերջ, բոլորովին հանգամանքները փոխուեցին : Դուք հանգիստ կացէք, յուսով եւ հաւատով գործներդ շարունակեցէք . կարծիք մի ունենաք, թէ այլեւս մեր տեսածները պիտի կրկնուին :

Գիւղացիները ուրով լսում էին տէր Մուշեղի խրատները եւ գործադրում էին, բացի Մուկ-Աւեկից, որ ամեն գործում իրան խառնում էր, մուկի նման

— Խա՛ն, ոտներդ հողը լինիմ, իսկի մի հարցրու իմ վիճակից. սեւն եկել է տասն եւ հինգ տարեկան սիրուն աղջկանս՝ վերայ, որի գեղեցկութեան նմանը ամբողջ աշխարհումս չը կար: Այս քանի օր է, որ այստեղ եկել է, օրական երեք չորս անգամ ընկնում ու փրփրում է. խեղճ աղջիկս տանջվում է դեւերից:

Խան Արգալը սոսկում էր այստեղներեց. նա բաւական համոզուել էր Ահմէի խօսքերից, եթէ նոյն ժամին Օհանը չը գնար մօտը, Խանը կրկին Լ. գիւղը պիտի գնար Վարդիկի ման եկած տեղերը դիտելու եւ Օհանի Շուշանին տեսնելու, որի մասին Ահմէն այնքան գովասանքով խօսել էր: Օհանի հնարագիտութիւնը բոլորովին խորտակեց Ահմէի սարքած դաւադրութիւնը: Խան Արգալն այնուհետեւ աւելի աներկիւղ կարող էր գնալ դժոխքը, քան թէ Լ. գիւղը: Նա այսպէս յուսադրեց Օհանին.

— Աստուած մեծ է, Օհան, հոգ մի անի. նա շուտով պիտի ազատուի այդ հիւանդութիւնից. ես մի զբաւաց դաւրէշ եմ ճարել, որ շարունակ պատերազմում է դեւերի հետ. ինչ բան որ հարցնես, ճիշդը կը պատասխանի. ես նրան կ'ուղարկեմ, թող գայ ձեր գիւղը եւ բժշկէ աղջկանդ:

Խան Արգալը դաւրէշներին շատ հաւատ էր ընծայում:

— Գիտե՞ս, Օհան, աւելացրեց Խանը. գէվրիշը մի քիչ ջուր է ածում պնակում, որին որ կամենաս նրա կերպարանքը կարող է երեւացնել ջրում, բայց ինքը մինակ է տեսնում ու պատմում: Ես այսօր երկու աղջիկների անունը տուի նրան, մի քիչ արարե-

ւէն աղօթքներ արտասանելուց յետոյ, սկսեց յայտնել նոցա հասակը, կերպարանքը, մինչեւ անդամ աչքերի դոյնը: Զեր գիւղում ուրիշ ի՞նչ աղջիկ կայ, որի աչքերը խաժ է, մազերը չէկ, երեսի վերայ փոսիկներ եւ երեւում, երբ նա խօսում կամ ծիծաղում է:

— Այդ իմ Շուշանն է, պատասխանեց Օհանը, իսկոյն հասկանալով թէ Ահմէն պատմած կը լինի Շուշանի մասին եւ դաւրէշի միջոցով էլ այս խորամանկութիւնը սարքած, որովհետեւ այսպիսի հրաշագործութիւնները շատ անգամ դաւրէշների միջոցով գործել էին տալիս Խանի խորամանկ ծառաները:

Խան Արգալը բոլորովին վստահութիւն ունեցաւ Օհանի անկեղծութեան մասին. նա յայտնեց նրան, որ Ահմէն յայտնել էր այս գաղտնիքը: Օհանը այս հնարագիտութեամբ ապստեղ թէ լեղապատառ գիւղացիներին եւ թէ Շուշանին Խա՛ն ճանկերից. եւ որպէս զի ամեն ոք հաւատար այս շինծու լուրին, օրական մի քանի անգամ ուշաթափվում էր Շուշանը:

Թ.

Աշուն էր. էջմիածնայ վանքը չըջապատուել էր ջերմեռանդ ուխտաւորներով, որովհետեւ նոյն օրը կաթողիկոսն եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու օմման հանդէսը պիտի կատարէր: Այդ բազմութեան միջից երկու Վանեցիներ եկեղեցու հարաւային պատի տակը նստել էին. նրանցից մինը մի սիրուն աղջիկ էր, իսկ միւսը մի գեղեցկատես երիտասարդ, նոքա չէին խառնվում

երբէք բազմութեան, որոնց հազուստներէց պարզապէս երեւում էր, որ նոքա վանի գիւղերէց էին. որոնք զաղթականներին յատուկ եղած խեղճուկրակ վիճակով կծկուէին: Ս. Տաճարի որմի առջեւն եւ աղօթում էին: Հեռուից երեւանեան տարազով մաքուր հագուած մի երիտասարդ տեսնելով օտարականներին, թողեց իւր հետ խօսող ընկերներին եւ աւամայ քայլերն ուղղեց դէպի անծանօթները, կարծես նոցանում քաջողական զօրութիւն լինէր, որով այս երիտասարդին իրենց կողմը քաշեցին: Երիտասարդը քանի մօտեցաւ նրանց, այնքան աւելի շատացաւ իւր յուզմունքը. նա ճանաչեց զաղթական զոյգին, եւ առանց բարեւելու, փաթաթուեց նրանց վզով: Նղնդենց Մուրադն էր վերջինս, Ընէս Միսոյի փեսան: Մարօն ճանաչեց նրան, որովհետեւ նա այժմ իւր մօրաքրոջ աղջկան Վարդիկին էրիկն էր եղել: Միմեանց համբուրելուց եւ յուզմունքներն անցկենալուց յետոյ, հարցուց Մուրադը.

— Մարօ', (այսպէս էր նրա անունը) դու Աւագին հետ մինա՞կ ես եկել:

Մարօն ամօթից շիկնեց, եւ մատները հետ խաղալ սկսեց: Մուրադը հասկացաւ նոցա այնտեղ հասնելու պատճառը, բայց ուրախութիւնից մղուած միշտ հարցեր էր անում նրանցից՝ Լ. գիւղի վիճակից. նա մոռացաւ մինչեւ անգամ յայտնել նրանց, որ Վարդիկն էլ հետն էր բերել հանդէսը տեսնելու, մինչեւ Մարօն հարցրեց.

— Մուրա՛դ, դուք այժմ այստե՞ղն էք բնակվում. Վարդիկն ինչպէ՞ս է, մօրաքոյրս, երախաները լա՞ւ են:

— Հա՛, ես մոռացայ ձեզ ասելու, որ Վարդիկն

էլ հետս է. մենք մի սիրուն երախայ էլ ենք ունեցել, նոքա մեր նոր բարեկամի, այս գիւղացի Օհանեսից ասան են, դէ՛հ գնանք, Մարօ', Վարդիկը շատ պիտի ուրախանայ երբ քեզ տեսնէ. նա միշտ քո մասին էր խորհում, շատ էր վախենում քեզանից. փառք Աստուծոյ, որ աղատուէլ ես քրդերի ձեռքից:

Մուրադը իւր հիւրերին առաջնորդեց Օհանեսից տունը, եւ ներս մտածին պէս՝ բարձր ձայնով կանչեց.

— Վարդի՛կ, ի՞նչ կըտաս ինձ, որ քեզ մի ուրախուր տամ:

Վարդիկը՝ իւր սովորական քաղցրութեամբ ժպտեց, եւ երախան գրկից երկարցնելով դէպի Մուրադն՝ ասաց.

— Ահա՛ Լեւո՛ս իս համբուրիւ, սրանից աւելին ի՞նչ ես ուզում:

— Ուզո՞ւմ ես մօրաքրոջդ Մարօյին տեսնել, ասաց Մուրադը եւ, սենեակը մտցրեց Մարօյին եւ Աւագին միասին, ուր առանձին նստել էր Վարդիկը եւ Լեւոնիկին վերայ զուարճանում էր մայրական խանդաղատանքով:

Վարդիկը՝ իւր աչքերին չէր հաւատում, երբ տեսաւ Մարօյին աւելի գեղեցկացած եւ հասակը բարձրացած՝ քան որ ինքը տեսել էր նրան Լ. գիւղում. իսկ Մարօն զաղազնած սրտով եւ ուրախութեան արտասուքն աչքերում՝ գրկեց Վարդիկին. իսկեց Լեւոնիկը նորա գրկից, մէկ երեխին էր համբուրում, մէկ էլ մօրը:

Վարդիկն ինչպէս երազից նոր սթափված՝ փաթաթուեց մօրաքրոջ... աղջկան վզին, էլ չէր ուզում բաժանուել նրանից: Նա դեռ չէր նկատել Աւագին, որը

Մուրադի հետ դիտում էին մօրաքրոջ աղջիկներին գրկախառնութիւնը։ Նոքա երկար համբուրուեցին, գրեթէ խելքերը կորցնելու չափ, մինչեւ Մուրադը մօտեցաւ եւ իւր սովորական զուարճախօսութեամբ բաժանեց նրանց, ասելով։

— Դուք միմեանց կրծեցիք, էլ ի՞նչ բաժին թողիք մեզ, խմացել էք որ էջմիածնում շատ մեռոն կայ, բայց մեծերի երեսները չեն քսի։

Այս բարձր եւ ուրախական ձայները լսելով Օհանի ընտանիքը հիւրանոցը մտան, երբ արդէն հանդարտել էին Մարօն եւ Վարդիկը, եւ միմեանցից զանազան հարցեր էին անում, ներկայ եղողները զարմանում էին մօրաքրոջ աղջիկներին միմեանց նամանութիւն ունենալնուն վերայ, կարծես նոքա երկուորեակ ծնած լինէին։

Վարդիկը շատ ուշ ճանաչեց Աւագին, որը Մուրադի մօտը նստել էր. նա Մարօյի ականջին մօտեցնելով բերանը՝ հարցրեց։

— Պոսոյնաց Աւագը չի՞ Մուրադի մօտ նստողը։

Մարօն ամբողջ անգամներով կարմրեց, եւ գլուխը վար կախելով՝ սկսեց յատակի վերայ փռուած կապերտի հետը խաղալ։ Վարդիկը գուշակեց դադանիքը, որի համար նոքա մինչեւ էջմիածինն էին հասել, նա դառնալով դէպի Աւագն, ասաց։

— Աւագ ջա՛ն, որքա՞ն ես մեծացել, ես քեզ չը ճանաչեցի, դու էլ բարով ես եկել։

Աւագն ամօթից չէր կարող գլուխը բարձրացնել եւ Վարդիկի երեսին նայել։

— Ե՞րբ կարող եմք տեսնել մօրաքրոջ, հարցուց Մարօն։

— Նոքա երեւանումն են, մենք էգուց ճաշից վերջ միասին կը գնանք այնտեղը, խեղճ մայրիկս, երբ քեզ տեսնէ որքա՞ն պիտի ուրախանայ. մեր ամենիս երկիւղը դու էիր, Մարօ՛, մայրս միշտ ասում էր, արդեօք ի՞նչ եղաւ Մարօն։

Վարդիկը միշտ հարցեր էր անում Մարօից, թէ գիւղի աղջիկներից որն է մարդի գնացել, որն է մնում, ո՞վ է մեռել, ո՞վ է մնացել. իսկ Աւագը իւր ներքին խղճի հետը պատերազմում էր. նա այժմ մտքով սլացել էր իրենց գիւղ եւ այն արարածի քաղցր սիրոյ յիշատակներով ընկղմել էր, որին իւր հոգու բոլոր զօրութիւնով սիրում էր, նորան այնպէս էր թւում, թէ նա այժմ քրքրելի ճանկումն է տառապում. նա չէր կարողանում շարունակ Մուրադի հարցերին պատասխանել. մէկ կողմից ներքին մտքերով էր տանջվում, միւս կողմից քաղցածութիւնից էր նուազում։ Նա մեծ զոհողութեամբ էր յանձն ատել Մարօին մինչեւ այդտեղը հասուցանելու։ Նրա գրպանում հաղիւ թէ մի քանի դօշներ էին մնացել, չէր կարող մուրալ, իսկ գործ անելու համար ժամանակ էր հարկաւոր, որ տեղական սովորութիւնների հետ ծանօթանար։ Մուրադը նկատեց, որ նոքա քաղցած էին եւ Հայաստանի սովորութեան համաձայն խնդրեց իւր բարեկամ Օհանի կին Սօնայից, որ ակրատի պատրաստութիւնը տեսնէր։ Ակրատից յետոյ երեւանի պտուղներն էին վայելում նորեկ հիւրերը։ Ահա պատարագի զանգը հնչեց. Մուրադը չէր ուզում, որ իւր բարեկամներին այն հագուստներով տանէր երեւան, ծառային երեւան ուղարկեց եւ երկու ձեռք մաքուր հագուստներ բերել տուեց Աւագի եւ Մարօյի համար։ Մարօն նոր հագած

հագուստներով աւելի սիրունցաւ, իսկ Աւագը չէր ուզում իւր շորերը փոխել, նա ցանկանում էր միշտ իւր սովորական հագուստներով մնալ. հաղիւ թէ Մուրադի եւ Վարդիկի աղերսանքներին զիջելով՝ հազաւ: Այսպիսի զգեստներին անվարժ լինելով կարծում էր, թէ չլիթայել էին իրեն:

Այն ժամանակուայ կարգաւ չը գիտցող մարդիկ շատ ճիշտ պահում էին տօնական օրերի հաշիւները, նոքա խմանում էին, թէ տարին քանի՞ օր պահք են պահում, ամսի ո՞ր օրն է ընկնում Զատիկը, Վարդափառը եւ Խաչի տօները. այս հաշիւով էլ անսխալ կատարում էին տօնական հանդէսները: Աւագը մանրամասն պատմեց Մուրադին, թէ ի՞նչպէս եւ ո՞ր ճանապարհներով հասել էին մինչեւ այնտեղ. նոքա քոյր-եղբօր նման անարատութեամբ շարունակել էին իրենց ճանապարհը և. գիւղից մինչեւ Էջմիածին:

Մարօն անհամբեր սպասում էր Մուրադի հրամանը լսելուն. այն օրը շատ երկար տեւեց նրան. նա փափաքում էր մի վայրկեան առաջ տեսնել իւր սիրելի մօրաքրոջ եւ նրա զուակներին, իսկ Աւագն ուզում էր հէնց այնտեղից վերադառնալ երկիրը: Նրա սիրտն այնպէս էր զգում, թէ իւր սիրելի Օհանի Շուշանը վերջը ծռած իրեն է նայում. աղաչում է, պաղատում է, որ իրեն էլ ողատի քրդերի ձեռից: Այս մտածումներն աւելի ծանրացան նրա խղճի վերայ, երբ երեւան հասնելով տեսաւ Ըռէս Մխոյեանց վայելած երջանիկ եւ ազատ կեանքը. նա հետզհետէ իւր մտքում ընդարձակ ծրագրեր էր պատրաստում, բոլորովին մոռանալով Մարօի հետ ամուսնանալու միտքը:

Ըռէս Մխոյեանք խիստ շատ պատուով էին վերա-

բերվում իրանց նորեկ հիւրերի հետ: Աւագի եւ Մարօի մի շարաթ երեւանում մնալուց վերջը, Մուրադը հարկաւոր էր համարում նոցա հարսանիքի պատրաստութիւնները տեսնել. մանաւանդ Յարօյի կին Սրբիկը շարունակ ստիպում էր Մուրադին եւ Վարդիկին, որ չուտով կատարէին հարսանիքը. նա ասում էր.

— Աւագը նեղւում է. նա միշտ տխուր է, մեղք է, որ նրանց զատ պահենք միմեանցից. խեղճերն աօթից իրար հետն էլ չեն խօսում: Բայց Աւագը պակուկու վերայ խկի չէր մտածեր. մինչեւ Մուրադը յիշեցրեց նրան, յայտնելով՝ որ երեք օրից վերջը պակնները կատարուելու է: Աւագը փոխանակ ուրախանալու՝ լաց եղաւ. Մուրադը կարծում էր՝ թէ նա ուրախութեան արտասուք է թափում, մինչեւ որ այս խօսքերը լսեց:

— Մուրա՛դ, քեզ առանձին խօսքեր ունիմ ասելու. ես իմ կսկծից մեռնում եմ, ասաց Աւագը:

— Կսկիծ անելու ի՞նչ խնդիր կայ, Աւա՛գ, երբեքի դու հարսանիքի ծախսերի մասին ես խօսում. ես ո՛չ միայն ձեր ծախսերն են վճարում որպէս կնքաֆայր, այլեւ ձեր ապրուստի համար էլ պատուաւոր դործ էլ եմ գտել:

— Այդ չէ իմ կսկիծը, Մուրա՛դ, այս ժամուն մի հոգի էլ կայ և. Գիւղում, որ ինձ է սպասում. այժմ ի՞նչ դրութեան մէջ է Աստուած գիտէ, պատասխանեց Աւագը:

Աւագը Մուրադին էր յայտնում իւր զլխին եւ կածը, իսկ Մարօն՝ Վարդիկին՝ առանձին սենեակներում:

— Ուրեմն քու վերջնական միտքն ու որոշումն ի՞նչ է, հարցրեց Մուրադը:

— Ես վճռել եմ վերադառնալ հայրենիք. թէ նրան եւ թէ ծնողներին հետս բերելու, պատասխանեց Աւագը:

— Դու հրաժարւո՞ւմ ես Մարօյի հետ պսակուելուց:

— Այդ հարցը Շուշանին է մնում լուծելու. ես առաջ նրան էի խօսք տուել. բայց երկուսին էլ հաւասարապէս եմ սիրում. թող նոքա զան միասին ու վիճակ դցեն կամ համաձայնին միմեանց հետ, այսքան միայն եմ կարողացել միջոց գտնել վիշտերս դարմանելու մասին. էլ ուրիշ ճար չ'ունիմ:

— Ես սոսկում եմ մինչեւ անգամ միջամտելու այդպիսի ծանրակշիռ խնդիրներում. Աւագ, դու այդ մասին առաջ պէտք է խորհած լինէիր, իսկ այժմ շատ ուշ է. դու Մարօյի հետ մօտ երկու ամիս կը լինի որ ապրել ես, էլ ո՞վ պիտի խնդրի նորա ձեռքը, դու նրա մահուան պատճառը պիտի դառնաս, եթէ նա իմանայ քու այս մտադրութիւնը:

— Բայց ես նրան իմ քրոջ նման եմ հասցրել մինչեւ այս տեղը, թէեւ նա ինձ սիրում է, սակայն ես նրան քրդերի ձեռքից ազատելու միակ պարտաւանդութեամբ յանձն առի ինձ այս դժուարին դրութեան ենթարկելու:

— Ուրեմն դու Մարօյին նախապէս չէի՞ր սիրում:

— Եղելութիւնը ճշմարտութեամբ պատմեցի քեզ, եթէ դու ինքդ լինէիր իմ տեղը, ի՞նչ կ'անէիր:

Մուրադը մտածումների մէջ ընկաւ. նա խորհում էր. ի՞նչպէս համոզել Աւագին. ի՞նչպէս հասկացնել եւ

այս միտքը Մարօյին: Շատ խորհելուց վերջ՝ մի միջոց միայն գտաւ համոզելու Աւագին, որ նա քաղցրութեամբ յայտնէր Մարօյին, որպէս թէ ինքը վերադառնալու է հայրենիք իւր ծնողներին փոխադրելու համար եւ նոցա ներկայութեան հարսանիքը կատարելու: Աւագը չէր ուզում խաբել Մարօյին, բայց Մուրադը համոզեց նրան:

Ընէս Միսօյենք խիստ զաղանի պահեցին այս եղելութիւնը, նոցա հետ յարաբերութիւն ունեցողներն այնպէս էին հասկացել, թէ Աւագն եւ Մարօն քոյր ու եղբայրներ էին եւ Նուբար խաթունի քրոջ որդիները, այս պատճառով էլ շատերը փափաքում էին Մարօյին հարս տանել իրենց որդիների համար, որովհետեւ նրա նման գեղեցիկ աղջիկ չէր ճարվում ողջ Երեւանում: Վասպուրա իանի անապական օգն ու ջուրը չ'որհել էին նրան գլեցիկ գոյն եւ տեսք, ինչպէս աշխարհումս նման չը գտնուած Արտամէտի խնձորին, որի բացի կարմիր գոյնից՝ որ ախորժակ է գրգռում, աւուշ հոտը տարածվում է մի շինութեան ամբողջ շրջակայքը, այդպէս էլ Մարօյի համն ու հոտը շուտով տարածուեց Երեւանում. բայց նրա սիրտը կարելի չ'էր շուտով կտրել տալ Աւագից:

Երկու ամիսներ կ'անցնէին, որ Աւագը Երեւանից հայրենիք էր վերադարձել. Մարօն ամեն օր նրա ճանապարհն էր սպասում անհամբեր: Նա երկար տարիներ կարող էր այսպէս համբերել եւ սպասել, բայց Մուրադն եւ Վարդիկը համոզեցին նրան, յայտնելով՝ որ Աւագն այլեւս չ'էր վերադառնալու, որովհետեւ Երեւանի հարիւրաւոր երիտասարդները խնամախօսներ էին ուղարկում Մարօյի ձեռքը խնդրելու համար: Վար-

գիկը համոզեց Մարոյին եւ Գեղամենց զարգացած Գեղամի հետ ամուսնացրեց նրան: Աւագի ուշանալը համոզեց նրան, որովհետեւ նա խմանում էր որ Շուշանի սիրոյ համար էր վերադարձել Աւագը հայրենիք:

Թէ ինչպէս Աւագ եւ Մարոն մինչեւ այստեղ էին հասել, պատմենք մեր ընթերցողներին:

Մի քանի տարի անցել էր, և, գիւղի վերաշինութիւնից: Աշուն էր. գիւղացիք վերջացրել էին իրենց զաչտաչին եւ կալային գործերը: Կալկորկոտի շաբաթն էր. ամեն տուն պատրաստութիւններ էր տեսնում հարիսայ եփելու, որ Սուրբ Գէորգ զօրաւորութիւնը կատարելուց յետոյ զաղաներով, խորովածներով, գինիով, օղիով եւ ամեն տեսակ բարիքներով բեռնաւորուած վարագայ վանքն ուխտի գնային: Եւ, գիւղի բնակիչներէն շատերն էլ այս նուիրական ուխտը կատարելու գնացին. ոմանք ամբողջ ընտանիքով եւ ոմանք մի քանի հոգի տանը թողնելով: Տուն չ'էր մնացել, որ իւր ներկայացուցիչը չ'ունենար վարապետ. Օհանի որդի Վահանը եւ իւր կին Շողիկը Շուշանին էլ հետները տարան. նոքա չ'էին խառնվում ուխտաւորներին, Շուշանի ծանօթ հիւանդութեան պատճառով, որպէսզի ուրիշներն էլ չ'վարակուէին այս սոսկալի ախտից, միայն Աւագն էր որ ընկերացել էր նրանց, թէեւ նրա հայրն եւ մայրը համոզում էին նրան, որ այլեւս չը յաճախէր Օհանենց տունը, բայց

նա պատճառ էր բերում իւր սիրած ուսումը, համոզելով նրանց, որ չը վախենային այդ տեսակ հիւանդութիւնից, որովհետեւ աներկիւղ մարդուն չի պատահում այդ տեսակ հիւանդութիւններ: Ծնողքն իմանում էին Աւագի միտքը, նրա համար էլ չ'էին ուղում կոտորել իրենց զաւկի սիրտը, Օհանի ընտանիքը մի մղոնաչափ հեռու էր մնում ուխտաւորներից, իսկ վանքում բոլորովին առանձին մի խուց տեղաւորուեցան: Գիւղացիներն իմանում էին, որ լուսնոտութիւնից բռնուողն չի առողջանում բժիշկների դեղերով. նա մինչեւ մահը տանջում է իւր գոհին, միայն թէ հըրաշքով բժշկուելուն խիստ մեծ հաւատ էին ընծալում. Շուշանը վիզը ծուռ նայում էր դէպի իւր ընկերուհիները, որոնք նոյնպէս ցաւում եւ աղօթում էին նրա առողջութեան համար, որովհետեւ երկար ժամանակ էր, որ տանից դուրս չ'էր եկել Շուշանը, այդ պատճառաւ նրա կեղքարանքը աւելի ճերմակել ու սիրունցել էր. ամեն ոք մատնանիչ էր անում նրան, գովասանելով նրա անհուն գեղեցկութիւնը, ախտոսալով միանգամայն, որ նա այնպիսի մի հիւանդութեան էր ենթարկուել, շատ երիտասարդներ զարմանում էին Աւագի ուրախութեան վերայ. նա առաջուայ նման այլեւս տխուր չ'էր, «ուրեմն նա չի սիրում Շուշանին, սուտ է եղել այն տարածայնութիւնները, ուրեմն ինչի՞ չի զատվում նրանից», ասում էին:

Արգարեւ Աւագը գիւղական ամեն խմբերի մէջ մտնում, ուրախութիւններ էր անում եւ եկեղեցում էլ աշխոյժ եռանդով երգում էր. նա ամբողջ ուխտաւորների թւում միակ սիրուն ու գեղեցկագէտ երիտասարդն էր. գլխին դրել էր ճերմակ քոլոզը, շուրջը

փաթած Պարսկաստանի մետաքսեայ գոյնզգոյն թաշկինակները, շատախի նուրբ շալերից պատրաստած հագուստը՝ խիստ գեղեցիկ յարմարուել էին նրա պարթեւ հասակին: Այս խայտաճամուկ տարազով՝ Աւագը մի գեղեցիկ իշխանազնի էր նմանում:

Գիշերից երեք ժամ անցել էր. Աւագը դուրս ելաւ վանքից եւ գնաց նորա Հիւսիս-Արեւելեան մացառապատ բլրի վերայ գտնուած «վերին աւագան» կոչուող աղբիւրի շուրջը պտտելու:

Նա ման էր գալիս եւ մեղմիկ երգեր էր երգում. յետոյ մօտեցաւ աղբիւրի պաղորակ ջրից խմելու. ետեւից երկու փափուկ ձեռքեր մերձեցան նորա ուսին, նա գլուխը ետեւը դարձրեց եւ լուսնկային լոյսի զօրութեամբ ճանաչեց մի ծանօթ դէմք, որը ծիծաղելով հարցրեց.

— Վախեցա՞ր, Աւագ:

— Ինչի՞ց վախենամ, հպարտութեամբ պատասխանեց Աւագը եւ բոպէական լուսթիւնից յետոյ՝ հարցրեց. Դու գիշերով ի՞նչ ես շինում այտտեղ, Մարօ:

— Քո անուշ ձայնը լսեցի՝ եկայ. ես կարծում էի թէ Շուշանն էլ քեզ հետ է. ա՛խ որքան սիրում էի ես նրան, բայց ծնողքս չեն թողնում այժմ, որ մօտն երթամ եւ մխիթարեմ իմ սիրելի ընկերուհուն, ասաց Մարօն եւ սկսեց լաց լինել:

— Դու չե՞ս վախենում նորա հիւանդութիւնից, հարցուց Աւագը.

— Ինչի՞ վախենամ. նա հրեշտակի նման մի աղջիկ է, շատ բախտաւոր է, որ քեզ նման մի գեղեցիկ աղամարդի իւր մօտն ունի. միթէ ես քեզնից աւելի՞

եմ, Աւագ. եթէ դու էն հիւանդութեան ենթարկուիս, թող ես էլ ենթարկուիմ, ասաց Մարօն:

— Բայց նա Սուրբ Խաչի հրաշագործ զօրութեամբ պիտի առողջանայ, Մարօ. ասաց Աւագը եւ երկիւղած ջերմեռանդութեամբ խաչակնքեց երեսը:

— Ասում են, որ էն ախոր խիստ վատ հիւանդութիւն է, նրանից բռնուողը չի առողջանում, Աւագ. դու ախորս ես, քեզ նման երիտասարդները քիչ են ճարում մեղանում. մենք՝ աղջիկներս թող մեռնինք. հոգուդ մատաղ, Աւագ, զգոյշ կաց, չ'լինի թէ վարակուիս:

— Թող ես էլ վարակուիմ, խօ՛ Շուշանից աւելի չեմ, պատասխանեց Աւագը:

— Ա՛խ, Աւագ, այդպէս մի՛ ասի. թող Մարօն կուրանայ, չ'տեսնէ Աւագն այն հիւանդութեան ենթարկուելիս: Մարօն կոկծից կը մեռնի, եթէ՛ Աստուած ոչ անէ, դու այդ հիւանդութեան ենթարկուիս:

— Ո՞ր Մարօն, հարցուց Աւագը:

— Այն, որ խօսում է քեզ հետ, որ երկու տարուց ի վեր գիշեր ցերեկ քո անպատում սիրով խորովում է:

Աւագը շուարեց, մի անելանելի դրութեան մէջ ընկաւ, որովհետեւ Մարօն էլ իրենց գիւղի ամենագեղեցիկ աղջիկներից մէկն էր եւ պատուաւոր ծնողների զաւակ, որն այժմ իւր ձեռները խաչաձև սրտին դրած՝ արտասուում էր: Երկուքն էլ լուռ էին, բայց Մարօն Աւագի լուսթիւնը խզեց:

— Աւագ, աղատի՛ր ինձ իմ գտնն տանջանքներից, կամ ձեռնովդ սպանիր ինձ ու այտտեղ թաղիր, որ ետան Արդալի ձեռքը չ'ընկնիմ ես. մեր գիւղում

քեզ միայն եմ սիրում եմ, գիտեմ՝ դու էլ Շուշանին ես սիրում, բայց Շուշանին սիրողները շատ են. թող քաղքցի Գրիգորն առնէ նրան. նա էլ խեղճ է, նա նրա սիրովը խելագարվում է. խօսք տուր ինձ, Աւագ, սիրո՞ւմ ես ինձ, թէ չէ: Եթէ դու մերժես ինձ, ես հէնց այսօր ինձ պիտի խեղդեմ, էլ առաւօտ ողջ չ'ես տեսնի ինձ. ես չեմ ուզում իմ լոյս հաւատն ուրանալ:

Աւագը չ'էր կարողանում թշուառ աղջկան մի մխիթարական պատասխան գտնել. շատ ձիշդ էին նրա ասածները. քրդերն ուզում էին նրան փախցնել. երեք տարի էր, որ ծնողքը նրան պահել էին իրանց գիւղից հեռուոր Ա. գիւղում: Խան Արդալի անդամ չաթիր Շաւէշը հոտ առել էր, որ Մարօին Ա. գիւղում թաղցըրել էին. նոյն շաբաթը լուր էր ուղարկել նրա ծնողներին, որ Մարօյին ուղարկէին իրան, ապա թէ ոչ՝ Ա. գիւղի պատիժը կը թափէր եւ Ա. գիւղի վերայ:

Աւագը խիստ յուզուեց Մարօյի սրտառու շաղկերսանքից, բաւական խորհելուց վերջ՝ պատասխանեց:

— Մարօ՛, ես հաւատում եմ, որ դու ինձ անհունապէս սիրում ես, բայց չ'եմ կարող խաբել քեզ, թէ պիտի կարողանամ խօսք տալ քեզ սիրելու, որովհետեւ հէնց այս պահուն պատում է ինձ մէկը, որի կեանքն ու պատին էլ վտանգի տակ է. եթէ ես նրան առաջուց խօսք տուած չ'լինէի եւ նա քաղքցի Գրիգորին մերժած չ'լինէր, իմ սիրելին դու կը լինէիր. հասկացա՞ր անշուշտ, թէ որի համար իմ ակնարկում:

— Շուշանը՞. նա ինձ շատ է սիրում. նրա հիւանդութիւնն ազատեց նրան խանի ճանկերից. եթէ դու պատմես նրան, նա թոյլ կ'տայ քեզ, որ ինձ սիրես. նա այն քարասիրտ աղջիկներից չէ, որ քեզ իւր

սիրոյ կը քերին զո՛հ անէ. երանի՛ թէ՛ ես էլ այն հիւանդութիւնը ունենայի եւ ազատուէի այն անօրէններէ ձեռքից, ասաց Մարօն եւ Աւագի առջեւը ծունկ չոքեց:

— Ինձ մի յուզեր, Մարօ՛, աղաչում եմ. ես մի կերպ աշխատում եմ քեզ էլ աղատել այն անհաւատներէ ձեռքից: Եթէ գիւղը վերագառնանք, այն ժամանակ լուր կ'ուղարկեմ քեզ:

Մարօն՝ այս խօսքերը լսելով, չոքած տեղից խլեց Աւագի ձեռքերը եւ կրակի նման այրուող շըրթուքը նրա աջ ձեռքի վերայ դրօշմեց, ասելով.

— Դու բարեսիրտ ես, Աւագ. դու խօսք ես տալիս աղատելու ինձ այս անելանելի վիճակից:

Մինչդեռ Մարօն անհամբեր համբուրում էր Աւագի ձեռքը, անա մերձակայ մացառից դուրս թռաւ մի այլ աղջիկ, աշնան չորացած տերեւները կոխտակելով: Շուշանն էր դա, որը վաղ չնի գալով պահ էր մտել եւ նոցա բոլոր խօսակցութիւնները լսել: Աւագը տեսաւ նրան՝ քիչ մնաց, որ ամօթից ուշաթափուէր. իսկ Մարօն ուրախութեան աղղեցութիւնից գինովցած՝ չիւմացաւ, թէ ի՛նչ կատարուեց իւր շուրջը, մինչեւ Շուշանի այս խօսքերը լսեց:

— Աւագ, այս բոլորից սկսած՝ հրաժարվում եմ ես քեզանից. այսուհետեւ Մարօն պիտի լինի քո սիրելին, ես իմ սէրը զոհում եմ նրան, դու խօսք տուր նորան, երբ նա այսքան տանջվում է քեզ համար. այս իսկ պահուն ա՛ն ու փախիր Ռուսաստան, աղատի՛ր խեղճին այն անհաւատ ու պիղծ քրդերի ձեռքից. իմ մասին մի՛ մտածի. իմ կեանքն արդէն ապահոված է: Աւագի դրութիւնն անտանելի դարձաւ. երկու

եկել փնտուելու Շուշանին եւ Աւագին, նոյնպէս փընտրուով էին Մարոյի ծնողները՝ Գալօն եւ Փեթրօն իրենց աղջկան :

Սոքա թող փնտուեն իրենց որոնածները, իսկ մենք դառնանք վերին աւագանի վերայ, ուր թողեցինք շուարած վիճակի մէջ Աւագին եւ Մարոյին :

Շուշանի մեկնելուց յետոյ, Աւագը երկար ժամանակ դիտում էր նրան, մինչեւ նա անյայտացաւ. տակաւին բռնած լինելով Մարոյի ձեռքը նորապսակ հարս ու փեսի նման: Մարօն իւր ամբողջ մարմնովը դողդողում էր, իսկ Աւագը կարծում էր, թէ կատարուածը երազ էր. նորա սիրտը հեշտութեամբ չէր կտրվում Շուշանից. քառորդ ժամաչափ այս գրութեան մէջ մնացին նոքա, մինչեւ որ Մարօն հաւաքեց իւր թուլացած ուժերն եւ ասաց.

— Տեսա՞ր, Աւագ, ես քեզ չ'առի՞, որ Շուշանը բարեսիրտ է. նա թոյլ կ'ապ որ ինձ սիրես. այժմ ի՞նչ ես ուզում անել. պիտի յարգե՞ս նրա կամքը:

— Այո՛, պատասխանեց Աւագը. ես նրան եւ թէ քեզ հաւատարմապէս եմ սիրում, ես միշտ նրա հրամանները յարգել եմ. բայց այս վերջինը սոսկալի էր, Մարօ. ես չ'եմ կարող մոռանալ նրան, չ'եմ էլ կարող քեզ այս վիճակում թողնել. գնա՛նք, եթէ Աստուած այսպէս էր կամեցել, թող նորա կամքն օրհնեալ լինի:

— Ես քեզ խնայեցի նրանից, Աւագ, ինչպէս երեւի՝ դու խղճահարկում ես. խեղճ Շուշան. իմանում էր, որ դու էլ պիտի վարակուէիր, թէ քո եւ թէ հաւատի սիրոյ համար ամեն բան զոհեց նա. բայց ես սոսկում եմ, Աւագ, այլեւս ոտներումս կարողութիւն չի մնացել. ես մոռացայ իմ շնորհակալութիւնը յայտնելու

Շուշանին, որ նա վեհանձնութեամբ այսչափ զոհողութիւնը յանձն առեց, ես այժմ նոր եմ զգում, որ նորա չափ արժանիք չ'ունիմ քո առջեւ. դու նորից գնա՛ նրա մօտ, Աւագ. ես խղճահարկում եմ. ես չ'եմ ուզում է. ես որ դու զրկուիս նրանից, բայց սիրտս նուաղում է. ես այսօր ոչինչ չ'եմ կերել, միշտ լաց եմ եղել, ասաց Մարօն եւ ուշաթափուեցաւ:

Աւագը մոռացաւ իւր գրութիւնը. աղբիւրից ջուր հասուց եւ ուշաթափուած Մարոյի երեսին սրսկեց, պորտն ոլորեց եւ հազիւ թէ կարողացաւ նրան ուշքի բերել: Որովհետեւ իմացաւ նա, որ այսօր Մարօն ու չինչ չ'էր կերել, նա յիշեց իւր նոյն աւուր ստացած քաղցրի եւ խորովածի պատանները, որ մէջքը կապած շալի մէջն էր դրել, հանեց եւ կերցրեց Մարօին: Երբ կատարեալապէս ուշքի եկաւ Մարօն, հարցրեց.

— Ես էլ վարա՞ ունցի Շուշանի հիւանդութիւննից, այնպէս չէ՞, Աւագ:

— Չէ՛, հոգիս, Շուշանի հիւանդութիւնը կեղծ է. նորա այս հիւանդութիւնը նրա համար է տարածայնել Օհանը, որ նրան աղատի խան Արդալի ձանկերից. դու քաղցած էիր, նրա համար այնպէս եղար, պատասխանեց Աւագ:

— Բայց դու էլ ինձ չ'ե՞ս սիրի, որ այդպէս հիւանդ լինիմ:

— Ես քեզ սիրում եմ, Մարօ, ինչպէս իմ հօգին. վեր կա՛ց գնանք եւ Շուշանի հրամանը կատարենք. այսուհետեւ ոչ նա է մեզ տեսնելու եւ ոչ էլ մենք նրան. ամեն բան վերջացաւ. նա իւր սուրբ եւ մաքուր ձեռքովը իւր սէրը պատուատեց մեզ վերայ: Աւագը եւ Մարօն թող գիշերով շարունակեն ի-

ընդ ճանապարհը եւ գնան հասնին մինչեւ Էջմիածին, ուր առաջին անգամ տեսանք մենք նրանց, իսկ մենք դառնանք վանքը եւ Շուշանի գրութեան մէջ մըտնենք:

Շուշանը գլուխը դրել էր եկեղեցւոյ շէմքի վերայ եւ խոր քնի մէջ մի անուրի երազով տառապում էր: Հակառակ աչնան ցրտերին, նա սաստիկ քրտնել էր: Երազում տեսաւ, որ իման Արգալի յիսուն ձիաւորները իրենց գիւղը շրջապատել էին. կրակը չորս կողմից դէզարեղ բարձրանում էր. քրդերը սրերը մերկացրած կոտորում էին ամենքին, իսկ իրան եւ Մարօյին ճուղաքաշ տանում էին: Կէս ճանապարհին ինքն իրեն Գրիգորն Աւագի հետ մի մի ձերմակ ձի հստած, ձերմակ հագուստները հագած, յանկարծ վրաները յարձակուեցան. սրերը մերկացրին եւ մի ակնթարթում բոլորի գլուխները թոցրին, յետոյ իրենց ձիերի վերայ դնելով, փախցնում էին դէպի Ռուսաստան:

Նրան այնպէս էր թւում, որպէս թէ երկու ամիս ժամանակ էր անցել, որ չորսը միասին մի մեծ ու գեղեցիկ քաղաքում երջանիկ կեանք էին վարում, Մարօն պատկուել էր Աւագի հետ, իսկ ինքը մտադիր էր քաղաքի կուսանոցը մտնել. բայց ինքն ինքն Գրիգորն արգելում էր նրան. նա ասում էր. «Ես վանքից եմ փախել, դու վա՞նքն ես ուզում գնալ»:

Շուշանն ասում էր. «Ես ուխտել եմ անպատճառ մի վանք մտնելու»:

— Ե՛ս էլ այդ ուխտն արի, բայց հրաշքով դուայ քեզ, երկուսիս ուխտը միեւնոյնը լինելով, սրտներս էլ պէտք է որ միեւնոյնը լինի. եթէ դու հաւատում ես հրաշքի, Շուշան, Աստուած այնպէս էր կամեցել:

որ մենք աղատուէինք մեր թշուառ վիճակից. դիտե՛ս, այս քանի տարի է՝ ինչքա՞ն տանջանքներ, չարաբանքներ կրեցի ես, դու չե՞ս խղճահարկում, որ ինձ այս վիճակումն ես թողնում:

— Ես համաձայնում եմ, Գրիգոր, այն պայմանաւ, որ այս քաղաքումն ապրինք. էլ իման Արգալի իշխանութեան տակը չը վերադառնանք, ասաց Շուշան:

— Բռնակալների իշխա՞ ութեան տակ ի՞նչ գործ ունինք մենք այլեւս, Շուշան, այսօր Բոէս Միսոյի փեսայ Մուրադին էլ տեսայ ես. նա ինձ իրենց տունը տարաւ. Վարդիկը շատ խնդրեց, որ քեզ եւ իւր մօրաքրոջ աղջկան նրանց տունը տանիմ: Գնա՛նք, քանի որ չի միջնել:

Մինչդեռ երազում Շուշանը Գրիգորից «գնանք» ձայնն էր լսում, ահա ի այլ ձեռք եւ մի կանացի ձայն զարթեցրեց նրան, որ ասում էր.

— Շուշա՛ն, վեր կա՛ց, այս ցուրտ եղանակին է՞ր ես պառկել այստեղ, այս քանի՞ ժամ է, որ ես ու եղբայրդ փնտրում ենք քեզ:

Շողիկն էր այդ:

Շուշանն արթնցաւ եւ եկեղեցու դուռը համբուրելուց յետոյ իւր եղբոր կնոջ հետը միասին վաճառակացուած խուցը գնաց, ուր դարձել էր արդէն Վահան եւ անհամբեր սպասում էր Շողիկի վերադարձին: Ժամն անցել էր, որ Վահան եւ Շողիկ որոնում էին Շուշանին, մինչեւ դառն նրան եկեղեցու դռան մօտ: Երբ Շողիկն ու Շուշան խուցը մտան, Վահանը հարցուց.

— Աւագն ի՞նչ եղաւ:

— Նա ինձ հետ է՛ր, պատասխանեց Շուշանը՝ վշտալի եւ մի քիչ բարկացած ձայնով:

— Ոչինչ, նա ուր որ էլ լինի կը վերադառնայ, տղամարդ է, նա կարող է ամեն տեղ գնալ. բայց այս բազմութեան մէջ մի հասած աղջիկ ի՛նչպէս է համարձակուում միեւնակ դուրս ելնել ու եկեղեցու դրան մօտը պառկել, դու այսքան ժամանակ մի այսպիսի բան չէիր արել, Շուշան, այսօր ի՛նչ պատահեց քեզ հետ, որ այդ անխոհեմութիւնը գործեցիր, տեսնողները կարծում են թէ՛ իրօք լուսնոտ ես:

Շուշանը չը խօսեց. նա սաստիկ տխուր էր. իւր կեանքի ամբողջ ընթացքում առաջին անգամն էր, որ մեզ ծանօթ սոսկալի հարուածն էր ընդունել. նա այժմ մտածում էր իւր տեսած սոսկալի երազի վերայ, մի ժամ հազիւ թէ քնել չէր, բայց շատ երկիրներ էր տեսել. երկու ամիս չափ էլ ժամանակ էր անցկացրել: Շատ ցաւում էր, որ Շողիկը չուտով արթնացրեց իւրան. եթէ հնար լինէր կը ցաւկար նա շարունակել իւր տեսած երազը, որով կարողանար գնալ Վարդիկենց տունը եւ իւր կորուսած ընկերուհու հետը տեսու-թիւն անել: Նա մտածում էր եւ ինքն իրեն այսպէս էր խորհում. «ա՛խ, որքան լաւ կը լինէր, որ տեսած երազս ճիշտ լինէր եւ Գրիգորի հետ միասին բնակ-ուէինք այն գեղեցիկ քաղաքում»:

Քիչ վերջ Մարօյի մայրը փեփրոնէն կանգնեցաւ բակի դրան առջեւ ու հարցրեց.

— Մարօն այստեղ չէ՞:

— Չ'ենք տեսել, պատասխանեց Շողիկը:

— Ո՛ւշ, տունս քանդուեց, ասաց փեփրոնէն եւ երկու ձեռքերը ծնկներէ վերայ խփելով հեռացաւ խցի դռնից:

ԺԱ.

Գիշերն անցաւ. արշալոյսին վառքի գիշերային կոչնակը դարկին. ուխտաւորները եկեղեցի հրաւիր-ուեցան: Մեծ եղաւ Շուշանի զարմանքը, երբ նկա-տեց, որ Գրիգորը ձախ թեւից մի երկար ժապաւէն կախած դասն էր կանգնել եւ շարական էր կարդում: Ներեմն գնում էր ատենը քարոզներ էր ասում ու կրկին իւր տեղն էր դառնում, խեղճ երիտասարդը գունաթափուել էր, նա մի սիրուն միբուք թողուցել եւ սեւ շորեր էր հագել, որոնք բոլորովին յարմար էին նրա տարիքին ու հասակին, այս շորերի մէջ ա-ւելի գեղեցիկ էր երեւում քան ուրիշ ժամանակ-ները: Շուշանը տեսնում էր նրան իւր կանգնած տե-ղից. բայց Գրիգորը իւր պաշտօնովն էր զբաղուած. նա երեկոյեան մութին էր հասել Լիմ անապատից Վարազայ վանքը՝ որպէս ուխտաւոր, որովհետեւ ամեն տարի ոտովորութիւն ունէր այս աօնին Վարազայ վան-քըն ուխտի գնալու. իսկ այս տարի կրկնակի նպա-տակով եկել էր նա: Նա լաւ գիտէր, որ Շուշանին էլ ուխտի պիտի տանէին Վարազ. փափաքում էր զէթ մի անգամ էլ տեսնել նրան: Գրիգորը Վարազայ տի-րացուներից լուր առաւ, որ Օհանի որդի Վահանը, նրա կին Շողիկը եւ քոյր՝ Շուշանը վառքի պատ-ուաւոր խցումն էին հիւրընկալուել:

Տարին անցել էր, որ Գրիգորը Լիմ անապատի միաբանն էր եղել. դեռ երեք ամիս չափ էր, որ սար-

կաւագութեան աստիճանն էր ընդունել նոյն ժամանակի վանահայր՝ Շիրոյենց Գաբրիէլ եպիսկոպոսից, որն մին խոտակեաց ճգնաւորի համբաւն ունէր ամբողջ Հայաստանում եւ որի պատճառովն էլ Վասպուրականի առաջնորդութեան պաշտօնին արժանացաւ։ Աղթամարի կաթողիկոս էլ պիտի օծուէր, բայց Աշտարակեցի Ներսէս կաթողիկոսը մի նամակով յիշեցրել էր նրան իւր էջմիածնում կատարած ուխտը այս պատճառով էլ հրաժարուեցաւ նա կաթողիկոս օծուելուց, որի փոխարէն Պետրոս Բլբլուն օծուեցաւ։

Օ՛հ երկուշարթի էր. առաւօտեան ժամերգութիւնից դուրս եկաւ ժողովուրդը։ Գրիգոր սարկաւազը նկատեց, որ Շողիկն եւ Շուշան եկեղեցու դրան առջեւ կանգնել էին եւ իրեն էին դիտում։ Երբ Գրիգորը աչքն ընկաւ Շուշանի վերայ, մի սարսուռ զգաց. նրա սիրտը սկսեց սաստիկ բարախել մի հընչիւն ժամացոյցի արագութեամբ։ Շողիկը մօտեցաւ նրան եւ բարեկամական յարգանքներով նրա որպիսութիւնը հարցրեց։ Գրիգոր սարկաւազը մի անգամ սեւ աչքերը դարձրեց դէպի Շուշան, որի աչքերում մի ծաղրի եւ ուրախութեան փայլը նկատեց, եւ որից յոյս առնելով, թողեց Շողիկի հետ ունեցած տեսութիւնը եւ դարձաւ դէպի Շուշանը՝ հետեւեալ խօսքերն ասելով։

— Օ՛, բարեւ, Շուշան քոյրիկ. այդ դո՞ւ ես, որ քա՞ն ես փոխուել. եթէ Շողիկը չը լինէր, ես չ'էի կարող ձանաչել քեզ։

— Աստուած օգնական, Գրիգոր Սարկաւազ, պատասխանեց Շուշանը, մոռանալով իւր հետ պատահածը։

Տեսած երազի եւ հրաշքի տղեկցութեամբ ուրախացած՝ շարունակեց Շուշանը. «դո՛ւ էլ ես շատ փոխուել, գոյնըդ, հագուստներդ էլ ես փոխել, մանաւանդ թէ միւրուք էլ ես թողել. ես կարծեցի թէ վարդապետ էիր դարձել, բայց ժամում թեւիցդ գցած ժապուէնից հասկացայ, որ դեռ սարկաւազ ես։

Շուշանը Գրիգորի թեւի վերայ գցած ժապուէնի մասին տեղեկութիւնն չ'ունէր, որ նրան ուրաւ էին ասում։

Շողիկը Գրիգորին իրենց խուցը հրաւիրեց խորովածով պատուելու։ Նրա փափաքն էլ այն էր արդէն. նա ամենայն ուրախութեամբ հետեւեց նրան. երբ Վահանը տեսաւ, որ Գրիգորը Շուշանի եւ Շողիկի հետ միասին իրենց խուցը մտաւ, խիտտ շատ ուրախացաւ, որովհետեւ երկար ժամանակ էր, որ նրան չ'էր տեսել, եւ ինչպէս իւր հայր Օհանը, նոյնպէս եւ ինքը՝ չափազանց համակրում էր նրան։ Վահանը մի քիչ սարկաւազի հետ խօսելուց վերջ, հարցրեց Շողիկից.

— Աւագը չ'երեւա՞ց, այս տղան ո՞ւր գնաց գիշերով, մի՞ գուցէ վշտացրիք նորան։ Մարօն երեւա՞ց. այս առաւօտ դարձեալ որոնում էին նրան։

— Աւագին ո՞վ ի՛նչ է ասել, որ վշտանայ մեզանից, պատասխանեց Շողիկը, իսկ Շուշանը մի խոր հառաչ արձակեց։

Գրիգոր սարկաւազի մտքից շատ բաներ անցան, երբ այս հարցերը լսեց եւ Շուշանի տխրութիւնը նկատեց. մանաւանդ նրա հառաչանքում շատ բան էր պարունակվում։ Նա յիշեց, որ միեւնոյն գիշերը երազում պսակվում էր Շուշանի հետ։ Գրիգոր սարկաւազը վա-

հանի հետ մի քիչ սարից ձորից խօսակցութիւններ
անելուց յետոյ իւր շնորհակալութիւնը յայտնեց եւ
«մնաք բարեւ» ըսելով իւր խուցը գնաց: Ծուշանը նրա
ետեւից դուրս ելաւ եւ նրա տխուր մեկնելն էր գի-
տում: Գրիգորը մի անգամ եւս դարձաւ եւ ուղղակի
Ծուշանի երեսին նայեց. Ծուշանը տխուր էր, եւ յու-
սահատած:

Գրիգոր սարկաւադը իւր խուցն առանձնանալով
Ծուշանի այս աւուր վարժունքներից քաջալերուած,
հետեւեալ ոտանաւորը գրեց.

Տխուր ես, փոքրիկ, դեմքդ անկաւում
Արսաւոյ աջերդ, խիստ յուսահատած.
Ասա՛ ինձ, փոքրիկ, ի՛նչ է պատահել,
Որի՞ց ես այդպէս սասիկ գայրակդ:
Կարծես քննաւիդ դեմք է կանգնած,
Առում ես նրան սասիկ զգացում.
Մի տանջի՛ր, փոքրիկ, ասա՛ անկասկած.
Կը հալածեմ նրան, բոյ գիտնայ Աստուած:
Եթէ հասկացար վաշի նպատակ
Թող տայիր նրան խիղջն մի ապսակ
Կամ արտին ուղիդ խիտիր գնդակ,
Անեիր նրան խաւառ շանասակ:
Այն ի՛նչ կրակ էր, որ արտունւ ծագեց
Եւ ֆեղ ինձ հոգւով կապեց, կաշկանդեց.
Պատասխան եմ, փոքրիկ, միայն հրամայի՛ր,
Մաքուր եմ արտով, միայն ինձ սիրի՛ր:
Անցաւ փոքրիկ, խաղաղեց ծովիկս,
Նոյն մարդ չեմ այլեւս, սիրելի փոքրիկս,
Դարձեալ տեսնում եմ երեսիդ ժպիտ,

Որ հեռացել էր վարմանքս կոպիտ:
Երանի՛ր թէ ես ֆեղ չեի տեսել.
Ծարժմունքդ ու վարմունքդ չեի նկատել
Հաւատա փոքրիկ, գերիդ եմ դարձած
Եւ քո սուրբ սիրով խաւառ շաղախում:
Եւ հեռանալ, ազատութիւն ֆեղեցի,
Կը փռնու եւ խաւառ հեռացաւ ինձեցի.
Դանի հեռանալ, փակի հեռանալ,
Դոյնեմ ջերմ սիրով գերիդ կը դառնամ.
Մի փորձ փորձեցի, որ ինձ տեսիր
Եւ դեմ յանդիման գիւս անարգիր,
Մի բան չ'ասացիր, զշտանար նոյնս,
Որով հասնեի գեր նպատակս:
Անիծի՛ր, փոքրիկ, մարդային բնութեան,
Որին գերի է աշխարհը համայն.
Որքան հալածես, այնքան զօրանան,
Տգեղ երեւոյթք ծնունդ եմ նրան.
Անիծի՛ր, փոքրիկ, փախի՛ր նրանից
Որ չ'բաժանուի բարին ֆեղանից.
Դիտեմ բարի ես դու շատ կիներից
Վարժով մաքուր ես նոյնիսկ արքերից:
Սակայն հեռացի՛ր, խորշի՛ր վաշերից,
Ընտրի՛ր ֆեղ ընկեր, պարկեշտ անձերից:
Հեռացի՛ր, փոքրիկ, տանի՛ր վաշերին
Որ չ'բաժանուի ֆեղանից բարին:
Զգոյշ կա՛ց, փոքրիկ, այն լեզուներից,
Որոնց մէջ բաժ կան խիստ բուն բոյներից,
Ինչ պիտի մարդ չիմի՛ հեռու վաշ կեանքից,
Ծուշով կը խաբուի շողոփորներից:
Հեռացի՛ր, փոքրիկ, խորշի՛ր նրանցից,

Որ չ'բաժանուի բարին ֆեզանից:
Այսօր կամ եզուց կը հեռանաւ ֆեզնից
Թող այս մնայ ֆեզ յիշատակ ինձնից,
Զ'իկնի որ խաբուիս նեկգաւորներից,
Որոց սիրեն, շեզուն սարքեր եւ գործից,
Հեռացի'ր, փոյրիկ, խորշի'ր նոցանից,
Որ չ'բաժանուի բարին ֆեզանից:
Բարոյական մեծ պաշար ու հանճար
Ընտրի'ր դու ֆեզ զեկ ու զօրաւոր ճար,
Խնորում եւ, փոյրիկ, պաշտի'ր դու սնա,
Որ սիրէ ֆեզ Տէր եւ հրեշտակք նա:
Մօսացի'ր, փոյրիկ, սիրուիւր նորանից
Որ չ'բաժանուի բարին ֆեզանից:
Աղօթում եւ ես ի խորոց արից
Թող փրկէ ֆեզ Տէր չար պատահարներից:
Ընդունի'ր, փոյրիկ, եղբորդ այս նուէր,
Որ կը մնայ ֆեզ յաւեւ անձնուէր:
Միայն խնորում եւ, սիրելի փոյրիկ,
Գրեւ պատասխան նամակաւ փոփրիկ:
Որպեսզի պահեւ քո սուրբ յիշատակ
Եւ արտով մնամ սիրոյդ քեզան շակ:
Ընդունի'ր, փոյրիկ, կարօսս ողջոյնի
Եւ ինձ սուրբ սիրոյդ արա' արժանի:

Գրեգոր այս ոտանաւորը գրելուց յետոյ մի քանի անգամ երգեց սրտառուչ եւ յուզիչ եղանակով. ինքը լաց էր լինում, չէր իմանում, թէ խցի դրան առջեւն էլ մի արարած էր կանգնել եւ իրանից աւելի լոկի ու մնչիկ արտասուք էր թափում: Մի քանի ժամ խըցում փակուած մնալով Գրեգոր սարկաւազը, փափա-

քեց դուրս ելնել, ազատ օդ շնչել եւ վաճիքի բակի մէջտեղում գտնուած պաղորակ աղբիւրից մի քիչ ջուր խմել, լուացուել եւ սրտի կրակն անցկացնել: Խցից դուրս ելնելով նկատեց, որ Շուշանը՝ լալուց աչքերն ուռած՝ կանգնել էր իւր խցի դրան առջեւ: Նա շատ էր փափաքում, որ նրան իւր խուցը հրաւիրէր, բայց ամօթից չ'կարողացաւ այդ հրաւերն անել. միայն թէ դողդողուն ձայնով հարցրեց.

— Դու լա՞ց ես եղել, Շուշան. ինչի՞ աչքերդ այդքան ուռել են:

Շուշանը՝ փոխանակ պատասխանելու Գրեգոր Սարկաւազի հարցին, ասաց.

— Գրեգո՛ր, ես յանցաւոր եմ զգում ինձ քո առջեւ. ես պատճառ դարձայ քո աշխարհի վայելքներից հրաժարուելուն, իսկ առօր ես ինքս եմ թարկուեցի այդ պատճին: Խնդրում եմ, քաղաքն վերադառնալիս մի անգամ էլ մեր գիւղը դաս, այնտեղ բաներ ունիմ քեզ յայտնելու:

Սարկաւազը ծոցից հանեց եւ Շուշանին յանձնեց մեզ ծանօթ երգը, խօսք տալով նրան, անապատը գընալուց առաջ գիւղը գնալու եւ մի քանի օր նոցա տանը հիւր մնալու:

Արդէն ուխտաւորների վերադարձի ժամը հասել էր. ամեն ոք պատրաստութիւն էր տեսնում ճանապարհ ընկնելու, որովհետեւ հեռները բերած բոլոր պաշարեղէնը սպասել էր, մանաւանդ ուրախութիւն պաշարեղէնը սպասել էր, մանաւանդ որ իրար էին պատճառող գինին եւ օղին: Ուխտաւորներն իրար էին անցել Մարօյի անյայտանալու պատճառով, բայց Աւագի մասին ոչ ոք չէր հարցնում, բացի Օհանեսը Վահանից եւ Շողիկից: Որովհետեւ Աւագի ծնողները

— Արդէն սրանք նրա համար եմ պատրաստել, եթէ ուզում է, թող մի անգամ էլ փորձ անէ մեր գիւղի վերայ գալու. թող նա լաւ գիտենայ, որ մի Մուրադի փոխարէն՝ այժմ քսան հոգի պատրաստուած է, չորս հոգի էլ զիշերապահներ ենք վարձել:

Արդար Փանոսը տեսաւ և. գիւղի կազմակերպուած վիճակը. նա ոտքստախհար հեռացաւ Օհանի մօտից եւ գնաց տեսածները պատմելու Մժղոյին: Ուրովհետեւ Մժղօն սովորութիւն ունէր իւր զինուած ընկերներով այն գիւղերի, վանքերի եւ եկեղեցիների վերայ գաղտնապէս յարձակուելու, որ անդեր ինքն իմանում էր, թէ զէնքեր չ'էին գտնուի:

Արդար Փանոսը՝ իւր կեղծաւոր բնաւորութեամբ ձգնաւորի անուն էր հանել վանում. նա ամեն օր թէ երեկոյ եւ թէ առաւօտ, ուր որ էլ գտնուէր, եկեղեցուց ետ չէր մնում. ամեն գիշեր ժամակոչներին նա էր ձայն տալիս, որ վեր կենային եւ թաղերում ման գային իրենց կոչնակի տախտակներով, իսկ ինքը եկեղեցի էր մտնում, Սաղմոս, Նարեկ եւ ապաշխարութեան վերաբերող աղօթքներ ու շարականներ էր կարդում արտասուահոս աչքերով: Վանում ի՞նչ ծանր հիւանդ էլ որ լինէր, նրան էին կանչում աղօթելու եւ վերան Նարեկ կարդալու. վախեցողների երակն էր բռնում նա եւ մի ինչ որ ծածուկ եւ անհասկանալի աղօթք էր կարդում: Նա երբեմն անյայտանում էր ամիսներով եւ նորից քաղաքն էր վերադառնում: Ժողովուրդի մէջ տարածայնուել էր թէ. Արդար Փանոսը լեռներում ձգնելու է գնում. ամիսներով հաց չի ուտում, հրեշտակների հետ է խօսում. մի օրում գնում է Երուսաղէմ ու վերադառնում: Առ հասարակ վանայ

հայ ու թիւրք ժողովուրդը մեծ հաւատ ունէր նորա վերայ: Զարմանալին այն էր, որ Արդար Փանոսը ոչ մի արհեստ, գործ ու եկամուտ չ'ունէր, բայց մի իշխանազնից աւելի բարեկեցիկ էր ապրում: Նա բազմաթիւ ընտանիքի տէր էլ էր. ժողովուրդը հաւատացել էր, թէ հրեշտակները նրան առանձին գումարներ են հասցնում, որովհետեւ արդար էր նա եւ Աստծուն սիրելի:

Արդար Փանոսը՝ վանայ Այգեատանների բնակիչ էր. նա ամեն իրեն պատահողներին բարոյական խրատներ եր տալիս Մուրք Գրքից, յայսմաւուրքից եւ արանց վարքից պատմութիւններ էր անում. աղօթք, պահեցողութիւն եւ ողորմութիւն էր քարոզում: Ամեն ամսին խոստովանում ու հաղորդվում էր: Եկեղեցին արձակուելուց վերջն էլ մի ժամից աւելի բազկատարած աղօթում էր. որքան որ խաչ, պատկեր եւ դիրք կար եկեղեցում, համբուրում եւ ապա դուրս էր գալիս: Նա իմանում էր, թէ եկեղեցի մտնելիս եւ ելնելիս ի՞նչ աղօթքներ պէտք էր ասել, ո՞ր ժամանակ պէտք է ծունր գնել, ոտքի վերայ կանգնել կամ նրսակել: Ինքը կատարում եւ ուրիշներին էլ սովորեցնում էր, առանց ձանձրանալու: Ամիսը մի անգամ էլ, հաղորդուելիս, տէրտէրներին, վարդապետներին ու տիւրացուներին ճաշ էր տալիս: Ի՞նչ մարդ որ փորձանքի պատահէր, որի տանը որ գող մտնէր, Արդար Փանոսն ամենից առաջ էր գնում ու մխիթարում: Շատ ժամանակ տանտէրերը չէին իմանում, թէ իրենց տունը զիշերը գող էր մտել ու գոյքերը գողացուել: Արդար Փանոսը գնում էր նոցա մօտ իւր պարտակահութիւնը կատարելու եւ այն ժամանակ միայն հասկանում էին, որ իրենց տունը գող էր մտել: Այդ ժամանակները գնալով գողերի թիւը շատանում էր. նոքա այնպիսի գործիքներ էին պատրաստել, որոնցմով

դիւրութեամբ բարձրանում էին կտուրների վերայ ու
ցած իջնում, տանը գտնուած իրեղէններն առնում ու
փախչում էին, երբեմն էլ պատերը ծակում ու դռները
քանդում էին՝ այնպիսի զգուշութեամբ, որ տան տէ-
րերը չ'էին իմանայ, նոյնիսկ՝ եթէ արթուն էլ լի-
նէին: Շատ ժամանակ, երբ տան տէրերն իմանում է-
ին, նոքա զանազան կենդանիների ձեւն էին ստա-
նում, կապկի նման պատերից թռչում եւ շան նման
թաթերի վերայ դալով փախչում էին, այս ամեն հնա-
բաղիութիւնը վերագրւում էր Գող Մփղոյին: Այն
ժամանակները դեռ լուցկին մուտ գտած չ'էր վանում:
Մի օր Գրդմօրենց հարուստ տան վերայ գնաց Փանո-
սը: Տանտէրն եւ իւր կինը ճրագը պնակի տակ դրած՝
արթուն հսկում էին, որովհետեւ ամեն տուն ահու-
գողի մէջ էր, գողերի երկիւղից չէին կարող քնել:
պառաւ տանտիկինը տեսաւ, որ կտուրից մի թռիկ
կախուեցաւ, որից մի մարդ կատուի ճարպիկութեամբ
սողալով իջաւ բակը, ապա շան ձեւ առնելով մօտե-
ցաւ պատուհաններին եւ դռներին, սկսաւ ականջ դը-
նել եւ չորս կողմը զննել: Քառորդ ժամ հազիւ թէ
տեւեց այս զգուշական գործողութիւնը, յետոյ այգու-
դուռը բաց արաւ: Տանտիկինը իւր մարդուն զգու-
շութեամբ զարթեցնելով, ասաց.

— Ձայն մի՛ հանի, բախումը գող կայ, այգու-
դուն է բանում, մէկ հողի է, ղէնք էլ չունի հետը:
պատրաստ կա՛ց, բռնենք սրան եւ տեսնենք թէ ո՞վ է:

— Բայց նա ընկեր ունի, հազիւ լսելի ձայնով
փափաց մարդը:

— Ես պատուհանից դիտեցի, ոչ ոք չի երեւում այ-
գում, սենեակի դուռն էլ բաց եմ թողել, որ ներս մտնի:

Մինչդեռ այր ու կին խօսում էին, կամաց սեն-
եակի դուռը բացաւ գողը, մի քանի քայլ առաջացաւ
թէ ոչ, պառաւ պնակը վերուց: Արդար Փանոսը, մի
սրածայր երկաթ ձեռքին ետ դարձաւ ու փախաւ,
թէեւ նա իւր հագուստները փոխել էր, բայց տանտի-
րոջ սուր աչքերը ճանաչեցին նրան, տանտէրը ետեւ
ւիցն ընկաւ, որ բռնի նրան, գողը ետ դարձաւ եւ իւր
ձեռքի սուրը նրա կողը խրեց ու փախաւ:

— Դու իմ մարդուն սպանեցի՞ր սուտ ձգնաւոր:

Արդար Փանոսն ուղեց կնոջ փորն էլ ծակել, բայց
այգու դուռը փակուել էր արդէն:

Հետեւեալ առաւօտեան Գրդմօրենց տան գողու-
եան ղէպը եւ Գէորգ աղի վերաւորուիլը ժողովրդ-
եան մէջ տարածայնուեցաւ: Կառավարական պաշտօն-
եաները Արդար Փանոսենց տունը պաշարեցին, բայց
ո՛րքան մանրազննեն խուզարկութիւններ կատարե-
ցին, ոչ մի գողութեան նշան չ'կրցին գտնել նրա
տանը: Նրա կինն ու զաւակները այնպէս էին տարա-
ձայնել, թն Փանոսն երկու ամիս կը լինի, որ Կարին
է գնացել: Նորա մայրը՝ Մարիամ մի թղթի կտոր
ձեռին բռնած ցոյց էր տալիս ասելով.

— Ահա նրա գիրը, որ սրանից տասն օր առաջ
ենք ստացել Կարինից:

Ճիշդ էր որ Մարիամի Փանոսը միշտ գնում էր
Կարին, Մուշ, Բաղէշ, բայց ի՞նչ գործով, ոչ ոք չ'էր
իմանում, մինչեւ որ նորա գողութեան գաղտնիքը
յայտնուեցաւ, թէպէտեւ ժողովուրդը այնքան էր նա-
խապաշարուել նրա առաքինութիւններից եւ հրաշա-
գործութիւններից, որ չ'էր հաւատում, թէ Մարիամի
Փանոսը Գող Մփղոյի նման աւաղակութիւններ էր ա-

հրամանն ընդունելու) երկյարկանի տներ շինել: Կոյր փաշան փախչող իշխանների բացակայութեան գրաւեց նորանց կալուածները, նոցա տները կողոպտելուց վերջ:

Երբ Մարտիրոս աղան մի քանի տարուց յետոյ նորեւից հայրենիք վերադարձաւ, Կոյր փաշայի կիներ նրանից այնքան քսաննոց ոսկիներ պահանջեց, որ իւր կարմիր Դալիմի *) վերայ որքան կարեր կային նրանցով ծակկուէին: Տուգանքը **) վճարուելուց յետոյ կարողացաւ Մարտիրոս աղան համարձակ տնից դուրս գալ, ***) այն էլ իւր աներորդու կարա Սաֆարենց Յակոբ աղի միջամտութիւնով, որն կոջարաշութեան պաշտօն էր վարում այս ժամանակները:

Կոյր փաշայի գանձապետն էր Կաւաղօղլոնց անուանի Մահմուտ աղան, որի հարստութեան ոչ ոք չէր հաւատարւում այն ժամանակները: Վանում ոչ մի տուն չ'կար, որ Կաւաղօղլոնց պարտական չը լինէր. նոքա վաշխառութիւնների շնորհիւ, անսահման կալուածներ իւր անհաշիւ ոսկիների տէր էին դարձել. նոքա բաժանուելիս ոսկիները մի մեծ ամանով էին չափում եւ մասն առնում, որովհետեւ ոսկիների թիւն այնչափ շատ էր, որ չէին կարող համբել:

(*) Դալիման մի վերարկու է, կարմիր մահուսից աստիւսուած, որ մինչեւ այսօր ել Վան ֆաղափի հայ կիներից ունակ հազնում են:

(**) Ոսկիները իւր ձեռքով կարել էր Թագեղիւշեկն Մանուկը իւր դերձակ վարպետի մօտ աշակերտ եղած ժամանակները, որին մեկն տեսնակ Վան ֆաղափ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցու սպիտակաբաւ միւռնով ֆա-

Վասպուրականի հայոց առաջնորդութեան պաշտօնն էր վարում՝ Թափաղալան Ալի փաշայի սիրելին՝ Սարայէլեան Յարութիւն եպիսկոպոսը, նա մեծ ազդեցութիւն էր ձեռք բերել թիւրք պաշտօնեաների շրջանում. որ մի չափազանց կըքոտ մարդ էր նա շարունակ մտրակը ձեռքին նստում էր առաջնորդարանում. բոլոր մեծամեծներն ահով եւ սարսափով էին մօտենում նրան. առհասարակ մտրակում էր նա ամենքին երբ բարկակացած լինէր, այս պատճառով էլ իշխանները ձանձրացել էին նրա խստութիւններից:

Յարութիւն եպիսկոպոսը գիտողութիւններ էր

հաւայ եղած ժամանակները, այսպիսի պատմութիւնները անհնայն մանրամասնութեամբ նկարագրում եւ մեր ծերունագարդ ֆահսնակ:

(***) Նմանապէս ասելը փակվում էին նոֆա, որոնք բռնապետներից անբասանվում էին քե՝ ուռններից գիր եւ գրել, որ զան երկրին տիրեն, նոֆա ուռններին հայերի ֆեռին (մօրեղբայր) էին համարում: Այսպիսի շինծու անբասանութիւններով ո՛րքան հայերի կեանքը մաշուել է բանտերում, ծանր զորքների տակ, ֆանիների՝ կեանքը հնձուել է յայտնաշորքների տակ, ֆանիների՝ կեանքը հնձուել է յայտնապէս, մինչեւ այն օր, երբ այս տեսակ անբասանութիւններին յաջորդեց մի ուրիշը, որին ԱՆՉՆՈՒԷՐ (Փեղայի) անունը տրին. եւ այս անբասանութեամբ որքան շին տուներ ֆանեցին, որքան երիտասարդների որքան շին տուներ ֆանեցին, ունակ յայտնապէս կախաղանի մահուան դատապարտելով, որպիսի յաւագոյն պատիժները դեռ շարունակվում են հայ երիտասարդների վերայ Հայաստանի շատ ֆաղափներով:

անում եւ կոյր փաշայի արարքներն մասին: Փաշան ձանձրանալով սրա խտադոյն դիտողութիւններէն, մի օր հարցուց եպիսկոպոսից.

— Առաջնորդ, դու ճանաչո՞ւմ էիր Մկրտիչ առաջնորդին, որին կախեցին խոշարի բերդէն. նա էլ քեզ նման դիտողութիւններ էր անում օրէնքի գործադրութեան մասին:

Քաջասիրտ եպիսկոպոսը՝ այս յարմար պատասխանը տուեց փաշային.

— Փաշա՛, դու էլ ճանաչո՞ւմ ես Թափաղալան Ալի փաշային, նա շատ բարբարոս փաշաների գլուխները թոցրել է:

Առաջնորդը պահանջում էր, որ կոյր փաշան եւ իւր պաշտօնեաներն՝ օրէնքի խտուութիւնները միմիայն հայերի վրայ չը գործադրէին: Նա իրաւունք էր տալիս նրանց Մարիամի Փանոսի նման մարդկանց պատժելու, բայց նրա ընկերներն ինչի չէին պատժուում, որոնք թիւրքեր էին եւ Փանոսից աւելի չարագործութիւններ էին կատարում:

Յարութիւն եպիսկոպոսը չը կարողացաւ տանել այս բարբարոսական գրութիւնը. նա Կ. Պօլիս վերադարձաւ. Պատրիարքի, Ալի փաշայի եւ իւր ծանօթ եղող ամեն կարգի պաշտօնեաների աղդեցութեամբ՝ յաջողեցաւ անուանի Օսման փաշային Վան ուղարկել առանձին հրովարտակով, որն առնելով իւր ահագին բանակը Վան հասաւ եւ բռնապետներին զսպեց: Այն օրից Օսմանեան պետութիւնը կարողացաւ Հայաստանը իւր իշխանութեան տակն առնել կանոնաւորապէս, ամեն քաղաքներում կանոնաւոր զօրքեր թողնելով եւ օրէնքներ հաստատելով:

Երբ Յարութիւն եպիսկոպոսը նոր հրովարտակով յաղթութիւն տարած, իւր պաշտօնատեղին էր վերադառնում, Կարին քաղաքը հասնելով պատրիարքարանից մի նամակ է ստանում, որով նրա պաշտօնանկութիւնն էր յայտնւում, առանց մի օրինաւոր պատճառի, որովհետեւ Վան քաղաքի իշխանները չը կարենալով տոկալ նորա խտուութիւններին, երբ իմացել էին թէ՛ եպիսկոպոսը կրկին Վան է վերադառնում, բողոքել էին Պատրիարքին եւ մի ուրիշ առաջնորդ էին խնդրել: Յարութիւն եպիսկոպոսը՝ հնազանդելով Պատրիարքի արձակած հրամանին, Կարինից Կ. Պօլիս վերադարձաւ եւ եղելութիւնը հասկանալով թուլակամ պատրիարքից, իւր բնական բարկութիւնով կաթոլիկներին դիմեց եւ դաւանափոխ եղաւ:

Օսման փաշան* բռնապետներին զսպել էր արդէն, ումանց հնազանդութեան բերելով եւ ումանց Կ. Պօլիս քաղաքը ուղարկելով. երկրը իւր կատարեալ բարեկարգութեան աստիճանին հասել էր: Կոյր փաշան չըղթալկապ բանտարկուել էր. նրա արարքները հրապարակային քննութեան ենթարկուեցան, որովհետեւ շատ ծնողներ աղերսագրերով Օսման փաշային էին դիմում եւ օրէնքի արդար գործադրութիւնն էին խնդրում: Սափրիչապետի մայրը փաշայի ոտքն էր ընկել եւ իւր միակ որդու արիւնի փոխարէն՝ արիւն էր պահանջում:

(*) Արփիարեանց կադ Գասպար աւիրան իբրեւ խորհրդակից Օսման փաշայի՝ Վան եր եկել, որը Բաղիւրիսան քեկի ձերբակալման գործում մեծ դեր եր կատարել, եւ որն Վանում կնիւր ե իւր մահկանացուն: Սորա նկարագրութիւնը քողնում եւնի մեր միւս հասրներում նկարագրելու:

Օսման փաշան՝ լսելով սափրիչապետի մօր խօսքերը, հարցրեց կոյր փաշայից.

— Կո՛յր, չարագործութիւններդ մի մի պատճառ գտար, իսկ սրա սափրիչ որդի՞ն ինչ էր արել, որ խեղդամահ ես անել տուել:

Կոյր փաշան զոգողալով մօտեցաւ նորա ականջին եւ ապաքէս փոփաաց.

— Կնոջս զեղեցկութիւնը յայտնել էր:

Օսման փաշան այլեւս չ'արողացաւ երկար զեմանալ, ուստի եւ գոռաց,

— Դահլիճ, պէտք է՝ որ այս անդգամի գլուխը կտրուի:

Դահլիճն արդէն պատրաստ էր, կարմիր հագուստները հագած եւ մերկացրած սուրը ձեռքին, բայց ներկայ եղող չեխերի միջամտութեամբ սպանուելուց ազատուեց: Միեւնոյն գիշերը կոյր փաշայի բազմաթիւ ծառաները բանտի պատը ծակելով փախուցին նրան կարին քաղաքը, ուր արտաքնոյցի ժահանոտ հորումն ընկնելով իւր արժանի պատիժն ընդունեց, ապակահոթութիւններում աւանդելով իւր ապականուած հոգին: Կոյր փաշայի ապարանքը, սուրն ու տեղը եւ բոլոր ունեցած հարստութիւնները զբաւուեցան: Հարստահարուած ժողովուրդի ուրախութեան չափ ու սահման չ'կար. ամեն բերան օրհնում էր արդարադատ Օսման փաշային:

Բողոքսան բէգը, Խան Աբգալը, Խան Մահմուտը եւ սոցա նման քիւրտ բռնապետներին էլ ձերբակալեց Օսման փաշան եւ Կ. Պօլիս աքսորեց:

Յայտնի հարստահարիչները իրենց արժանի պատիժներն ստացան, մնում էին գող Մփղոյի նման

գաղանի հրոսակախմբերը, որոնց ձեռք բերելը շատ դժուարին մի խնդիր էր, ինչպէս տեսանք նաեւ բռնապետներին իշխանութեան օրով: Այսպիսիներին պատժելու համար մեծ դեր կարող էր կատարել ժողովուրդը, որոնց եւ հրամայեց Օսման փաշան, ամեն թաղերում եւ գիւղերում յատուկ մուստաֆիներ կանչել տալով, որ նոքա չարագործներին բռնելով կառաւարութեան յանձնէին, հակառակ դէպքում, սպանէին այնպիսիներին, որոնց սպանողները ոչ միայն պիտի պատժուէին, այլ եւ պիտի վարձատրուէին բարձրագոյն իշխանութիւնից: Հրաման տրուեց հպատակ ժողովրդեան, ի հարկին եւ զէնք կրելու, առանց կրօնի խտրութեան: Այդ օրից սկսեալ՝ աղատամիտ հայերը զէնք առին եւ իրենց տները պահպանում էին, բայց այդպիսիների թիւը դժբախտաբար շատ քիչ էր: Ամբողջ վասպուրականում մի տէր Մուշեղ միայն կար եկեղեցական դասակարգում, իսկ ժողովրդի մէջ Օհանի նման մի քանի անձինք, որոնք առիթից օգտուելով՝ յորդորում էին ժողովուրդին զէնքեր առնելու եւ կազմակերպուած վիճակ ունենալու, վտանգների դէմ կռուելու համար, մնացեալները հակառակ էին այս դադափարին, նոքա զէնք գործածողներին հաւատի թշնամի էին համարում, քարոզիչ վարդապետները խօսանէժքներ էին որոտում եկեղեցու բեմից, նոքա վախենում էին, որ ջերմեռանդ եւ կրօնասէր հայերը իրենց սէրը կը նուիրէին զէնքի եւ այդպիսով հաւատները կը թուլանային. նոքա տեսնում էին, որ զէնք գործածող մուսուանդ թիւրքերն ամուր էին նաեւ իրենց կրօնքի վերայ: Տէր Մուշեղին գող Մփղօ էին անուանում զէնք կրելու թշնամի եղողները:

Երկիրը խաղաղել էր. վարդիկի եւ Շուշանի նման հաղաբաւոր գեղեցիկ հարսներն ու աղջիկներն ազատուել էին բռնաւորներէ ձերաններէց: Գիւղական ժողովուրդն էլ սկսել էր ազատ շունջ առնել եւ իւր արդար վաստակով պարապել, բայց մի ամենազօրաւոր թշնամի մնացել էր տակաւին, որ ժողովրդին մեծ կորուստ էր սպառնում: Տգիւտութիւնն էր այս: Ողջ վասպուրականում տասնի չափ մարդիկ չ'կային, որ կարգալու հետ նաեւ գրել իմանային, վարդապետներն եւ քահանաներն մէջ հազիւ կարող էին գտնուել մի քանիսը, որոնք կարողանային գէթ պարզ նամակներ շարադրել, նոքա արհեստ էին դարձրել եկեղեցական գրքեր կարդալ կամ ընդօրինակելը, եկեղեցական երգեր երգել, սուրբ գրքից կամ ճառքնաւորից քորովներ պատրաստելը, էն էլ Աստուած քարոզ համարի նոցա պատրաստած բարաբանութիւնները: Առեւտրականներն մէջ՝ մէկը չէր ձարւում, որ կարենար մի հասարակ տոմար գրել: Գիւղացիներն մեծ մասն արդէն կարգալու հոտն էլ չէին առել, վարդապետներ ու քահանաներ կային, որոնք չ'էին իմանում՝ թէ Քրիստոսն էր առաջ աշխարհ եկել՝ թէ Լուսաւորիչը, նոքա շատ անգամ վիճաբանում էին անպէտք նիւթերի վերայ, իւրաքանչիւր ոք իւր խելքին էր զօռ տալիս, իւր մտացածին վարդապետութիւններն առաջ քշելու եւ ժողովրդի աչքին շատ դիտուն երեւալու: Քաղաքամիչի եօթն խորհրդաւոր թիւ կազմող եկեղեցիներն քահանաներն միջեւ այս վիճաբանութիւնն էր դառնում:

— Նոյեան տապանի վերայ քանի՞ բեւեռ կար, Աբրահամի շան անուան ի՞նչ էր, Ենովքն ու Եղիան

երկնքումն ի՞նչ են ուտում, մարդկանց հոգիներն ո՞ր տեղ են հաւաքվում: Քրիստոսն ո՞ր քրիստոնեայ ազգի զաւակն էր, եւայլն:

Նոքա այսպիսի երեւակայական բաներով էին զբաղվում, մանաւանդ աշխանային եւ ձմեռնային երկար գիշերները: Գրել կարդալ չը գիտցողները զարմանում էին նոցա կարծուած անհուն իմաստութեան վերայ: Ճարպիկ լեզու ունեցողները յաղթանակը տանում էին եթէ սխալ էլ լինէր իրենց յայտնած մտքերը, էլ էն վարդապետն կամ տէրտէրը փառաբանվում էր ժողովրդից, նրան Սողոմոն իմաստունից աւելի դիտուն էին համարում:

— Տօ՛, աշխարհումս էլ գիրք չէ մնացել, որ չի կարդացել մեր տէրտէրը, ասում էին, տէր Պօղոսն էլ չը կարողացաւ նրա սատասխանը տալ:

Շատ անգամ երբ տաք վէճի էին բռնում, փայտով էր լուծվում խնդիրը, մանաւանդ ծովամիչի երկու անապատականների միջեւ տեղի ունեցած կռիւները, շարականների սկսուածքների, բարձր ու ցածր երգելու, յայտաւաւորք կամ ճաշու գիրք կարդալու վերայ գրականներն ու մոմակալները միմիանց գլխին էին տալիս: Լուսաւորը բան չ'ուներ թող կանթեղները վեր քաշէր, դարձեալ նրանց կտորները վար էին թափվում, այնուհետեւ հայհոյանքները յաջորդում էին աղօթքներին եւ փառաբանքներին:

Այս ժամանակները իւրաքանչիւր թաղի կամ գեղի ուսուցիչն էր իւր տէրտէրը, որ երկար տարիներով դասեր էր տալիս, աշակերտները հազիւ կարողանում էին թուրթակի նման անդեր անել փոխ, քարոզ եւ շարականներ, ուրիշ ոչինչ, ուսման, գրագիտութեան վրայ ո՞վ էր խորհում:

իւր զաւակներն մէջ խորթութիւն մտցնել: Շուշանը մօր կողմից որբացել էր. նրա միակ մխիթարութիւնը իւր եղբօր կին Շողիկն էր, որոնք միայն ծանօթ էին նրա կեղծ հիւանդութեան գաղտնիքին: Աւագը բոլորովին հաւատում էր Շուշանի հիւանդութեանը. նա չափազանց տրտում ու տխուր էր, մանաւանդ նրա հիւանդութիւնը տեղի ունեցած ժամերին, աղօթում ու լաց էր լինում, մատաղ, խուսկ ու մոմ էր խոստանում սրբերին, որ ազատէին սիրուն Շուշանին:

Շուշանը նկատում էր Աւագի տանջուելն ու մաշուելը. նա չէր կարող հօր պատուէրը կոտրել, որովհետեւ հայրը պատուէրել էր նրան ոչ ոքի չը յայտնել. սակայն Աւագի դրութիւնը եւ նրա վրայ ունեցած անհուն սէրը՝ ստիպեց նորան խիստ զգուշութեամբ թէնել, բայց անկարելի էր նրան լսել, երբ գիւղացիք իւր սիրելուն անուանում էին «ընկնաւոր Շուշան»:

Շուշանը մի կամաւոր բանտարկեալ էր դարձել, այլ եւս չէր ուզում տանից դուրս ելնել, գիւղի ծաղկաւետ աղբիւրներն, լեռներն ու բերատեղը գնալ ու ընկերակցութեան հետ: Մուկ Աւէն եւ իւր կուսակիցներն ասում էին. «Աստուած լաւ պատմեց նրան, տեսա՞ք, Գալուստ վարդապետի անէծքն ի՞նչպէս բռնեց. ո՞վ է խմանում, թէ թթու խմորն ու աղն էլ չեն որդնոտել, բայց նա դարձեալ շարունակում է իւր փոօգէտանութիւնը»:

Միամիտ տէր Մուշեղը ամեն երեկոյ գալիս էր Օհաննէս տունը եւ ջերմեանդ հաւատով «խարտեա» էր կարդում Շուշանի գլխին, որովհետեւ նա էլ էր ուզում նրան հարս տանել իւր աղի համար:

Ահա թէ ի՞նչպէս եղաւ, որ խօճենց Գրիգորը թողեց իւր այրի մօրը, պապենական կալուածները, աշխարհական կեանքը եւ ինքի անապատը քաջուեցաւ վարդապետ լինելու:

Ինչպէս տեսանք, Գրիգորը Շուշանին չատ էր սիրում. Օհանը միայն նրան էր ուզում՝ տալ իւր աղջիկը, բայց Շուշանը Աւագին էր սիրում: Նա մի օր մեծ պատրաստութիւնով իւր մօրը քաղաքից ուղարկեց ի. գիւղը Օհանի մօտ՝ հարսնախօսութեան: Շուշանը հասկանալով նրա նպատակը, արձամարհանքով էր վերաբերուել սրա հետ. սէրը Գրիգորի մէջ խոր արմատ էր գցել. նա Օհանի համակրանքը չանել էր. իսկ ամենից գլխաւորը, ուր օրիորդն էր, չէր ուզում նորա հետ խօսել. որովհետեւ Շուշանն էլ կարգաւ էր իմանում. մի քանի անգամ համակներ գրեց եւ իւր ձեռքով նրան յանձնեց: Շուշանը Գրիգորի տուած համակը կարգաց եւ յանձնեց Աւագին, պատուէրելով, որ քաղցրութեամբ յայտնէ նորան, որ այլեւս այդպիսի միտք չունենայ իւր մօսին, բայց Գրիգորը իւր յայտը չէր կտրում նորանից. նա իւր սիրահարական դրուածքներով գրեթէ մի նշանաւոր բանատեղծ դարձաւ. յոյս ունէր, որ այստեսակ դրուածքներով պիտի կարենար չանել Շուշանի սիրտը, նա իւր բոլոր զրածթղթերը Շողիկին էր յանձնում, որ նա էլ տար Շուշանին: Առաջին անգամ հետեւեալ ոտանաւորն ուղարկեց:

Միջանասակ, շուսնափայտ,
Լայնաճակիս, յոնիկ կաւար,
Խաժաչակի նշակաղպար,

Մարմնոյ անդամք՝ ֆեֆոյշ յարմար,
Ծանրաբարոյ խիստ հեզաբար,
Դեմս ե կանգնեղ իմ Շուշանիկ.
Երբ չի հանում ձայնն անուշիկ
Ես կարծում եմ ինձ ասում ե,
Մի այլ անձի պաղասում ե,
«Ազատի՛ր ինձ», աղերսում ե»:
Ի՞նչ ես ուզում ինձնից, հրեշտակս,
Քեզ եմ յանձնում ահա կտակս.
Թե ինձ երբեք պատժեն սրով,
Ողջ կը մնամ քո սուրբ սիրով:
Աստուած, երկիւնք, հրեշտակք, մարդիկ,
Սեր եմ գոչում, այլ դու հերիք
Տանջես, գերես ինձ քշուտիւ.
Յե՛րբ վարմունքովդ մաշես հոգիս:
Խորհախորհուրդ խիստ զաղճնապահ,
Ունեալ ու փորձ երիտասարդ.
Չի կարող քեզ մոռնալ մի պահ.
Դո՛ւ ես նրա կեանքը գուարք:

Շուշան այս գրութեանն էլ պատասխան չը տուեց:
Գրիգորը նկատում էր, երբ ինքը նրանց տունն է
մտնում, Շուշանը անկից դուրս է ելնում. նա չի ու-
զում մինչեւ անգամ իւր երեսը նայել: Ստիպուած՝
հետեւեալ ոտանաւորով մի վերջին փորձ ուղեց անել:

Թշուառ եմ ես, քեզ անարժան
Սիրս քեզնից ե անբաժան,
Կարծեցիր ինձ մի մարդ դաժան,
Քաղցր սիրոյդ չ'արիր արժան,

Դիտեմ, քե՛ղու ինձ ասում ես,
Բայց ես հոգւով պաշտում եմ քեզ:
Որքան մերժես ինձ, անարգես,
Ինձ քո սիրով կը բորբոքես.
Էլ ձար չ'ունիմ, ամուսնացիր,
Որ հեռանամ, ինձնից պրծիր:
Այս աշխարհում ինձ գերեզման
Միայն մնաց դեղ ու դարման:

Այս վերջին բանաստեղծութիւնն ուղարկելուց
վերջ, Գրիգորը մի անգամ եւս մտաւ Լ. գիւղը եւ ա-
ռաջին սովորութեան համաձայն Օհանեսնց տանը հիւր
եղաւ: Օհանը գիւղը չ'էր նոյն օրը. Շուշանը տեսնելով
այս անգամ Գրիգորին, մի խոփոտ հայեացք ձգեց նորա
վերայ, ասելով.

— Գրիգոր, չ'ես ամաչում. այն ի՞նչ թղթեր ես
ուղարկում ինձ. դու ուզում ես ուրիշին պատկանած,
ուրիշին նուիրուած սիրտը խլի՞լ. դա ձեր փոած ապ-
րանքներին չի նմանում, որը ո՞ւմն ուղենաք՝ ծախէք.
Խնդրում եմ, այստե՛հետեւ թղթեր մի՛ գրէք ինձ. ապա
թէ ոչ՝ մեր տանը էլ ոտք չը դնէ՛ք. ես մի թշուառ
ու հիւանդոտ աղջիկ եմ. ձեր քաղաքի զարդարուն
աղջիկները յարմար են քեզ պէս քաղքցուն հարս դառ-
նալու. ի՞նչ ես ասուել ինձ, որ պոկ չ'ես գալիս: Ես
չ'էի ուզում այս բառերը գործածել, բայց դու այնքան
հետեւեցիր, որ ստիպել տուիր ինձ ասելու, որոնք մի
տարուց ի վեր դիզուել էին սրտիս վերայ:

Այս խոցոտիչ խօսքերը լսելով Գրիգորը իւր
պաշտելի էակից, սրի եւ դնդակի հարուածներէից ա-
ւելի աղգեցութիւն գործեց իւր սրտի վերայ. նա ուխ-

տեց այլեւս չը վերադառնալ քաղաք, այլ Լ. գիւղից երկու տուր ճանապարհաչափ հեռու ծովամիջի Լիմ անապատը գնալ: Նա կատարեց իւր ուխտը: Վանքի միաբանները նրան իրենց աչքի լոյսի պէս սիրում էին, որովհետեւ Գրիգորը իւր ջերմեռանդութեամբ, շնորհքով եւ ազնուականութեամբ գերազանցում էր բոլոր ձգնաւորներին, սակայն Շուշանի սէրը կարելի չէր մի վայրկեան անգամ մոռանալ, ինչպէս տեսանք նրա սիրոյ համար էլ յանձն էր առել Լիմ անապատից Վարազի վանքն ուխտի գնալ, միայն թէ Շուշանի կերպարանքն ու հասակը տեսնելով իւր սրտի փափաքն առնէր: Գրիգորի զարմանքը մեծ եղաւ, երբ Վարազում Շուշանը հրաւիրեց նրան մինչեւ անգամ իրենց գիւղը իւր գաղանիքը յայտնելու: Բնազդը նրանում շատ բաներ էր յայտնում:

Գրիգոր սարկաւազը Վարազից մեկնելով՝ երկու օր քաղաքում անցկացրեց իրենց հայրենական տանը կարօտակէզ մօրը հիւր լինելով, երրորդ օրը նա Լ. գիւղը գնաց, ուր անհամբեր սպասում էին նրան Շուշանն ու Շողիկը: Օհանի ընտանիքը մեծ պատուով ընդունեց նորան, սակայն գաղտնիքին ծանօթ էր միայն Շողիկը, որ ինչպէս գիտեմք, Շուշանի միակ գաղափարն էր: Շուշանը Շողիկի հետ միասին Գրիգոր սարկաւազի մօտ գնացին իրենց հիւրանոցը, ուր առանձին նստել էր նա եւ գիրք էր կարդում: Շու-

շանն ամենայն մանրամասնութեամբ պատմեց Գրիգոր սարկաւազին Աւագի եւ Մարօյի անյայտանալու պարագաները եւ Վարազայ վանքում իւր տեսած երազը: Քանի նա պատմում էր, նոյնքան սարկաւազը յուզւում եւ ուրախութեան արտասուքներ էր թափում, մինչեւ որ այս բառերով վերջացրեց Շուշանը իւր այրած սրտից բղիտող պատմութիւնը:

— Այժմ ընտրութիւնը քեզ է մնում, Գրիգոր, կամ ինձնից կը հրաժարուես, կամ վարդապետութիւնից:

— Ես ամենը կը զոհեմ քեզ համար, Շուշան, ամբողջ երկու տարի է լինում, որ քո սիրով տանջուեցի ես, հաւատա՛, իմ անուշահոտ Շուշան, չի պատահել մի՛ գիշեր, որ երազումս չ'եմ տեսել քեզ. դու տանել մի՛ գիշեր, որ երազումս չ'եմ տեսել քեզ. դու թէեւ ինձ անարգում էիր, անդիմանում էիր, բայց կարծես ինձ առէին. «մի յուսահատիր, նա քոնն է»: Վարազում տեսածդ երազի նման միեւնոյն գիշերը ես էլ մի երազ տեսայ, որով քեզ հետ նստակում էինք:

— Գրիգոր, ես իմանում եմ, որ քո տառապանքները շատ եղան, եւ այդ ամենի պատճառը ես եղայ. սէրը կուրացրել էր ինձ, որ չէի կարողանում քո եւ Աւագի մէջ արժանիք առած յատկութիւնը որոշել: Ես Աւագին փորձեցի, բայց տեսայ, որ նրա զէպի ինձ ունեցած սէրն այնքան էլ կատարեալ չ'էր. նա Մարօյի հետ խօսած ժամանակը՝ նրանում սէրը երկուսի բաժանուեց, մինչդեռ դու տեսար, որ ես նրա սիրուն մերժեցի քեզ. այժմ նոր եմ զգում, թէ դու ո՛րքան բարձր տեղ ես բռնում իմ սրտում. դու իմ պատճառաւ մինչեւ անգամ ուրացար աշխարհ, կարծես ամբողջ աշխարհումս ինձանից սիրուն աղջիկ չ'կարենա-

յիւր ճարտել, բայց Մարօն մի անգամ խօսելով նրա հետ, տարաւ նորա սիրտը: Նա ոտնատակ արաց իմ սէրը, թէեւ ես նրան միամտացրի հաւատի սիրոյ անուշով. հաւատի սէր ունեցողը՝ կարող էր եւ ուրիշ կերպ վարուիլ: Այն գիշեր նրան ես տեսայ, ինչպէս մի փոփոխական երախայ, նրա համար էլ իմ սիրտը պաղեց նրանից. հէնց էն րոպէին քո անկեղծ սիրոյ շողը կաթեց իմ սրտում. ինձ համար Աւագը այլեւս մեռած էր համարւում: Առաջները՝ երբ ուրիշներն ինձ վերայ աչք էին դնում, ես կարծում էի թէ՛ նրան մօրթոտել էին ուղում, հէնց արիւնաթաթախ սուրը նրա կրծքից դուրս էին քաշում, բայց նա փոխադարձաբար այնպէս էր զգում եւ ինձ համար: Ես վաղուց գուշակել էի, որ Մարօն հետեւում էր նրան. նա իւր պահ մտած տեղից շարունակ ուղարկում կանչում էր Աւագին եւ ժամերով միասին էին մնում. իսկ Վարդը ուխտի եւ կամ օրն էլ ո՛ւր որ գնար Աւագը, նա առանց ամաչելու՝ նրա հետեւիցն էր հայում. ինչ տեղ հասէր նա, միշտ նրա երեսին էր մտիկ տալիս, առանց աչքերը թարթելու: Ես նկատում էի, որ Աւագն էլ երբեմն խնջիկ-փնջիկ էր անում նրա հետ, բայց երբէք է՛էի հաւատում նրանից, թե նա պակաս է սիրում ինձ. ես կարծում էի, թէ նրա սիրտն էլ իմ սրտին է նմանում: Ա՛խ, ես չառ երկարացրի պատմութիւնս, Գրիգոր, այնպէս չէ՞. սակայն վշտացած սրտերը պէտք է որ սիրելիների տառջ անկեղծաբար բացուին:

— Դու որքան խօսիս, այնքան էլ սիրելի ես դառնում ինձ, Շուշան. ես վաղուց փափաքում էի քեզ հետ երկու խօսք միայն խօսել, բայց դու չէիր կամենում. այժմ որ խօսում ես, կարծում եմ թէ լսածներս երազ եմ:

— Ուրեմն ի՞նչ միջոց ես գործ դնում հօրեցոյ կամք առնելու, որ քո սարկաւազութեան խնդիրն արգելք չը լինի, ասաց Շուշան:

— Ես հէնց այս րոպէին կը գնամ եւ ամեն բան պարզութեամբ կը յայտնեմ նորան: Նա արգէն իմանում է, որ ես քո սիրոյ համար անապատը մտայ, որ քո ուրիշի վերայ պտակուիլը չը տեսնէի, եւ եթէ հնար լինէր, մինչեւ անգամ չը լսէի: Ես չ'եմ կարծում, որ Օհանը մերժէ. նա ուրիշների նման նախապաշարեալ մարդ չէ, պատասխանեց Գրիգորը:

Շողիկը լուռ ու մունջ լսում էր Շուշանի եւ Գրիգորի խօսքերը: Նա յայտնեց, որ Օհանը մի քանի գիւղացիներէ հետ թոնրատանն էր հասել եւ մի ինչ որ գիւղական հարցի մասին էին խօսում: Գրիգորն Օհանեց թոնրատունը գնաց եւ շնորհալի կերպով բարեւեց ներկայ եղողներին ու հոտեց, առաջին անգամ նրա աչքին պատահեցաւ Օհանի գէնքերը, որ նոր էր սրբել եւ թոնրատան պատերից կախել: Գրիգորի հետաքրքրութեամբ գէնքերին հայելը նկատելով Օհան, հարցուց ծիծաղելով.

— Սարկաւազ, դո՞ւ էլ գէնքի թշնամի ես:

— Բնդհակառակը, պատասխանեց սարկաւազը, ես գէնք չը գործածողներին թշնամի եմ. որովհետեւ, մի մարդ, որ իւր կեանքն ու պատիւը չի կարող պաշտպանել, չի կարող պահպանել նաեւ հաւատի սրբութիւնը:

— Ապրի՛ս, աղնիւ եկեղեցական, երբ քեզ նման հարիւր հատ եկեղեցական ունենայ հայ ազգը, այն ժամանակ կարող է իւր ազատութիւնը ձեռք բերել, ասաց Օհան:

Երբ սոքա այս տեսակ խօսքերով էին զրազվում. ահա հիւրանոցի դրանը չորս զինուած քիւրդ ձիաւորներ իջան. իման Արդալի ծառաներն էին, որոնք կանչեցին Օհանին եւ մի փակուած նամակ յանձնեցին նրան, հայերէն գրերով գրուած: Իման Արդալն այս նամակով յայտնում էր Օհանին, թէ Օսման փաշան իրենց վերայ է եկել եւ լուր է ուղարկել, որ սիրով յանձնուեն եւ հնադարեւելու խօսք ասան:

— Իմանն ի՞նչ է պատասխանել փաշային, հարցուց Օհան:

— Նա ուղում է կռիւ անել, պատասխանեց Ալին (այսպէս էր լրաբերներն մեծի անունը):

Օհանը մի օր առաջ էր եկել խանի մօտից. նա արդէն այս մասին խորհուրդ էր տուել, որ անձնատուր լինէր. որովհետեւ նա լաւ գիտէր որ խանի խաժամութ ամբողջ է՝ էր կարող կանոնաւոր զօրքերի հետ կռուել. բայց խան Արդալը է՛էր ուղեցել մտիկ անել նրա խորհրդին, յոյս գնելով իւր բազմաթիւ քիւրա ցեղակիցների վերայ: Օհանն այս անգամ երկգիծի պատասխանեց խանի նամակին: Օձի գլուխը ջախջախելու ժամանակը հասել է... ասաց իւր մըտքում եւ հետեւեալ կարճ նամակը գրեց:

Մեծազօր Տէ՛ր իմ, Իման Արդալ.

Ձեր նամակն առի. ես արդէն այդ մասին խորհուրդ տուել եմ Ձեզ. եթէ հաւատում էք Ձեր մարդերի անձնութեան, զիմաղբեցէ՛ք:

Ձիաւորները նամակն առին ու հեռացան:

Իման Արդալը Վասպուրականի Գաւաշ գաւառի Մոխրաբերդումն էր ամրացել այս ժամանակները: Նա ցեղակից էր անուանի Բադրխան բէյին եւ խան Մահմուտին:

Գրիգոր սարկաւազն առանձնացաւ Օհանի հետ. նա ասում էր.

— Իման Արդալի զօրութիւնը պիտի ջախջախուի թէեւ, բայց տարակոյս է՝ կայ, թէ մի բռնապետից ազատուելով դարձեալ պիտի ենթարկուենք մի ուրիշ բռնապետութեան:

Թիւրք մեծամեծներն էլ այսպէս էին ասում. «Հայե՛ր, դուք ինչի՞ էք ուրախացել, Շարիֆ գնաց, Օսմանն եկաւ, Օսմանն էլ գնաց՝ Մահմուտն է գալու. երբ «Պաշո» անունով փաշա գալու լինի, այն ժամանակ ուրախացէ՛ք»:

Շատ ճիշդ էին թիւրքերի նկատումները: Հպատակ ժողովուրդը, որ ստրկութեան ամենացած անդունդն էր իջել, երբ տեսնում էր իշխանութեան փոփոխութիւնը, կարծում էր՝ թէ նորեկ գաւառը իր ազատութիւնն էր բերելու հետը: Գժեղաբար շատ անգամ պատահում էր, որ լաւերը գնում էին եւ աւելի վատերն էին յաջորդում նրանց:

Գրիգորը երկար խօսեց Օհանի հետ. եկեղեցականներին մտաւոր եւ բարոյական վիճակի, ժողովուրդի կրած տառապանքների եւ նոցա դարման տանելու մասին, որոնք Օհանի գլխաւոր խորհրդածութիւններն էին, յետոյ խօսքը փոխեց Գրիգոր իւր անապատ գնալու եւ իրերի փոփոխուելու մասին: Վերջապէս նա բացարձակօրէն յայտնեց Օհանին իւր մտադրութիւնը: Օհանին անհաւատալի էր թուում Շուշանի յամառ կամքի փոփոխուելը. նա քիչ խորհելուց վերջ՝ պատասխանեց.

— Գրիգոր, ես խմանում եմ, որ դու Շուշանի պատճառով զոհեցիր աշխարհային բոլոր հաճոյքներդ.

ինչպէս զիտեա, ես առաջ էլ խօսք էի տուել քեզ, եթէ Շուշանն ուզում է, ես երբեք չ'եմ հակառակուի, եթէ դու նոյնիսկ վարդապետ էլ ձեռնադրուած լինէիր, ինձ համար երբեք նշանակութիւն չ'ունին այդ տեսակ հարցեր, որովհետեւ ես փորձով իմանում եմ թէ սէրը միշտ սէր է մնում, դու եթէ նոյն իսկ կաթողիկոս լինէիր, միշտ պիտի յիշէիր Շուշանին եւ հառաչանքներն անարկաւս պիտի լինէին քո վշտացած սրտից, այս համոզումով էլ հենց այս գիշեր կը կանչեմ տէր Մուշեղին, թող նշաններդ օրհնէ:

Գրեգորը վերկայաւ նստած տեղից եւ Օհանի
ձեռքը համբուրեց ուրախ սրտով: Օհանը կանչեց իւր
վահան օրդուն եւ հարս Շողիկին, օրոնցից ստուգեց
Շուշանի մտադրութիւնը եւ անմիջապէս ուղարկեց
վահանին տէր Մուշեղին կանչելու, որը զալով՝ ու-
րախ սրտով օրհնեց Գրեգորի եւ Շուշանի նշանադրու-
թիւնը:

Հետեւեալ օր Գրեղորը վերադարձաւ քաղաք եւ ու-
րախուժեա՛ն աւետիսը տուաւ իւր այրի մօրը: Նա մի-
եւնոյն օրը հանեց վրայից անապատականի սեւ սքեմը
եւ հագաւ իւր նախկին հաղուստեանը. միւրուքն էլ
ածիլեց եւ մի ամսի չափ փակուեցաւ տանը, որովհետեւ
զլուխը չէր կարող անից դուրս հանել: Ամէն կողմից
«հո՛ւյ, բո՛ւյ, ուխտաղա՛նց» էին կանչում նրան: Ա-
նառակ երախտեանը կտուրներէից հայհոյում, քաբ, հող
ու ջուր էին ածում նրա վերայ. քիչ էր մնում, որ
խեղճին քարկոծէին: Անապատի փախստականը ստիպե-
ցաւ աւամայ բանտարկուծիւնը կրելու: Օհանի
փռօղէսդանութեան անունը բոլորովին հաստատուեց
վերան, որովհետեւ նա յանձն էր առել սարկսաւազին

աղջիկ տալու: Մուկ Աւէի գործը յաջողուեց. նա այլ
եւս իւր բնական սովորութեան համաձայն թողեց գիւ-
ղական գործերը եւ բամբաստանքի մեծ պարկը շալա-
կած գիւղերն էր մօն դալիս Օհանին վատահամբաւե-
լու համար. նա մինչեւ անգամ առաջնորդարանը գնաց
եւ տէր Մուշեղի կարգադրկութիւնն էր պահանջում
առաջնորդից: Տէր Մուշեղը «օրիօք մասնեայի եւ զան-
ձիւք եղիցի փրկութիւն» կանոնի զօրութեամբ աղաա-
ուեցաւ:

Գիւղացիներէրից ու քաղաքացիներէից շատերը ցաւում էին, որ Գրիգոր սարկաւազի նման մի լաւ մարդ յանձն առաւ զոհելու իւր սարկաւազութեան աստիճանը մի լուսնոտ աղջկայ համար:

Աւագի ծնողները խիստ տխուր էին, իրենց որդուց մի լուր չ'ունենալու պատճառով. ուրախ էին Մարոյի ծնողները՝ Կակոսն ու Փեփրոնէն, որ Սւագի նման մի խելացի տղամարդի հետ էր գնացել իրենց աղջիկը, եթէ խորհելու մի կէտ կար, այն էր, որ չ'էին գիտէր՝ թէ ուր են գնացել նոքա Փեփրոնէն լսել էր, որ քաղաքում Կորէծոնց Մանուկը բախտ բանալ էր իմանում. երբ ամիսն անցաւ Սւագից ու Մարոյից մի լուր չ'եղաւ, կախարդին դիմեց նա. Կորէծը քրքրեց իւր թերմաշ գրքերը, մինը վերցնում ու միւսը ցածր էր դնում. նա իւր չորս կողմում շարել էր զանազան նշանադրերով թղթեր եւ հին ձեռագրքեր, ուրոնց «Սողոմոնի», «Լեցնազարեայ» եւ «Աղբարի» էր անուանում. Կախարդը մի քանի գրքեր ձեռքելուցեալով, մի քանի խորհրդաւոր տառեր գրեց թղթերի վրայ. այս դործողութիւնները լրանալուց յետոյ, դառնալի գէպի Փեփրոնէն եւ ասաց.

— Մօրքոյր, քո ատած տղէն քսանեւհինգ տարեկան, պարթեւ հասակով մի գեղեցիկ երիտասարդ է. նրա առջեւ երկու ճանապարհ կայ, դուք համարում էք նրան, որպէս կորսուած մի որդի. նա ո՛ւր որ էլ գնացել է այս մօտիկ օրերում պիտի վերադառնայ, բայց նրա միտքը սխալ է. ինչ գործի համար որ գալու է, չի՛ յաջողուիր. նրա վերջը շատ վատ լինելու է, որովհետեւ երկու աղջիկներ կան, որոնք նրա խելքը տարել են. նա քիչ յետոյ իւր խելքն էլ պիտի գցէ:

Փեփրոնէն ակուր տրտում գիւղը վերադարձաւ քաղաքից, գուշակութիւնը խիստ վատ տպաւորութիւն գործեց նրա սրտի վերայ, նա ողջ առողջ գնաց քաղաք ու հիւանդ վերադարձաւ գիւղը, թէեւ կորէծը իւր աղջկայ մասին վատ գուշակութիւններ չէր աւել, բայց նա ցաւում էր որ Աւագի սէրը երկուսի էր բաժանուել:

Գրիգոր սարկաւազի նշանօրհնութեան օրից մի ամիս անցել էր. նրա մայրը հարսի համար օժիտներ առնելով և գիւղը գնաց, ուր մի շաբաթ հիւր մնալուց վերջ՝ հրաւիրուեցաւ եւ Գրիգորը: Առաջնորդը հրաման էր տուել, որ ամուսնանաւ սարկաւազը, հրաման էր տուել նաեւ լիմ անապատի Գաբրիէլ եւ պիսկոպոսը, որը թէեւ շատ էր ցաւում Գրիգորի նման մի ուսեալ սարկաւազից զրկուելուց, բայց երբ համոզումները չը կարողացան ազդել Գրիգորի վերայ, ստիպուած՝ նրա ազատ կամքին թողեց:

Գրիգորը չ'ուզեց շքեղ կերպով հարսանիքի հանգէս կատարել. ինչպէս գիւղացիները սովորաբար դէօղ գունդով էին կատարում, Օհանի ցանկութիւնն էլ

արդէն այդպէս էր: Նա և գիւղի Ս: Ստեփաննոս եկեղեցում պատկուեց Տէր-Մուշեղի ձեռքով:

Երբ նորապսակ հարս ու փեսէն եկեղեցուց տուն էին վերադառնում, որոց հետեւում էր գիւղական խառնիճաղանջ ամբոխը, միեւնոյն ժամանակ մի պարթեւահասակ երիտասարդ մինչեւ մէջքը ձիւներէ մէջ թաղուած գէպի գիւղն էր գալիս անհամբեր: Աւագն էր. նա և գիւղը հասնելով առաջին անգամ ուզում էր Օհանեցի տունը գնալ եւ Շուշանի հետ տեսուել Թիւն անել, ապա իրենց տունը գնալ: Նա տեսաւ, որ բաղմութիւնը եկեղեցուց գէպի Օհանեցի տունն էր յառաջանում. Աւագը հասկացաւ թէ հարսանիք էր կատարվում, բայց թէ ովքե՞ր էին պատկուողները՝ չէր իմանում. նա տեսաւ՝ որ մի խումբ երիտասարդ եւ մի խումբ աղջիկներ հարսի փեսի առջեւն էին ընկել, ուրախ գուարթ հանաքներ էին անում: Փեսին շուրջալաւ, սուրը մէջքին կապած եւ աւետարանը գիրկն էին տուել, իսկ հարսի գլխին մի հաստ քօղ էին գցել, ձեռքին տուած մի ձեւմակ թաշկինակ, որի մի ծայրն էլ փեսէն էր բռնել: Հարսնաւորներէց առաջագնաց երիտասարդները ճանաչելով Աւագին, սկսեցին ուրախութեան աղաղակներ բարձրացնել, ասելով.

— Աւագն է, Աւագն է, տղամարդը լաւ հասաւ, որ Գրիգորի եւ Շուշանի հարսանիքին ներկայ գտնուի:

Երբ Աւագը լսեց այս մահացուցիչ խօսքերը մէջքը խրած դաշոյնը մերկացրեց եւ փեսայի վերայ յարձակեցաւ. փեսան էլ մի ձեռքով աւետարանը բռնած՝ կշտից կախած սուրը մերկացրեց իւր անձը պաշտպանելու համար: Հարսանիքը տրտմութեան փոխուեցաւ եւ հարսնաւորները երկու մասի բաժնուե-

ցան, մի մասն Աւագին էր ուզում արգելել, միւսը փե-
սային : Աւագն ու Գրիգորն առիւծի նման դռում էին.
ուզում էին, որ իրանց բռնողները ձեռքից դուրս գա-
յին : Աւագին յաջողեցաւ մի անգամ պրծնել արգե-
լողների ձեռքից, բայց անա միւս խումբն արգելեց
նորան : Աղմուկ, աղաղակ եւ հայհոյանք յաջորդեց
խաղաղ ուրախութեան. կռուի լուրը շուտով հասաւ
Օհանին, որը հիւրանոցում նստած հարս ու փեսի եւ-
կեղեցուց վերադառնալուն էր սպասում : Պսոյենց
կողմի մարդիկ արդէն զիւղական սովորութեան հա-
մաձայն հաստ փայտերով զինուած կռուի տեղը հասել
էին : Բաղմութիւնը ծովի ալիքներէ նման միմիանց
վերայ էր կուտակվում, փայտի հարուածներ էր, որ
տալիս էին միմիանց. հարիւրաւոր կտրտուած փայտի
կտրները վեր էին թռչում եւ բաղմութեան վերայ էին
թափվում. կտրած գլուխներից աղբիւրի նման ար-
իւն էր հոսում : Որովհետեւ նոյն օրը Աւագը երկար
ճանապարհ էր եկել, ոտներում եւ թեւերում այն-
քան կարողութիւն չ'էր մնացել, նորա համար չը կա-
րողացաւ իւր բարկացած կրքի արդիւնքը տեսնել,
չատերին վերաւորել էր արդէն, եթէ յոգնածութիւնն
էլ չը լինէր, անպատճառ շատերին էլ պիտի սպանէր :
Տէր Մուշեղը կռուի ձայները լսելով եկեղեցուց հա-
սաւ կռուատեղը եւ մէջներն բնկաւ հաշտութիւն կա-
յացնելու . նրա ազդու ձայնը եւ պատկառելի դէմքը
կռուողների վերայ մեծ ազդեցութիւն դրոնց : Նա
ասում էր.

— Անխելք ժողովուրդ, երկու զինուած քրդի
սողեւ կատու էք դառնում. իսկ միմիանց հեռ կրու-
ուելիս՝ առիւծ :

Նրան ցոյց տուին արեւնաչաղախ Աւագին, որը
դեռ ձգտում էր իրեն բռնողները պրծնել ու Գրիգորի
վերայ վազել. սուրն առել էին ձեռքից. խելքը կո-
րուած մարդու նման այլեւս չ'էր խմանում նա այս
ժամուն, թէ ինչ էր գործում . նրա խմացականու-
թիւնը գրեթէ կորսուել էր : Հարս ու փեսին մի կեր-
պով անշուստ ներս փախցրին :

Շուշանը լուռ էր նորահարսի սովորական պար-
կեշտութեամբ, իսկ Գրիգորը կրակ էր կտրել իւր դէմ
կատարած անպատկութեան պատճառով : Նոքա հարս
ու փեսի համար պատրաստուած թախտի վերայ էին
նստել, Շուշանը Գրիգորի ականջին այսպէս փսփսաց.

— Գրիգոր, մի յուզուիր. նա իւր սրտի կսկիծից
այնպէս արաց. արդէն ամեն բան վերջացաւ. էլ ինչի՞
եւ նեղվում :

Գրիգորի մօր ձեռք ու ոտքը դող էր առել քա-
ղաքացի կնոջ յատուկ եղած երկչոտ բնաւորութեամբ :
Տէր Մուշեղը եւ զիւղական անկողնակալ անձինք մի-
ջամեկով, կռուին վերջ տուին. ամեն ոք իւր տունը
քաշուեցաւ : Կակոսն ու Փեփրոնէն Պսոյենց տունը
գնացին, որ Աւագից լուր առնէին Մարօյի մասին :
Որքան հարցեր արին նրանից, ոչ մի պատասխան
չ'կարողացան ստանալ, որովհետեւ այդ ժամանակ նրա
ականջները խլացել էին. նա իւր հոգեկան դրութեան
մէջն ընկած՝ տանջվում էր, իսկ ծնողքը զիւղական սո-
վորութեան համաձայն խանձով էին փաթաթում նրա
գլխից ստացած վերքերը :

Նոյն գիշերը Աւագը հնոցային տեսողով տա-
ռապում էր . նա ոչինչ չ'կերաւ. հեռուեալ
օր դարձեալ ուզում էր յարձակում գործել Օհանինց

տան վերայ, բայց նրա ծնողքն ու զբաղիները արգելեցին: Խեղճ երիտասարդը հառաչանքներով եւ ա՛խ ու վա՛խ քաշելով լաց էր լինում. նրա մայրը՝ ձեռները կցել ու գլխի վերեւ նստած ողբում էր իւր թշուառ որդու դուրթեան վերայ. նա շարունակ իւր էրկան աւում էր:

— Մարդ, որդիս խելագարվում է. մի ճար, մի դարման հասցրու սրան:

— Ի՞նչ ճար անեմ, կնիկ. էլ պատկուած հարսին կարելի՞ է ետ առնել. մեղաւորն ինքն է. ինչի՞ Մարօյի հետ փախաւ, որ սրան այսքան սիրում էր:

Այս խօսակցութեան ժամանակ Աւագ խելքը գըլուխն էր եկել եւ հօր խօսքն ընդհատեց ասելով.

— Բարէօ, Շուշանն ինքն ասաց. «Մարօյին տար Ռուսաստան, որ ազատուի քրդերից», եւ սկսեց հեկեկալ:

— Դու Մարօյի հետ չը պատկուեցա՞ր, որդի, հարցուց մայրը:

— Չէ՛, ես նրան յանձնեցի իւր մօրաքրոջը, պատասխանեց Աւագը:

Էլ չ'կարողացաւ խօսել, որքան ուզեցին իմանալ, թէ ո՛ւր էր նրա մօրաքրոջը: Այդ ժամանակ կրկին եկան կալոսն ու Փեփրոնէն. Պոսօն պատմեց նրանց, որ Աւագը Մարօյին տարել յանձնել էր Ռուսաստանում իւր մօրաքրոջ նուրարին:

Այս անպատկութիւնը անտանելի էր ծնողների համար, որովհետեւ Աւագը չ'էր պատկուել նրանց աղջկայ հետ. բայց ո՛ւր էին Ընէս Միսօյենք, չ'կարողացան հասկնալ: Աւագը գլուխը ծռել էր, ինքն էլ չէր իմանում, թէ ինչ էր խորհում. որքան հարցեր

էին անում նրանից, չէր պատասխանում: Փեփրոնէն խորհուրդ տուեց նրա մօր՝ Գոհարին, որ քաղաք գնար եւ կորէծուս գիր բանալ տար: Գոհարը քաղաք գնաց եւ կորէծին գիմեց. կախարքը միեւնոյն գուշակութիւնն արաց, ինչ որ արդէն արել էր Փեփրոնէին. նա բարկացաւ Գոհարի վերայ ու յանդիմանեց նրան այս խօսքերով.

— Դու չե՞ս հաւատում իմ գուշակութիւններին. ես քանի օր առաջ գուշակեցի քո որդու մասին, այժմ ինչի՞ անունդ էլ փոխել ես:

Բայց Գոհարը գործից տեղեկութիւն չ'ունէր, ինչպէս տեսանք Փեփրոնէն էր, որ քանի օր առաջ այս հարցն արել էր կորէծուց. որովհետեւ կախարքը սովորութիւն ունէր նախ ծնողներին, յետոյ գուշակուած անձերի անունները գրել եւ զանազան մանուշաճուրղաւ հարցումներ անել պատահած դէպքի պարագաներից, յետոյ գուշակութիւն անել. նա հարցրեց Գոհարից:

— Քո անունը Փեփրոնէն չէ՞, քո էրկան անունը կալոս չէ՞, դու Լ. գիւղացի չե՞ս, Աւագը քո աղջկան չէ՞ր փախցրել:

— Ո՛չ, պատասխանեց Գոհարը. ես թէեւ Լ. գիւղացի եմ, բայց իմ էրկան անունը Պոսօ է. Աւագն իմ որդին է, իսկ տարած աղջիկը մեր գիւղացի կալոսինն է:

Կախարքը հասկացաւ եղելութիւնը, թէ քանի օր առաջ իւր մօտ հանդիպողը թէեւ այս հարցի վերաբերմամբ գուշակութիւն անել տուել էր իրեն, բայց ուրիշ կին էր, ուստի եւ մեղմացրեց իւր բարկութիւնը, հետեւեալ խօսքերն ուղղելով Գոհարին:

— Մօրքոյր, մի՞ քանի օր առաջ եւ գուշակեցի ինչ որդու մասին, շատ էլ դժուարութիւն քաշեցի, բայց ինձ մօտ եկող անդգամ կիներ ինձ խաբեց, նա իմ աշխատութիւնները չը վարձատրեց, նրա համար էլ քո որդին գժուել է:

Գոհարը կախարդին ոտներն էր ընկել, աղաչում, պաղատում էր, որ իւր որդու փրկութեան համար մի ճար անէր: Կախարդը խոստացաւ. այն պայմանաւ, որ մի զոյգ սեւ հաւ ուղարկէր եւ մի լիտր մաքուր իւղ: Գոհարը ո՛չ միայն պահանջուածները կ'տար իւր որդու ազատութեան համար, այլեւ իւր հոգին էլ պատրաստ էր հանել եւ Կորէժին յանձնել, միայն թէ Աւագն առողջանար: Հետեւեալ օրը Գոհարը մի իշարեռ բարիք բարձած Կորէժուն նուէր ուղարկեց եւ փոխաւէնը մի եռանկիւնի՝ փաթաթուած թղթի կտոր ստացաւ, որը նա պատուիրել էր Աւագի հագուստի վրայ կարել:

Աւագի դրութիւնը քիչ քիչ լաւացաւ, որից յետոյ Կորէժը՝ մարգարէի համբաւ ընդունեց Վասպուրականում: Օրը հարիւր մարդիկ էին դիմում նրան, գուշակութիւններ էին անել տալիս եւ կախարդական

(*) Կորեժ՝ կախարդի մականունն էր, որի համար էլ այս անունով էր անուանուլ նա: Միևեւ աշտօր էլ նրա համբաւը մնացել է Վասպ ժողովրդեան մեջ, այս կախարդի մասին զանազան առասպելական պատմութիւններ են անուի, որոնք քեզ նա գիր էր գրուի եւ մարկանց տալիս, նոքա աներեւոյթանուի էին: Եղունգի վերայ գիր էր գրուի եւ կանանց էր մերկացնուի:

գրեր էին առնում: Սիրահարները, հիւանդատէրերը, կորուստ ու՝ եցողները, սնանկացածները, վերջապէս նրանք՝ որոնք մի ցաւ, մի վիշտ ունէին, Կորէժուն էին դիմում. նրա տունն ախտաւորներով լիքն էր: Նա զաղտնապահ ընկերներ ունէր, որոնց պաշտօնն էր քաղաքում, գիւղերում ման գալ եւ կախարդի հրաշքներն ածել: Եւ ինչպէս ընկերները պատմել. նրանցից միին այսպէս էր պատմում.

— Ես աղայ էի, հայրս բաւական կարգալ գրել էր իմանում. նա ուսման շատ սէր ունէր. ինձ Կորէժի մօտ աշակերտ տաւեց. նա եւ հայրս շատ մօտ ըլիմ բարեկամներ էին միմեանց: Մի քանի տարի նրա մօտ աշակերտելուց յետոյ աներեւոյթանալու դասն էլ սովորեցրեց ինձ: Ձեռն էր. նա մի փոքրիկ գիր գրեց, յանձնեց ինձ, պատուիրելով՝ որ ճանապարհին պատահողների հետ չը խօսէի. նա աւաց. «Եթէ մէկի հետ խօսի, կամ բարեւոյ, թալիսմանը կ'աւրուի եւ դու էլ կը գժուես»: Գիրը ծոցս դրի, արշալոյսի մօտերը Այգեատանից քաղաք գնացի, մտերմագոյն բարեկամներիցս շատերը պատահեցին ինձ, բայց չ'էին բարեւում: Քաղաքը հասայ եւ ուղղակի այն սրճարանը մտայ, որ ամեն օր գնալու սովորութիւն ունէի: Սրճարանապետը դեռ նոր էր սկսել կըրակ անել, եւ դուռը բացի ներս մտայ. սափրիչը եւս դարձաւ եւ դէպի դուռը նայեց, բայց ոչ ոքի չ'տեսաւ. նա իւր գոյնը գցեց երկիւղից ու սկսեց խաշակնքել երեսը. եւ կրկին դուռը բացի, սափրիչը մի զարհուրելի ճիշդ արձակելով սրճարանից դուրս փախաւ: Ես դուրս ելայ սրճարանից եւ գնացի այն մանրավաճառ բարեկամիս կրօպակի վերայ կանգնեցի, որը իւր հարգատ եղբօրը հաւատար սիրում էր ինձ. նա նոր էր

բացել կրպակը եւ իւր մանր մունր ապրանքներն էր դրստում. ես նրա կշիռքը վեր վերցրի եւ անտուկի վերայ դձեցի, որից աղմկալի մի ձայն բարձրացաւ. մանրավաճառը կշիռքին նայեց, որի առատադին կապուած չուանը դեռ շարժվում էր. երբ նա նայում էր, ես նորից վերցրի կշիռքը. սարսափահար՝ երխաասարդն էլ դուրս փախաւ կրպակից: Այս երկու գործողութիւնները կատարելուց վերջ, ես ինքս էլ մի երկիւղ զգացի. թողեցի շուկան եւ Պոյախանի գլխում գտնուած արտաքնոցներից մէկի մէջ մտայ եւ վրայիս գիւրն անհետացուցի: Շուկան վերադարձայ. մանրավաճառի եւ սրճարանապետի խանութներին վրայ նորեկ խանութպանները գիւղուել էին: Գունաթափուած սափրիչը եւ մանրավաճառը պատմում էին բազմութեան նոյն առաւօտեան իրենց գլխին եկածը. ես ծիծաղեցի նոցա երկչոտութեան վերայ՝ ասելով.

— Անպատճառ քամին բացած կը լինի դուռը կամ շարժած կշիռքը. սոցա աչքերին այդպէս է երեւացել:

Նոքա երգվում էին, թէ «մի անգամ չէր տեսածներս, երկու երեք անգամ կրկնուեցաւ, ի՛նչ քամի, ի՛նչ բան, խո՛ մենք կոյր չ'էինք, դու ծիծաղում ես մեզ վերայ, Կալի՛կ*, ո՛վ էլ լինէր մեր տեղը կը վախենար»:

Կորէժու համբաւը չորս կողմ տարածուել էր:

(*) Այս պատմութիւնը պատկեր էր Կալիկ վարժապետը սրանից երեսուն տարի առաջ մի արժանահաւաս վանեցու, որը նոյնութեամբ պատկեր էր տղերս զրոյին:

Մի անգամ թէմիւր փաշան լսելով նրա մասին, ուղեցել էր գուշակութիւն անել տալ, եթէ ուղիղը չը յայտնէր՝ կախաղան էր բարձրանալու: Փաշան մի բան մոխրումն էր թաղել, մին էլ ձեռքումն էր բռնել եւ հարցրել էր նրանից.

— Այժմ գուշակի՛ր, ձեռքումս ի՛նչ եմ բռնել, իսկ մոխրումն ի՛նչ կայ թաղուած:

Կորէժը ըստմ էր գծում եւ մի քանի նշանագրեր դրելուց յետոյ՝ գուշակում է.

— Ձեռքումդ՝ մի խիլ կայ, իսկ մոխրում ոսկի եւ թաղել:

Փաշան տեսնում է, որ ճիշտը գուշակեց, աղաւտում է Կորէժուն կախաղանից:

ԺԵ.

Գրիգոր սարկաւազը պատկուելուց վերջ՝ երեք օր մնաց լ. գիւղում. յետոյ քաղաք վերադարձաւ կնոջ եւ մօր հետ: Նրա դրացիներն եւ բարեկամները, մանաւանդ քանադանները, դադարեցին նոցա տան հետ յարաբերութիւն անելուց: Նա միեւնոյն զարնան մտադրուեց Վանից Կ. Պօլիս գնալ: Պանդխտութեան մէջ վանեցիները միմեանց հետ ոխրով էին վարուում: Օհան էլ համաձայն էր Գրիգորի այս պանդխտութեան ղիմելուն, որ աշխարհ տեսնէր, մարդերի հետ ծանօթանար եւ իւր ինքնաշխատութիւնով ձեռք բերած ուսումը կատարելագործէր: Կ. Պօլսում Գրիգորի նման անձեր կարող էին միայն այլազանութիւն, խոհարարու-

թիւն, բեռնակրութիւն, սափրիչութիւն եւ զանազան
ստորին պարագայութիւններ ձեռք բերել, որով կարող
լինէին մի չոր հացի գին ձարել թէ իրենց եւ թէ
հայրենիքում ապրող զփրախտ ընտանիքի համար:

Օհանը խորհուրդ տուաւ Գրիգորին որ ժամկոչու-
թեան պաշտօնը ձեռք բերէր Պօլսում, քան թէ ուրիշ
անպատուարեր գործերով զբաղէր. որովհետեւ ժամկո-
չութեան հետ միասին կարող էր եւ ուսման հետեւիլ
իւր պարագայ գտնուած ժամանակամիջոցներում:

Աւագը թէեւ առողջացել էր, բայց ամեն ոք զը-
նում էր քաղաք եւ Խոճենց տան մօտերը նստում մին-
չեւ երեկոյ եւ կրկին գիւղն էր վերադառնում: Մի
ամսից աւելի շարունակեց Աւագը քաղաք գնալ գալը,
մինչեւ որ Շուշանը մի օր սիրտ արաւ նրան ներս
կանչելու, խղճալով նրա արգահատելի դրութեան վե-
րայ. նա նախ պատուհանից խնդրեց Աւագից, որ ներս
գալով խելօք մնայ, պսակի օրուան պէս գփութիւններ
չանի: Աւագը երգուեց, որ խելօք կը մնայ, մի ծրար
ունի ցանձնելու եւ մի քանի խօսքեր կ'ստի ու կը
հեռանայ: Շուշանը իմանում էր, որ Աւագը իրեն ո-
չինչ չ'էր անելու, նրա վախը Գրիգորիցն էր. նա մտա-
ծում էր, թէ մի օր Աւագը կարող է վրասել Գրիգո-
րին, մանաւանդ թէ՛ շարունակ իրենց դռան վերայ
կանգնելով դրացիները ծաղրին եւ բամբասանքներին
առարկայ էին դարձել. Աւագին համոզելու եւ տանից
հեռացնելու համար Շուշանի քաղցր լեզուն էր հար-
կաւոր: Շուշանը դուռը բաց արաց. Աւագը խիստ պար-
կեշտութեամբ ներս մտաւ. Շուշանը նրան մինչեւ ան-
գամ պտուղներ տուաւ ուտելու եւ հարցրեց, թէ կե-
րակուրի էլ ախորժակ ունի: Աւագը փոխանակ պա-

տասխանելու՝ ծոցից մի ծրար թուղթ հանեց եւ եր-
կարացրեց գէպի Շուշանը ասելով.

— Ա՛ն այս ծրարը. դու սրանք չ'էիր կարգացել.
Թող նոքա չ'մնան մի օտար մարդու մօտ:
Գրիգորի գրած նամակներն ու ոտանաւորներն
էին սոքա, որ Շուշանին էր ուղարկել: Շուշանը բաց
արաւ եւ կարգաց հետեւեալ երեք ոտանաւորները:

Ա.

Երգի՛ր երգդ, Տիւր սոխակ
Աղու ձայնովդ արիս միակ
Թեքեր շարժող զաղցրանուագ.
Թե չ'հանես ձայնիկդ ազդու,
Էլ չ'ես տեսիլ յասիս ինձ դու:
Մի համր եմ ես ինքնառնայց.
Ե՛կ, մի՛ ծածկեր այն պիկդ հանդոյց,
Զոր բնութիւնն ինձ քեզ ուսոյց
Այսպէս ահա անեմ մարդիկ,
Մի հանելուկ ունիմ քաղցրիկ,
Որ չ'եմ կարող յայտնել նոյն իսկ
Անեմաւերձ հաւասարմիկ
Կամ իւր պաշտած միակ անձին,
Թե կարեւաւ արձակել զայն
Քոյդ ք ադիեմ աշխարհս համայն:

Բ.

Աշխուժ ունիս գերք աղաւնոյ,
Յօկերդ կաւար, դեմքդ շուսնոյ.

Փայտուն կոկոն խիստ հոսաւէս.
Հապա ճակասդ է հրապարակ,
Երեսիդ գոյն պայծառ յաւէս,
Քիրդ ու բերանդ մաքուր, յսակ.
Փայտին դիմացդ վարժն անապակ:
Հասակդ ասէս՝ խիստ վայելուչ
Մարմնոյդ անդամք գրաւեն զուշ,
Այսպէս յարմար, քաղցր եւ անուշ
Որ հայ աղջկանդ է վայելուչ,
Թե զգացուս եւ սիրս ունիւն,
Պէտք է հոգւով քեզ հետ կապուիս:

Պ.

Օ՛ն, նախ խորհի՛ր. ապա գործի՛ր.
Աւեն գործուն պիկդ համբերի՛ր.
Կ'անցնին ամեն երազք պատիր,
Քաղցրիկ յուսով միշտ սպասիր,
Որով երբեք չ'ես պառաւիր:
Ո՛հ, քանի՛ դառն է քե խաբուիս
Այն եակից, որոյ պաշտես
Բոլորանուէր արտովդ յասիս:
Դառն ու ընդի է, խղճալի,
Յայնժամ ապրուսդ յաշխարհի:
Շուշանը արտասուածով աչքերով եւ յուզուած
սրտով կարգաց այս ոտանաւորները. նա յիշում էր
Գրեգորի այս տողերը դրած ժամանակի կրած տառա-
պանքները, իսկ Աւագը, որ լուսթեամբ դեմուած էր
Շուշանին, ընդմիջեց լուսթիւնն ասելով.
— Շուշա՛ն, դու իմ արեան պարտական ես, ես

պիտի գիտեի՛մ կամ թէ պիտի մեռնի՛մ. այս աշխարհում
առանց քեզ կեանք ունենալ էլ աւելորդ եմ համա-
րում:

— Աւագ, դու չը լսեցի՞ր այն խօսքերը, որ Վա-
րդայ վերին աւագանի մօտ ասացի քեզ, երբ Մարօն
ծունկ էր չոքել առաջդ եւ աղաչում էր. ես այն օրից
եղբայր համարեցի քեզ, որովհետեւ՝ ի՛նչ սիրով որ
տանջուած էր քեզ համար Մարօն, նոյն սիրով տանջ-
ւում էր եւ ինձ համար Գրեգորը. Աստուած այնպէս
էր կամեցել, որ Մարօն քոնը լինէր եւ ես Գրեգորին,
դու ինչի՞ էն խեղճին տարար օտար աշխարհը թողեր.
Ինչի՞ էն խեղճին էլ անբախտացրի՛ր, ասաց Շուշան:

— Դո՛ւ հրամայեցիր, Շուշան. ես քո բոլոր հրա-
մանները կատարելէի, բայց վերջինս չկարողացայ կա-
տարել, պատասխանեց Աւագը:

— Պէտք է՝ որ այս խնդիրս էլ կատարես, եղ-
բայրս, դու կարող ես նորից գնալ այնտեղ, ուր Մա-
րօն սպասում է քեզ անհամբեր. իմ՝ Գրեգորի հետ
խաչով, աւետարանով պատկուելուց վերջ, էլ քեզ ինչ
յոյս է մնում, որ սպասում ես: Ես ցաւում եմ աւելի
քո վիճակի վերայ, Աւագ, ինձ էլ քեզ հետ մի տան-
ջիր. թշնամիներին մեզ վերայ ծաղրել մի՛ տուր,
գնա՛ Մարօյի հետ պատկուի՛ր:

— Արդէն ես եկել էի, որ քեզ ու ծնողներին
միասին տանէի, որ դու Մարօյի հետ վիճակ գծէիք.
կամ թէ մի կերպ հրաման տայիր ինձ, որ ես նրա
հետ պատկուէի Երեւանում: Ընէս Միսոյենք էլ այնտեղ
են, Մուրադն արդէն Վարդիկի հետ պատկուել է. նո-
քա շատ համոզեցին ինձ, որ ես այնտեղ պատկուէի
Մարօյի հետ, բայց ես առանց քո վերջնական հրամա-
նը լսելու չ'ուզեցի անել այդ:

— Ես քեզ այն օրն էլ ասացի, այսօր էլ եմ ասում, Աստուած թող չնորհաւոր անի քո ու Մարօյի միութիւնը. ես բոլորանուէր սրտով ընդունում եմ, որ դու պսակուես Մարօյի հետ եւ երջանիկ կեանք վարէք:

— Ուրեմն դու չ'ես վշտանում ինձանից, թո՛ւ վա՛տ չեմ անուանում ինձ:

— Ո՛չ, ո՛չ, դու իմ յաւիտեանական հոգեւոր եղբայրն ես այսուհետեւ. մենք աւետարանի վերայ էլ քոյր եղբայր (*) կը դառնանք, բայց ձեր պսակուելուց վերջ:

— Բայց դո՛ւ, Շուշան, այնքան ես պաղել ինձանից, որ իսկի չ'հարցրիք թէ մենք ո՞ր ճանապարհով գնացինք Երեւան եւ Բոէս Միօյինց հանդիպեցանք:

— Ինձ համար միեւնոյն է, պատասխանեց Շուշան. բաւական է, որ ձեք նպատակին հասել էք դուք:

Իգական սեռին յատուկ եղած բնական նախանձն եւ հպարտութիւնը տանջում էր Շուշանին. Աւագի այս միամիտ հարցերն աւելի ատելութիւն էին գրգռում նորա մէջ, քան թէ կարեկցութիւն:

— Ուրեմն դու ինձ հրամայում ես՝ որ գնա՞մ, Շուշան, հարցրեց Աւագ:

— Այո՛, Աւագ ջան, իմ հոգու եղբայր, գնա՛

(*) Հայաստանի շատ գիւղերում սովորութիւն կայ, որ Չուսկի առաւօտեան եկեղեցում աւեսարանը հաւրուելիս՝ հասակ առած աղջիկները եւ երիտասարդները միասին կը գնան աւեսարան կը հաւրուրեն եւ խոյր եղբայր քիներու ուխտը կը կատարեն:

պսակուիր, խելքդ քեզ հաւաքի՛ր. էլ ամեն օր մի՛ դալ մեր դրան առջեւ կենար, ամօթ է. տեսնողները թէ՛ քեզ եւ թէ՛ մեզ լաւ չ'են ասի:

Աւագ այս վերջին խօսքերը Շուշանից լսելուց յետոյ մի հնազանդ երեխայի նման գլուխը կախեց, չակուեցաւ դէպի դուռը եւ արագութեամբ հեռացաւ գնաց Շուշանի մօտից: Նա արդէն իւր ուղեղային հիւանդութեան առաջին հարուածն ընդունել էր, ճանապարհին ինքն իրեն խօսում էր, ձեռներն ու ոտները շարժում էր, երբեմն էլ վերվեր էր թռչկոտում, նորան պատահողները կարծում էին, թէ արբել էր: Նա մերթ հանդարտ քայլում էր, մերթ ձիւռ արագութեամբ վազում էր, ինչպէս մէկը հալածէր նրան ետեւից: Միեւնոյն երեկոյեան Աւագը իւր շունչը ձանձիկ գիւղումն առաւ, գրպանում երեք խնձոր ու չորս տանձ ունեւաւով, որ Շուշանն էր տուել: Ձանձիկ գիւղի Տէր Յովհաննէսը, որ նրա մօրեղբայրն էր, տուն տարաւ նրան. նա նկատեց, որ Աւագը զանազան ծամառութիւններ էր անում եւ երբեմն ինքն իրեն ծիծաղում:

— Աւագ, էդ ինչե՞ր ես անում, դու խմե՞լ ես, հարցուց Տէր Յովհաննէսը:

— Չէ, տէր հայր, ես իմ հարսանիքի ուրախութեան հանդէսն եմ կատարում. Շուշանը հրաման տուեց ինձ, ես կը գնամ Երեւան, որ Մարօյի հետ պսակուելմ:

Տէր Օհաննէսը տեսնելով Աւագի այս գրգռութիւնը, որքան ստիպեց որ գիշերը մնար իրենց տանը հանգիստ անէր, յանձն չառեց. նա շարունակ թռչկոտելով ասում էր:

— Շուշան ջան, Մարօ ջան. պսակվում եմ,

Մարօ ջան, Շուշան ջան, երկուսիդ էլ առնում եմ, Շուշան ջան, Մարօ ջան:

Խեղագարուած Աւագն իւր այս վիճակով երեք օր ու գիշեր շարունակ քաշելով և գիւղից երեւան հասաւ: Երբ տեղից աւելի քան երեք ամիս կը լինէր՝ որ հեռացել էր, նա մինչև անգամ լողալով անցաւ ապրիլեան ամսի յորդացած երասիս գետը: Երեւանից հայրենիք վերադառնալուն՝ նա Բայազետի կարաւանին էր միացել, ճանապարհին՝ ամեն պատահած լեռները, ձորերը, քարերը, գետերն եւ աղբիւրները նըշնել էր, որ վերադարձին չը մոլորուէր, նա չէր խմացել թէ քիւրա բոնապետներին ձերբակալել էր Օսման փաշան եւ երկիրը խաղաղել էր, իւր այս վիճակում չիմացաւ նաեւ թէ երեք ամսուան ընթացքում ինչ բարեկարգութիւններ էին կատարուել Վասպուրականում:

Աւագը երեւան քաղաքը հասնելուն պէս վաղվաղելով, թռչկոտելով Ըսէս Միսոյենց տունը մտաւ եւ բարձր ձայնով կանչեց:

— Մարօ ջան, Շուշան ջան, պսակլում եմ, Մարօ՛ ջան:

Վարդիկը ճանաչեց Աւագի ձայնը եւ երախան դրկած՝ դուրս վազեց սենեկից: Երբ Աւագը Վարդիկին տեսաւ, թռչկոտելով հարցուց:

— Ո՞ւր է Մարօն, ես եկել եմ պսակուելու նրա հետ, Շուշան այնպէս ասաց:

Վարդիկը նախ կարծեց թէ Ստագը հասկացել էր, որ Մարօյին պսակել էին Գեղամենց Գեղամի հետ, նրա համար էլ այնպէս է ասում. ուստի եւ իւր բնական քաղցրախօսութեամբ սկսեց համոզել Աւագին:

— Աւագ ջան, հոգուդ մատաղ լինի՛մ, ներս արի, շորերդ փոխի՛ր, Մարօն մի տեղ հիւր է գնացել, այժմ կ'ուղարկեմ կը բերեմ:

— Չէ՛, չէ՛, գոռում ու գոչում էր Աւագը, պէտք է որ Մարօն էս բօպէիս տեսեմ, ես պսակուել եմ ու գում նրա հետ:

— Լաւ Աւագ, շատ լաւ, դու ներս արի մի քիչ հանգստացի՛ր, մինչև որ նա գայ, ծիծաղելով պատասխանեց Վարդիկը, աւելցնելով եւ այս վանեցիական խօսքերը. «Թօ՞, քիւ ու ու ծուռ լա՛մ, էդա խալաւնե՞րդ ինչի ես կըտտեմ»:

Աւագը շարունակում էր իւր ուրախական թոխքները, երբ Վարդիկը նկատեց որ բոլոր զրացիներն իրենց տունն են լեցվում, բռնեց նրա ձեռքից եւ սենեակը մտցրեց: Տես սպասուհին շուտով ջուր բերեց եւ Վարդիկի հետ միասին լուացին Աւագի գլուխն ու ոտները, յետոյ հագցրին նորա այնտեղ թողած հագուստները, որոնք առաջին անգամ Մուրադը երեւանից հասցնելով էջմիածին հագցրել էր նրան շատ դժուարութեամբ: Այս անգամ երբէք դժուարութիւն չուից չը տուեց, նա երախայի նման հնազանդում էր, ինչ որ Վարդիկը հրամայում էր: Որովհետեւ չորս օր էր որ Աւագի աչքերում քուն չէր մտել, երբ Վարդիկի սենեկի փակում օդը շնջեց, անմինջապէս քունը կոխեց: Վարդիկը ծածկեց նրան եւ ծառային պատուիրեց, որ Մուրադին լուր տանէր:

Մուրադն Աւագի վերադառնալու լուրն առնելուն պէս, տուն վազեց, երբ նա դարձանել էր քնից եւ առաջուան նման թոխքներ էր անում սենեկի մէջ իւր մշտանուագ խօսքերը կրկնելով:

տիւ էլ մօրս խեղ աղէկ շախուհաւ, չէլնի որ անոր խա-
պար չ'անես: Գեո իմ պախան ըսկուն էր որ չորս
ամիս ջէօրով մնենք մէյտեղ, աման Աստուած օղորմա-
ծի, շուտ կ'աճողի պանս, չուր էրկու տարի կ'ուկեամ:
Էսա գիր վաղով կրիցի, է մէկէլ կրելուն փարայ էլ
կէօրօխկեմ ծե: Շուշան, չէլնի որ հա լաս, ես ըսկուն
կիտեմ, որ մըկայ էլ դէմս նստերիս կ'ուլաս, ա'խ,
չեմ կանայ մոռնալ, քեանի որ քեղ լաց տէսայ, կ'էլնի՞
որ մէկ էլ տեսնանք մէկմէկու, թօ'ղ էնկեախ Աստ-
ուած խողիս առնի: Ըստեղ մարդ պան չասե ձիկ, էլ
իշունց չեն խոսայ պղտիկ լաճեր, խտիլէս չեն պօռա,
կանչէ, ա'խ, էն ինչ պաներ էր, որ վանայ լաճեր
զըմէն տիւր կը խանին մեր կեղէօխ, մըկայ էլ երմիտս
կիւնի՞ կ'ամչընամ: Թէ որ վաթանի սէր չէլնէր, ծե
էլ կը պիւրի էսա խօրօտ (քեղեցիկ) քեաղաք: Չեղնից
շատ սիրով բարեւ տիւր տրկըցներաց, Օհան աղին, ա-
նէր աղենց ծէթ պէտ լաճերաց եւ աղջիկներաց, լերուք
ողջ, ամէն տէր Յիսուս: Գրիգոր Խօջենց:

Շուշանի գրած պատասխանը:

Յիսուսի Գրիգորոսի աղախին Շուշանից շատ սի-
րով բարեւ եմ գլխաւոր Գրիգորին: Սիրելիս, նամա-
կըդ առի, չուս (մինչեւ) կարդացի արտըստենքովս
թըչիցի, խաթիւն կիտուրս խօ', լալուց աչքեր պըռ-
վերի, նա (ոչ) գիշեր կիտենք, նա ցէրէկ, արեւն էլ
խաւարի, վէր մե լիւս չ'առնե, քեանի որ տիւ մօտ
մե չեա, ինչի՞ խամարի աշխար, կեանք, ա'խ, էն ինչ
սեւ օր էր՝ սեւ կեախ (ժամանակ) էր, որ պամնուանք
մէյ մէկուց, թէ որ ըսըսկնայ (այսպէս) մնանք, էլ սաղ
չեա կընդհէ մե, էլի թող արի էղա դառն կարիպու-
թինից, տառցի քեո տուն, թահլայ (գէթ) ես տօպրակ
կիսկեմ իմ վիղ օրական մէկ պրտիւճ խաց կը ժողվեմ

կը պերեմ, թող տոսթ տիւշման չ'ասի ձիկ անտէր ան-
գլէօխ խարսի, իմ սիրելի Գրիգոր, միտդ բն Վալա-
զայ մեր խապըրներ, ինչի՞ ըսկան շոտ մտեղ կընաց,
եր կը տեսնամ իմ ինկըրներ, սըրտիս վերէն մէյ
կիտը պիպար կը լցուի, վո՞վի տեսէ որ եթեմն ուրա-
խանայ, տիւ խօրից՝ ես մօրից՝ եթիմ ենք, զըմէն
(ամբողջ) թարաֆէն տիւիցին վէր մեր գըլխուն, թէ
ձիկ կ'ուզես (կը սիրես) մէկ շոտ թող արեւ առանց
քիւս օր աստուոր չեմ կանայ անի, ես ոչ փարայ կ'ու-
զեմ ոչ էլ խօջութին (հարստութիւն) մինակ քեո սա-
ղութին կ'ուզեմ, աչքերս ախպիւրի դառցե, քեանի որ
կընացեր ես, զըմէն կիշեր էրաղներով կը տեսնամ
քիւս: Ո՞ր մէկ դարդերս կըրեմ, կսկծու կը մեռնեմ,
տիւ կ'ասես էրկու տարի կը մնամ Ստամպէօլ, տառ-
նալուդ գէրեղմանս պիտի կընանես, որ ըսկունի:
Քաթիւն կիտուրս, խէրս (հայրս), ախպէրս, աիւր արը-
կցներ, իլաք (մանաւանդ) մեր Շողիկ շատ կարօտով
բարեւ կանեն քիւս, ախով ու վախով, միշտ խուկեոց
կանեն Շուշան կան կուկեայ (կը
խանելով, քեո անպախտ Շուշան մէկ լիւս անի էլ մէկ
պտաի) ժամաներ որ Աստուած մէկ լիւս անի էլ մէկ
մե մէյմէկու տիտուն արժան անի: Իմ ինկըրներ ալա
(գեո) աղջիկ են, ես խարս էլայ, որ կարիպի ճամպախն
աչքեմ, կիշեր ցերեկ սիրտս մոմաացուցելով լամ, թէ
ձիկ կ'ուզես, չեա մնայ էղա դառն կուրպաթութնի մէջ:
Քեո անպախտ կողակից Շուշան:

Շուշանի նամակն ստացաւ Գրիգոր իւր դրացի
Մուխսի Մկրտչից, որը իւր կեանքում տառն անգա-
մից առելի գնացել էր Պօլիս ու վերադարցել: Այդ ժա-
մանակ թիւրքիայում կանոնաւոր պոստեր չ'կային:
Ինչի՞ Գրիգոր, հարիւր անգամ Շուշանի ձեռագաղիւր

նամակը ծոցից հանելով՝ քսեց երեսին . անիծեց իւր նրանից բաժանուելու պատճառ եղողներին . եթէ հնա-
րաւորութիւն ունենար . հէնց նոյն ժամին կը թեւա-
ւորէր եւ կը գնար Շուշանի մօտը կը նստէր, այլեւս
չէր բաժնուի նրանից . նրա վեղը ծռել էլ Գեղոնց
Աւանէս աղին ունեցած պարտքը, որ վեր էր առել իւր
Պօլսոյ ծախքերը հողալու համար : Ո՛վ էր իմանում,
մինչեւ քանի՜ տարի աշխատէր նա, որ կարենար այդ
պարտքից ազատուիլ, ինչպէս շատերը չէին կարողա-
ցել ազատուիլ նրանից միանգամ առած պարտքից եւ
բազմապատկուած տոկոսներից (*):

ԺԵ.

Գարնանային մի գեղեցիկ առաւօտ էր, Գող Մըժ-
գօն իւր քսան եւ չորս ընկերներով « Կապուտ-կող »
կոչուած գետիկի վարի եւ վերի մասերը բռնել էր,

(*) Ո՞վ է իմանում, քե ֆանի՞ ֆանի՜ Գրիգորներ
ու Շուշաններ հեռաւոր աշխարհներում խաւրեղ եփե
իրենց կեանքն առանց միմեանց տեսութեան արժանի
շինելու : Երբ Բերայի եւ Պալլիւշի գերեզմանեղները
պրպտեմք, այնպիսի պակասութեան մեղքերի տեսնա-
լարեք պիտի գտնեմք, որոնք կարօտաւ աւսով կնկեղ
են իրենց մանկանացուն, զրկուած սիրելիների տեսու-
թիւնից : Անա ազգին եւ հայրենիքին կորուստ սպառ-
նացող մի անուշիկ բշտակի էր, որ մահաւորութեանից եւ
ջարդերից աւելի վնաս է տուել ժողովրդի բազմամա-
շուկ :

որ տեղից կարելի չէ մինչեւ անգամ մի թռչուն անց-
կենար, երբ գողերն այսպէս դարան մտնէին եւ ան-
ցողներին մէջները առնէին : Մժգօի ընկերներից
ոմանք հոտ էին առել, որ այն օր անցկենալու էին
այնտեղից Մուսուլցի թէշիւրներն իրենց հաղարաւոր
ոսկիներով եւ ոչխարներով : Նոքա սովորութիւն ու-
նէին, որսը մօտենալիս՝ զայլի նման ոռնում եւ ցին
թռչունի ձայնն էին հանում, որով հասկանում էին
միւս ընկերները՝ թէ որսը կատարեալապէս իւր որո-
ղայթի մէջն ընկել էր, այնուհետեւ մի քանի հրացան
արձակելով՝ անձնատուր լինելը կը պահանջէին ան-
ցողներից . որքան էլ շատ լինէր վերջիներին թիւը,
որովհետեւ անկարելի էր փախչելով կամ դիմադրելով
ազատուիլ շրջապատողների ձեռքից : Մժգօն եւ ըն-
կերները գիշերով հասել էին որոշեալ տեղը, նոքա
նկատեցին ձիաւորների դարվեր բարձրանալը, ոչխար-
ների հօտն արդէն անցել էր . եկողները նոցա տէրերն
էին, որոնց ընկերացել էին Խան Արդալի ջոկուած
տասն նիզակաւոր նախկին ծառաները : Անցողները
հասան որողայթի կենդրոնը . ահա չորս կողմից անձ-
նատուր լինելու հրացաններն որոտացին : Ապահովու-
թեան համար ընկերացող պահապան քրդերը խորհուրդ
տուին ոչխար գնող վաճառականներին անձնատուր
լինելու . ուրիշ ձար չունէին : Գող Մժգօն մի քանի
պահապաններ միայն թողնելով լեռների գլխներում,
մնացեալ ընկերներով վրաները պրծաւ . ամէնի գէն-
քերն առնելուց յետոյ, ձեռք ու ոտներն էլ կապեց եւ
կողոպտելու գործողութիւնն սկսեց : Մի ժամից վերջ,
հարուստ վաճառականները մի շապիկով ու մի վար-
տիքով միայն մնացին եւ կապանքների տակ անքուծ

ու մտում էին, ինչպէս նաեւ Խան Արդալի նախկին ծառաները միեւնոյն փառքին էին արժանացել :

Մի շարաթ վերջ յափշտակուած աւարը Մուշ քաղաքի հրապարակում ծախվում էր :

Վանայ փաշան որքան ուժ ունէր՝ գործադրեց, որ այս անգամ Գող Մժղօին բռնէր, բայց ո՞ւր, նորա որտեղ լինելն անգամ իմացողներ չը կային :

Անցաւ մի քանի շարաթ էլ, գեաղիւժի երկու ծայրերում դարձեալ մարդիկ էին երեւում. մի հասարակ եւ անդէն հայ գիւղացի չորս եղներ առջեւ գցած դէպի Կարճկան գաւառն էր գնում: Ընչի ժամանակ էր. Կապուտ կողի լեռներէն վար հոսող պաղորակ ջրերը գիւղացու ախորժակը գրգռեցին, նա արձակեց իւր մէջքից հաց ու պանիրն եւ նստաւ իւր փառաւոր ճաշն անելու. եղներն արդէն գտել էին իրենց սննդաբար կերակուրը, առատ ջրերի շնորհիւ մշտականաչ խոտերից: Գողերը չըջապատեցին անհող ճաշող պարթեւահասակ գիւղացուն: Նա թէեւ տեսնում էր որ գողերը իւր վրայ էին գալիս, երբէք երկիւղ կամ կասկած չը ծագեց նրա մտքում, մինչեւ որ անձնատուր լինելու հրացանի գնդակներն անցկացան նրա գլխի վերեւից, գիւղացին դարձեալ տեղից չը շարժուեց: Աւաղակներն այն ժամանակ նկատեցին որ ճաշողը մի հայ քահանայ էր, վերայ վազեցին ամենքը միասին որ ձեռներն ու ոտները կապէին. քահանան մի ակնթարթում ոտքի վերայ կանգնեց եւ յաջողուեց նրան քրդերից մինի սուրը խլելու. լեռների գլուխը նստող եօթն քրդերը մէկ էլ էն տեսան, որ մի վայրկենում իրենց տամն եւ ութն ընկերները գետին պառկեցան, եւ մի սեւաչոր ու միբուքաւոր գիւղացի կա-

պում էր նրանց ոտներն ու ձեռները: Հայ տէրտէրը այնքան արագ կատարեց դորձողութիւնը, որ լեռների գլուխ նստողները չը կարացին տեսնել՝ թէ ինչպէ՞ս թռչունների նման ցած թափուեցին իրենց ընկերները: Գնդակով զարնէն անկարելի էր, որովհետեւ գիւղացի հերոսը չոքել էր գիակնացած քրդերի կրծքին եւ նոցա գլխի երկար թաշկինակներով կապկապում էր ամենքին, կարող էր արձակուած հրացանների գընդակներէն մինը կպչել եւ իրենց ընկերներին:

Գող Մժղօն իւր ամբողջ կեանքում մի այսպիսի անձնաւորութեան դեռ չէր պատահել, նա մինչեւ անգամ ամսոսաց սպանել մի այսպիսի հերոս: Այս անգամ նրանում մի այլ միաք էլ ծագեցաւ. նա խորհեց, հէնց միեւնոյն ժամանակ խնդրել անհման հերոսից, որ ընկեր դառնար իրենց հրոսակային ընկերութեան: Պահանջն իմանում էր, որ կապուած քրդերը Գող Մժղօյի ընկերներէն էին. նա լաւ էր իմանում որ Մըժղօն ինքն էլ մի քանիսի հետ լեռների գլխներում նստել եւ սպասում է որ ինքը դուրս գայ ընկերների գիակների միջից. բայց նա չը հեռացաւ, մինչեւ որ վերաւորում քրդերի գէնքերն էլ հաւաքեց եւ մի մեծ խուրը ցախի նման մօտի փոսը գլորեց, մի սուր եւ մի հրացան միայն վեր առնելով իւր համար: Երբ այս դորձողութիւնն էլ վերջացրեց, մի ոտիւնով մօտի մարդաչափ բարձրութիւն ունեցող քարի արանքը հասաւ եւ ամբողջ մարմնով նորա մէջ պահուեցաւ. ինչպէս ինքը իւր ձեռքով պատրաստած լինէր առաջուց՝ թշնամու սպառնացող գնդակներից պահպանուելու համար:

Գող Մժղօն իւր ընկերների հետ շուարած տեղ-

ները մնացին, ոչ էն էր ցած իջնէին, ոչ էլ էն էր թողնէին ընկերներին այն վիճակում եւ հեռանային: Ահն ու սարսափը պաշարել էր նրանց, նոքա կարծում էին թէ քաջութիւն գործողն առասպելական Դեյվերից մինն էր, որն այս ժամուն հայ տէրաէրի կերպարանքով իրենց ընկերներին վերայ էր յարձակուել: Նախապաշարեալ մտքերն աւելի թուլացրին ողջ մնացած քրդերին, նոքա թէեւ լեռների գլխներում ապահով տեղ գտած պահուել էին, բայց սաստիկ քամուց շարժուող ուռննու տերեւների նման դողդողում էին, չափազանց երկիւղը քարացրել էր նրանց: Մի ժամից աւելի անձայն մնացին նոքա այսպէս, մինչեւ որ քարի արանքից առիւծի անեղ ձայնով դուռաց հերոսը, քրդերէն լեզուով:

— Հեռացէ՛ք տարի գլխներից, ապա թէ ոչ, կը կրակեմ ընկերներիդ:

Երբ Մոլոն լսեց մարդկեղէն բարբառով անեղազոչ ձայնը, ընկերների հետ միասին իրենց Տալաղի (*) վերայ երդուեցին, որ չը վստահն իրեն, եթէ նա համարձակ դուրս գայ եւ իւր եղներն առնէ ու հեռանայ այն տեղից:

Մոլոն եւ ընկերները լեռան միւս կողմը շրջուեցին, իսկ հայ տէրաէրը քարերի արանքներից համարձակ դուրս ելնելով քշեց իւր եղներն ու հեռացաւ այն տեղից դէպի Կարճկան:

(*) Տալաղ եւ ասում քրդերը իրենց ամուսնական պայմանին, երե մին երդուեց սրակով եւ չը կասարեց, նորա կինն արձակուած է համարվում այլ եւս իրանից:

Հերոս եկեղեցականի աներեւոյթանալուց վերջ, Գող Մոլոն ցած իջաւ լեռնից իւր ընկերներին հետ եւ տասն եւ ութ ընկերներին արձակեց իրենց կապանքներից, որոնք գրեթէ կիսամեռ վիճակում կապանքնեւները տակ նստում էին. որի գլխից արիւն էր վազում, որի ոտքը, որի թեւը ջախջախում էր ու չէին կարող տեղներից շարժուել: Նոքա ամենքն էլ ճանաչել էին իրենց այն վիճակին հասուցողին, որը Լ. գիւղի Տէր Մուշեղն էր: Նա տարել էր աւազակներից մի հրացան եւ մի սուր. էն էլ իւր անձը պաշտպանելու համար:

Տէր Մուշեղը բաւական տարածութիւն կտրել ու հեռացել էր Կապուտ կողի սահմաններից, նա այլեւս չը կամեցաւ դաշտային ճանապարհով շարունակել իւր այն աւուր ճամբորդութիւնը. վառայ ծովակի լեռնաշղթաները բռնելով առաջանում էր ու առաջանում անդադար: Երեք ժամից վերջ հասաւ Եղեգիս գիւղի ճանիճի ակների վերելում գտնուող ձորակը, ուր աղբիւրի գլխում մի հսկայ քիւրդ գլուխը դրել էր մի մանկամարդ կնոջ ծնկների վերայ եւ խամփում էր: Նա բշխովել էր մի արարական նոյզ ձիու ոտները եւ թողուցել էր առատախոտ առնոյանոցում, որ արածէր. իսկ ինքը գէնքերն արձակած, գլխի մեծ քօլօղը նիզակի ծայրն անցրած եւ աղբիւրի գլուխը խրած, ճանապարհից դուրս ապահով ձորակում քուն էր քաշում: Տէր Մուշեղն աճապարանքով ուզում էր անցկենալ այն տեղից, երբ մի կանացի ձայն հասաւ նրա ականջին, որը մի անգամ այս անունով կանչեց նրան:

— Տէր Հայր. Տէր Հայր,

Տէր Մուշեղը գլուխը դարձրեց դէպի ինքը հաս-

նող ձայնը, նա այս ժամանակ նկատեց որ մի նորահարս կին երկու ձեռներով կանչում էր իրեն անդադար : Թէեւ թշուառ կինը նորա երեւելուց ի վեր չարունակ ձեռքով էր արել, բայց բարկացած տէրտէրի աչքերում սարն ու ձորը մթնել էր այն ժամանակ, մինչեւ որ յուսահատ կինն ստիպուեցաւ բարձր ձայնով կանչել նրան, երբ տեսաւ որ տէրտէրը հեռանում էր ձորակից : Քիւրդը չը դարձնեց եւ այս ձայնից, տէրտէրը թողեց եղներն եւ դէպի ինքը կանչող կինը վազեց : Խնդձ կինը լաց էր լինում եւ անդադար իւր ցուցամատը բերնին էր դնում, որ տէրտէրը ձայն չը հանէր :

Ո՞վ է այդ անօրէնը, հարցրեց տէրտէրը :

— Գերի ընկած կինը դարձեալ մատը դրեց բերնին եւ հաղիւ լսելի ձայնով ասաց :

— Տէր Հայր, օտներդի զուրբան եղնիմ, ես հայ եմ, էս անհաւատ քուրդը զօռով բերից ընծի հարի իդա տեղ :

Տէր Մուշեղը հասկացաւ որ իւր հետ խօսողը Մուշի հայուհիներէից էր, որին առեւանդել էր քնացող քիւրդը : Մի անգամ միայն բռնելով սեղմեց քրտի երկու թեւերը :

— Ա՛յ, աղաղակեց քիւրդը՝ քնից դարձնելով եւ աչքերը բանալով : Նորա երկու թեւերի ոսկորներն էլ ջախջախուել էին Տէր Մուշեղի զօրեղ ճանկերում :

— Է՛յ լըմը՛ն, ազ մըրըմ, (վա՛յ ինձ, ես մեռայ) աղաղակեց թեւերը ջարդուած քիւրդը :

— Էդ պիղծ դուխդ վերցրո՛ւ հայ կնոջ սուրբ ճնկների վերայից, հրամայեց Տէր Մուշեղը :

Քիւրդը գլուխը ցած գլորեց, որն ամրապէս դար-

նուեց չոր գետնին. նա ուշաթափուել էր արդէն :

Ատելութեան վրէժխնդրութեամբ լեցուած Մշեցի հայուհին, դուրս քաշեց աղբիւրի գլխին ցցուած նիւղակն եւ ուղում էր իրեն մինչեւ այն տեղ փախուցող քրդի փորը խրել, բայց Տէր Մուշեղն արգելեց, որովհետեւ նա իւր կեանքում ոչ մի քրդի չէր սպանել. մարդասպանութիւնը նրան արգելում էր պատարագ անելուց : Ի՞նչ մեղք ունէր խեղճը, նրան այնպէս էին հասկացրել, որ քրիստոնեան՝ մանաւանդ քահանան իւրաւունք չունէր մարդ սպանելու, եթէ իւր գէմ ելնողները դադաններից աւելի վտանգաւոր լինէին, եթէ նոյն իսկ իրեն սպաւելու վտանգի մէջը դրած լինէին. նորա համար էլ նա միայն իւր անձին վտանգ սպառնացողներին վերաւորում, թեւերի կամ ոտների ուկորներն էր ջախջախում եւ թողնում, որոնք անդործածելի դառնալով՝ էլ չը կարենային իրեն վնասել :

Մշեցի կինն աղաչում էր. Տէրտէրին, որ իւր թշնամուն ողջ չը թողնէր, որովհետեւ նա կարող էր առողջանալ եւ նորից վերադառնալ Մուշ՝ իրեն կամ մի ուրիշ հարսի փախուցել, բայց Տէր Մուշեղն աւսում էր :

— Որդի՛, Աստուած պատուիրել է որ սպանուած թիւն չը գործենք, պէտք է որ նորա պատուէրը պահենք :

— Ա՛խ, Տէր հայր, իդա անհօգիտներ մարդ չին, գաղա՛ն ին, դու չըս գինայ թէ իմա՛լ կօտրեցին ըդ մեր ճըժկները, թո՛ւրի, փեցում գէնի՛ սիրտսի հօջայ. լաւով ասում էր Մշեցուհին :

Բայց Տէր Մուշեղը գլուխը չէին մտնում աղաւտամիտ հայուհու այս իրաւացի նկատումները :

— Դէ՛ գնանք, որդի, դու այլեւս ազատուցիր այդ անօրէնի ճանկերից, ասաց Տէր Մուշեղը:

— Կաց, Տէր հայր, ըզ ձին լէ տանինք, իդա իմ մարդու քօհլան (սփոյգն) է, էդ անօրէնը՝ չորս օր առաջ ըսպանեց զէն, զընծի լէ ու ըզձին լէ փախուց:

Մշեցունին ձեռք տարաւ քրդի զրպանը եւ այն տեղից դուրս բերեց բըխովի բանալին, ձիու ոտների փականքն արձակեց, սանձը բերան դրաւ եւ խնդրեց Տէրտէրից, որ հեծնէր վերան: Տէր Մուշեղը հրաժարուեց, որովհետեւ նա իւր կեանքում երբէք ձի հեծած չէր, նա գրկեց հայունուն եւ ձիու վերայ դրեց, հրամայելով որ հետեւէր իրեն: Հայունին հնազանդեցաւ: Նոքա երեկոյեան մութին Կարճկանի Եղեգիս զիւղը մտան:

Այն օրից՝ Գող Մժգօն եւ ընկերները սոսկում էին Տէր Մուշեղի անունը լսելիս. բայց լաւ էին հասկացել էլ, որ նա չէր կամենում ոչ ոքի սպանել, քան հանայութիւնն արգելում էր նրան այդ անելը: Օհանի ազատամիտ խորհրդածութիւններն էլ չը կարացին համոզել Տէր Մուշեղին, որ վստահաւոր մարդերին սպանելը մեղք չէր, նա այնպէս էր համոզուել, թէ աշխարհականներն իրաւունք ունէին այդ անելու, բայց տէրտէրն ոչ: Տէր Մուշեղը հակառակ չէր ինքնապաշտպանութեան. նա մինչեւ անգամ յորդորում էր իւր ժողովրդին, որ զէնք տանէին թշնամու դէմ. իսկ ինքը որ զէնք էլ էր գործածում, թշնամուն ըսպանելու համար չէր (*), միայն թէ վէրքեր տար նը-

(*) Մենք Տեառնի Բաղէշ ֆաղսֆաւն երկու ուժեղ հայերի, որոնք մեկ ձեռքով կոտորում էին քրիստոնէսները:

րանց, որ չը կարենային չարժուիլ տեղերից: Այսպէս էլ անում էր նա ամեն ժամանակ, ինչպէս տեսանք նորան նաեւ մի քանի կռիւներում:

Գող մժգօն եւ ընկերները շատ անգամ իրանց հայ ընկերներին ուղարկեցին Տէր Մուշեղի մօտ, որ նրան համոզէին իրենց խմբերին մասնակցելու. բայց նա ծիծաղում էր նոցա յայտնած մտքերի վերայ: Ընդհակառակն նա խրատում էր նոցա, որ ձեռք վերցընէին այնպիսի աւերումներ գործելուց: Երբ տեսան որ անկարելի է համոզել նրան, որոշեցին մի կերպ ձեռք ձգել նրան եւ սպանել, որպէսզի ազատուէին մի այնպիսի անպարտելի թշնամուց, բայց չը յաջողեցան: Օհանը պահապան հրեշտակի նման զգուշացնում էր Տէր Մուշեղին՝ շարունակ փորձառու խորհուրդներ տալով նրան:

ԺԸ.

Ամենամթին մի գիշեր էր: Գող Մժգօն ընտրել էր

արծաթ մեծիսը, որոնցից միւր ձիւ Տէր Մուշեղի անուն երեսուն աւագակ ֆրդերի զեկերը վար էր քափել, որին ինչպէս յիշում եմ, «Էրիկն Աղաջան» էին անուանում տեղացիք: Հայերից եւ քիւրդերից քաղկացած մի մեծ կարաւան Բաղէշից երգում էր գնում. ֆրդերը կողպսում եւ մերկացնում եւ ամենին, երբ կարգն Աղաջանի հօրն էր գալիս, դիմադրում էր, որի գլխին մի փայտի հարում եւ զալիս, այն ժամանակ մերկացած Աղաջանը վեր էր կենում եւ ֆրդերի զեկերը քափում: Այսպէս էլ վկայում էին ակաւաւեստ Բաղիշեցիները: Այս դեպքը պատահեց էր արանից 30 տարի առաջ:

սրաոտ ընկերներէից տասնին եւ Լ. գիւղի լեռն էր եկել, որպէս զի այն գիշերը հէնց քնած տեղն սպանէր Տէր Մուշեղին:

Գիշերից վեց ժամ անցել էր: Տէր Մուշեղը իւր տան անկիւնում հանգիստ քուռն էր քաշում, բայց նա ամենախօր քնի միջիցն էլ զարթնում էր, եթէ մի կատու բարձրանալու լինէր կտուրի վերայ: Անկողնում պառկած տեղից նկատեց նա, որ երկու գլուխներ էին կարծուել իրենց տան երդիքից. իսկ թօնրատան դռան կողքերը փորում էին: Տէր Մուշեղը շուռն իրեն քաշելով՝ վեր կացաւ անկողնից, որը մի խուրց խոտ էր, որպէս զի ձայն չի հանէին չորացած խոտերը. խիստ զգուշութեամբ մօտեցաւ տան դռան եւ սպասեց այնտեղ՝ մինչեւ որ գողերը գործողութիւնը վերջացուցին: Երբ դուռն էին բանում որ ներս մտնէին. Տէր Մուշեղը մի կարծր փայտ ձեռքը բռնած մէջները պըրծաւ, եւ մի ակնթարթում ինը հոգի գետին թաւալեց: Ամենքը միասին սկսեցին կանչել.

— Ամ մըրը՛ն. (մեռնում ենք):

Մօղօն եւ հետի ընկերը ցած տանիքից վար թըռան ու փախան: Տէր Մուշեղը կանչում էր տիրուհուն եւ հարսներին որ վեր կենային եւ ճրագը վառէին, վիրաւորուած քրդերից մէկի ուշքը վերայ էր եկել, որը լսելով տէրտէրի այս հրամանը, պոտախտանց:

— Տէրտէր, մի՛ շտապեր ճրագ վառելուն, մինչեւ առաւօտն էլ թող տուր որ քնեն հարսիկներդ. էն հարուածը որ դու տուիր մեզ, մեզանից ոչ մինը չի կարող ընկած տեղից վեր կենալ եւ փախնել:

Այս այն ժամանակներն էր, երբ Օսման փաշան արտօնել էր հպատակ ժողովրդին զէնք գործածելու,

գողերին բռնելու կամ տուն մտած ժամանակներն սպանելու:

Ճրագը դուրս հանեց տիրուհին այն ժամանակ, երբ ինն քրդերից երեք հոգի էին մնացել, որոնց ոտների ոսկորները կոտրած լինելով՝ չէին կարողացել փախչել: Տէր Մուշեղը վերցրեց նրանց ընկած տեղերից եւ տուն տանելով կոտրածները կապեց, որոնք ցաւերի կսկծից գետնի հողերը գլխներին էին ածում: Արշալոյսի դէմ՝ Մօղօն երեք ձի ուղարկեց ընկերներին աւարաւ, ուխտելով որ այլ եւս Լ. գիւղում ոտք չը դնէր:

Առաւօտեան Լ. գիւղացիք նոր էին իմացել, որ այն գիշերը Տէր Մուշեղէնց տան վերայ էր կոխել Գող Մօղօն եւ ջախջախուած ընկերներն էին միայն եղել իւր հետը տարած աւարը: Օհանը խիստ արդար զայրոյթով լցուած մեղադրում էր Տէր Մուշեղին, որ ողջ էր թողուցել ձեռք ընկածներին, մանաւանդ որ նոցա կոտորուած թեւերն ու ոտներն էլ խնամքով դարմանել եւ ապա էր յանձնել Մօղօին. նա Տէր Մուշեղի ներկայութեան ասում էր:

— Տնաչէնի էրէց, դու քրիստոսի նման բժշկում ես Մաղքոսների ականջները, բայց նա Պետրոսի օրով պոկուած ականջն էր առողջացնում, մարդ այդքան էլ բարեւիրտ լինելու չէ դէպի իւր թշնամիները: Նոքա եկել էին որ քո կեանքը վերցնէին, իսկ դու սատկած զայլերի վերքերն էլ ես դարմանել:

Տէր Մուշեղը ժպտում էր Օհանի այս նկատումները լսելով, նա ասում էր:

— Ես նոցա ծուռ ոտներն ու թեւերը չխոկում եւ ձեզ եմ յանձնում, իմ պաշտօնն այնքան միայն է

հրամայում ինձ, մնացածը ձեզ եմ թողնում, որ ամբողջացնէք:

Օհանն էլ ուժեղութեան կողմից շատ պակաս չէր մնում Տէր Մուշեղից. նա Կ. Պօսում համալսութիւն արած ժամանակները վաճառականների ամենամանր հակերը մէկ ձեռքով էր վերցնում, որպիսի հակերը չորս մարդով հաղիւ կարողանում էին գեանից վերուցել: Գող Մժգոն իմանում էր, որ նրա գոնից ողջ չէր կարող հեռանալ, նորա համար էլ զգուշանում էր նորա տան վերայ երթալուց:

Այս վերջին զէպքից յետոյ, Գող Մժգոն զօրութիւնն սկսեց թուլանալ, այլեւս դադարեց նա յանդուգն յարձակումներ գործելուց, ընկերներն շատերն էլ հեռացան նրանից. շատ ժամանակ ինքը մինակ էր կատարում դադանի գողութիւններ, այն էլ զանազան ծպտումներով: Մի Տէր Մուշեղ եւ մի Օհան խորտակեցին նորա զօրութիւնը:

Օհանի Տէր Մուշեղին արած երեստուանքը բաւական ազդեցութիւն ունեցաւ: Նա իւր միտքն էր բերում Մշեցի հայուհու ասած խօսքերը, երբ նա թոյլ չը տուեց որ իրեն անեւանգող զազանի փորը խրէր սրածայր նիզակը: Այնուհետեւ ինքն էլ սկսեց իւր խղճի հետ կռուելու թէ ինչո՞ւ չըսպանել այն զազանին, որ հարկւրաւոր քրիստոնեայ անմեղների արիւնն էր թափել: Ինչ զանազանութիւն կար մարդակերպ զազանի եւ գայլի միջեւ, ինչո՞ւ գայլերին սպանում են, մեղք՝ չի համարվում, իսկ գայլից աւելի վտանգաւոր աւազակներին սպանելը՝ մեղք է համարվում: Բայց եւ այնպէս չէր կարող մի վերջնական համոզման գալ, նա խորհում էր, որ չըսպանել է պատուիրուած

հային, իսկի չէր մտածում, որ նոյն օրէնքը հաստատող Մովսէս Մարգարէն՝ հազարաւոր յանցաւորներն կեանքն էր հնձել տուել. օրէնքի դէմ թեթեւ մեղանչող, ցրտից տանջուող ինքն պառաւին քարկոծել էր տալիս, որովհետեւ նա հակառակ օրէնքին՝ կիւրակէ օրում խռիւ էր հաւաքել վառելու համար: Թէեւ Օհանն այս ամէնն ասել էր, բայց նա դարձեալ չէր ուզում համոզուել: Նա իւր ունեցած ուժի չափով էլ տուէր կամք ունէր, մի անգամ այնպէս էր համոզուել: Տէր Մուշեղն այնքան խաւարամիտ էլ չէր, նա այս ամենը լաւ գիտէր, բայց ասում էր. «Ինչի՞ իմ անարատ ձեռքը շաղախեմ պիղծերի արիւնով, այս ձեռքը ըր նուիրուել են միմիայն պատարադելու եւ բարիք գործելու համար: Թող ժողովուրդը կատարէ այդ պաշտօնը, ես նրանց թողութիւն տալիս եմ, եթէ ես սպանեմ, ինձ ո՞վ է թողութիւն տուողը, արիւնս ծծող վարդապետները»:

— Այ՛, Տէրտէր, արեւիդ, գլխիդ մեռնիմ, էդ ի՞նչ բաներ ես խորհում. եթէ ես ճշմարտութիւնը յայտնեմ, ինձ ասում են «փռօղիսաւն» է. կէս կարգաւոր էլ ինձ համարիւր, ես թողութիւն տալիս եմ քեզ, դու ինձ լսիր. շատ էլ էն փտած խելք վարդապետներին մտիկ մի տուր. նոքա իրենց կարդացածը չեն հասկաւում: Մեր պապերը շատ լաւ են ասել. «Եթէ նրանք լաւ մանած լինէին, իրենց տան պատից կախած կը լինէին»: Ո՞վ է իմանում թէ նոքա ինչ հօր վաստակ-ներ են, ամենքը մի-մի աշխարհից եկել եւ մեր գրէ-խին վարդապետ են դառել: «Եթէ միբուքում շնորհք լինէր, էժը պէտք է որ մարգարէ դառնար», ասում են թուրքերը, որոնց ազգն անիծած՝ խօսքն օրհնած է:

Տէրութեւր, արեւ ինձ մտիկ տուր, եղ խելքը խելք չի, ասում էր Օհանը:

Տէր Մուշեղը՝ ոչ մի գիւղացու, ոչ մի ազգականների Օհանի չափ չէր սիրում: Նա իրաւունք էր տալիս նրա ասածներին, բայց մի անգամ այնպէս էր ուխտել: Ջարմանալին այն էր, որ շատ քիչ էր նեղանում կամ բարկանում Տէր Մուշեղը. հպարտութիւն, պարծենկոտութիւն ասած բաները բոլորովին բացակայ էին նրանից. նա մի երեխից աւելի պարզ եւ խոնարհամիտ էր, եթէ Օհանի չափ աշխարհներ տեսած եւ քիչ շատ զարգացած մարդ լինէր, ոչ ոք չէր հաւատարի նրան, բայց նա մինչեւ անգամ չէր ուզում գիւղից դուրս գալ շատ ժամանակ: Եթէ նրան ասէին՝ քաղաք երթանք, կարծում էր թէ դժուար էին հրաւիրում իրեն, այնքան որ զզվում էր քաղաքից. նորա գործը միշտ պարզ գիւղացիների հետն էր եղել, նրա համար էլ գիւղացիների հետ մնալ էր սիրում՝ քան թէ քաղաքացիների:

Օհանը շատ էր խորհում որ մի կերպով համոզէր Տէր Մուշեղին, որպէս զի թշնամիները նորա վերայ յարձակուելիս՝ ողջ չը թողնէր նրանց: Այս անգամ աւելի բնական օրինակներով խօսեց նրա հետ, որով միայն կարելի եղաւ պարզամիտ եւ գիւղական թանձրամտութիւն ունեցող քահանայի գլխում մի բան մտցնել:

— Տէրութեւր, այս օր մի քանի հարցեր էլ պիտի ասամ քեզ, բայց՝ լաւ խորհելուց յետոյ պատասխանը տուր: Եթէ գոմէշդ կամ եզրդ կատաղի եւ քեզ ու գաւաղներդ կտառնենքով վիրաւորի, ինչ կ'անես այդ անպատանին:

— Կը մորթեմ, պատասխանեց Տէր Մուշեղը:

— Եթէ մկները շատանան եւ տանդ եղած կերակուրներն ազականեն, ինչպէ՞ս կը վարուես նրանց հետ:

— Ականատով կամ թոյնով կը ջնջեմ. պատասխանեց Տէր Մուշեղը:

— Ա՛յ, հիմի ճիշտը պատասխանեցիր Տէրութեւր. հաստատ հաւատացիր՝ որ Գող Մժգօն եւ նրա նման աւազակները, կատաղած գայլից, օձերից, կարծիներից եւ մկներից էլ վտանգաւոր եւ զգուշիկ կենդանիներ են: Երբ դու չես խղճահարվում քո աշխատաւոր եղան են: Երբ դու չես խղճահարուիր նաեւ վտանգաւոր աւամորթեւուց, մի խղճահարուիր նաեւ վտանգաւոր աւազակներին մորթելուց, եթէ նոյն իսկ նոքա քրիստոնեաներ լինին, որովհետեւ նրանք խաղաղ ժողովուրդեան, մէկ խօսքով՝ մարդկութեան թշնամիներն են, ասաց Օհանը:

Տէր Մուշեղը սիրով մտիկ էր անում Օհանի այս խմաստուն ասածներին: Նա իւր մտքում իրաւունք էր տալիս Օհանին: Երբ Տէր Մուշեղին դուրեկան խօսքեր ասէին, շարունակ ժպտում էր, որով հասկացվում էր թէ՛ նա համոզվում է իրեն ուղղուած խօսքերից: Օհանը համոզումի յաջողութեան նշաններ էր նըշմարում նրանում, այս անգամ լաւ կարողացաւ բռնել նորա թոյլ երակը. նա տեսնում էր, որ Տէր Մուշեղը տակ ու ծէր պատասխաններով չէր կարող մեջից դուրս գալ, նորա ժպիտներն էլ համաձայնութիւն յայտնել էին նշանակում իրեն ասած խօսքերին: Այն օրից՝ կարծես Տէր Մուշեղի սիրտն էլ փոխուեց, նա այլ եւս չէր խղճահարվում, երբ գիւղացիներն աւազակներին սպանում էին: Մշեցունու աղաչանքն եւ արատաւը

ներն էր միաք ընթում, այժմ նոր էր հասկացել նա իւր սխալը, որ չէր թողուցել վառուած սիրտ մշեցու հուն սպանելու իւր էրկան եւ զաւակներին սպանող քրդին:

Մշեցունին եղեգիսում պատմել էր Տէր Մուշեղին, որ ինքը Մուշի դաշտի Մուշեղաշէն գիւղիցն էր, հինգ ձիաւոր քրդեր չորս օր առաջ նոցա տան հիւր էին եղել: Արշալոյսին երբ իրենք միամիտ վեր էին կենում, քրդերը սրերը մերկացրած, ամբողջ ընտանիքը կոտորել եւ միայն նրան էին փախուցել ձիու հետ, իւր աննման գեղեցկութեան պատճառով:

Մուշեղաշէն գիւղի երկու երիտասարդներն էլ միեւնոյն օրը եղեգիսն էին հասել՝ իրենց գերուհուն զտնելու համար, որոնց յանձնել էր Տէր Մուշեղը իւր ազատած գերուհին:

Տէր Մուշեղին համոզելու համար, հարկաւոր էր զտնել նորա թոյլ կողմերը. էն էլ լաւ տրամադրութիւն ունեցած ժամանակները, նա համոզվում էր մի միայն բնական օրինակներից, որպիսի օրինակներով միայն Օհանն էր կարողացել զտնել նորա այս բնաւորութիւնը: Տէր Մուշեղի աչքում Օհանի նման խելացի մարդ չէր ճարվում ողջ աշխարհում, նորա համար էլ նրան միայն սիրում եւ գովասանում էր: Նորա ներկայութեան ոչ ոք չէր համարձակվում Օհանին բամբասել կամ փոքրէտան անուանել: Արդէն Մուշեղի ոտքը վաղուց էր կտրվել Տէր Մուշեղենց տանից, նա այլ եւս չէր գիւղում չէր համարձակվում բամբասել Օհանին, այլ քաղաքում եւ ուրիշ գիւղերում, որի խառնակիչ բնաւորութեան ծանօթ լինելով շատերը, կարեւորութիւն չէին տալիս նրա շառլաթա նութիւններին:

Տէր Մուշեղը շատ անգամ պատահել էր Գող Մըժ-դօյին եւ նորա մարդկանց, նա կարող էր սպանել նրան, բայց շատերից լսել էր, որ աւաղակապետը ոչ թէ միայն հարուստներին էր կողոպտում, այլ աղքատներին էլ երբեմն օգնում էր. լինէին նոքա հայ կամ թուրք, ինչպէս անխտիր կողոպտում եւ սպանում էր. այնպէս էլ անխտիր բաշխում էր*: Ժողովրդի կողմից զանազան կարծիքներ էր յայտնվում Մժդօյի մասին, ոմանք նրան հայ էին կարծում, ոմանք՝ պարսիկ եւ ոմանք քիւրդ. որովհետեւ այս լեզուները հաւասարա- ոմանք քիւրդ. որովհետեւ այս լեզուները հաւասարա- պէս իմանում էր: Տէր Մուշեղը նորա համար չէր ուզում մահացու հարուած տալ նրան եւ բնկերներին, որովհետեւ նոցանում գտնվում էին եւ հայեր, նա կը մեռնէր՝ բայց հայի արիւնը չէր թափի:

Աօջենց Գրիգորը Կ. Պօլսում շատ սիրելի դարձաւ ժողովրդին, նորան համակրում էին թէ հայրենակիցները եւ թէ պօլսեցիները: Կարճ ժամանակից յետոյ, ժամակոչութիւնից լուսարարութեան պաշտօնին բարձրացաւ իւր համեստ եւ ազնիւ բնաւորութեամբ: Որովհետեւ նա շատ քաղցր ձայն եւ եղանակներ սովորելու բնդունակութիւն ունէր, լուսարարութիւնը յանձնեցին նրան որ ժամում գեղեցիկ շարականներ երգէր: Այսպիսով միջոց ունեցաւ Գրիգորը եւ հայե-

(*) Մրակից աստեղիկիկ արի առաջ պարսիկ «Քեսարաւ Կաջախի» եւ այսպիսի փարվում հարուսների եւ աղիսների հետ, որն միևեւ Կարին եւ Բաղեղ գաւառները հասաւ: Ռուսաստանի Նախիջևան եւ Երեւան գաւառների բնակիչների վերայ սարաւափ ազդեց:

Գրեգորը սրտի կսկծից արագութեամբ գնում ու գալիս էր եկեղեցու բակում: Նա այժմ մտքով սլացել էր Վան, ինչպէս Շուշանի հիւանդութեան անկողնի մօտը նստած, լսում էր նորա տքոցի եւ խուլ հառաչանքների ձայները, դիտում էր նորա գունաթափ կերպարանքը եւ մեղուչ հայացքը, որոնցմով օգնութիւն, դեղ ու դարման էր խնդրում իրանից: Իսկ նորա հայր Օհանն ու իւր անբախտ մայրը, նորա գլխի վերեւ նստած՝ հարցեր էին ուղղում: — Ո՞ր անդէ է ցաւում, Շուշան ջան, ոտներդ մատաղ:

Տխուր երգի վերջին բառերն այնքան աղղեցին Գրեգորի սրտի վերայ, որ նա ինքն էլ սկսեց զառանցական հարցեր անել:

— Շուշան ջան, աչքերիդ, երեսներդ մատաղ, ահա եկայ, վեր կաց անկողնից, Գրեգորդ եմ, ահա, ճանաչո՞ւմ ես ինձ: Ա՛խ, աչքերս կուրանային, պատասխանս չի տալիս, նա ծանրապէս հիւանդացել է:

Այս ատեն ժամակոչ Մանուկը նրա մօտն էր հասել եւ այս խօսքերը լսելով հարցրեց:

— Ո՞ւմ հետն ես խօսում Գրեգոր, դու ծովե՞լ ես, ինչի՞ քեզ ու քեզ խօսում ես այս մութ տեղում, ի՞նչ է պատահել քեզ այս գիշեր:

Գրեգորն ինչպէս երազից արթնած, մի փորձ ուղեց անել դուրս հանելու համար իրեն այս տխուր վիճակից:

— Ոչինչ, Մանուկ ախպար, մի քիչ անհանգիստ եմ:

— Օհանի աղջիկն անհանգի՞ստ է անում քեզ, ծիծաղելով նկատեց ժամակոչ Մանուկը, որ Գրեգորի վանայ դրացին էր եւ երկար ժամանակ Մայր եկեղե-

ցու ժամակոչութեան պաշտօնումն էր:

Հետեւեալ օրը Գրեգորը մի նամակ ստացաւ Օհանից, որի մէջ գրել էր մի քանի տող նաեւ Շուշանը, որով խնդրում էին նորա վերադարձը: Որովհետեւ Պօլսոյ գօլեռայի լուրը հասել էր Վան, նորա խոստացել էին մինչեւ անգամ ճանապարհածախսն էլ ուղարկել, միայն թէ նա ողջ եւ առողջ հայրենիք վերադարնար: Սւանէս աղին էլ գրել էր Օհանը, բայց նա Գէլոնց Սւանէս աղին էլ գրել էր Օհանը, բայց նա արդէն փախել էր Պօլսից Զմիւռնիա, որին տակաւին յիշուէր դուրու պարտատէր էր մնացել Գրեգորը, բայց նա վախեցել էր մինչեւ անգամ նորա մօտը գնալու, որովհետեւ վարակուած մեռելների էր մերձեցել Գրեգորն իւր լուսարարութեան պաշտօնից ստիպուած:

Գող Մժգօն զանազան արշաւանքներում կորուսել էր իւր բազմաթիւ ընկերները, որոնց ընտանիքներին հետ խիստ անգլխութեամբ էր վարուել կառավարութիւնը, այս պատճառով շատերն զգուշանում էին Մժգօյին իրանց տանը պահելու, բայց մի քանի երկչոտ հայերից եւ չարադրժութեան անդունդը գլորուած քրդերից:

Լ. Գիւղի վերանորոգուելու տանն տարին անցել էր, երկիրը բաւական խաղաղել էր, որովհետեւ կառավարական պաշտօնեաները լաւ էին հասկացել, որ քանի գնար վատոււրականը կ'ամայանար չինարար եւ հարուստ հայերից, այս պատճառով էլ խոստագոյն հրա-

ման էր հանել բռնակալներին խստիւ պատժելու հա-
մար։ Սշխարհը չէնալ սկսեց, փախստականներից ու
մանք սկսեցին վերադառնալ իրենց հայրենիքը։ Գող
Մժգոն միայն էր մնացել, որ շարունակում էր իւր
շահատակութիւնները, բայց ո՛չ առաջուան յանդգնու-
թեամբ։ Երկիրն իւր կատարեալ հարստութեան վա-
րկքների մէջն էր, չնորհիւ հայ հասարակութեան։
Ինչ ժամանակից վերջ Գող Մժգոն էլ անյայտացաւ.
տարին կը լրանար որ Գող Մժգոյից ոչ ոք լուր տուող
չկար։ Լ. գիւղի ժողովուրդը արդէն իւր կատարեալ
երջանակութեան մէջն էր, խելացի Օհանի գիւղապա-
տութեան չնորհիւ։ Տէր Մուշեղը, գիւղի փայտաչէն ե-
կեղեցին քանդեց եւ սրբատաշ քարերից կամարակապ
մի եկեղեցի շինել տուեց, մնացել էր Ընէս Մխոյնից
ընտանիքը միայն, որ չէր վերադարձել, բայց նրա եւ
գիւղացւոց թղթակցութիւններն անպակաս էին մի-
մեանցից։

Գարուն էր, Լ. գիւղացիները գոմէշներն խա-
մահանէսի հանդէսն էին կատարում. դաշտերը բաց-
ուել էին։ Տէր Մուշեղը մի զոյգ նոր եզներ էր առել.
որոնք գիւղից կէս ժամաչափ հեռաւորութեան վերայ
ունեցած իւր սեփական արտը տարաւ արօրավար ա-
նելու՝ փորձի համար։ Տակաւին նոր էր սկսել երկու
ակօս բանալ. ահա կեստիւղից դուրս եկաւ մի միջա-
հասակ ու հասակեկ գէրլիշ, որը մի զոյգ գեղեցիկ եղ-
ներ առաջը գցած գէպի Տէր Մուշեղն էր յառաջանում։
Փահանջան մի քիչ կատակածեց եկուորից, որովհետեւ նա
իւր վերայ կապած ունէր մի զոյգ ատրճառակներ,
մէջքին՝ կեռ թւր եւ ուսի վերայ դրել էր գէվրի-
շական երկերեքան լայն ու խոշոր թաբարը։ Տէր Մու-

շեղը ու կողմից իր վարն էր անում, ակոս
ների ուղղութիւնն էր հսկում և աչքե-
րի տակից դեպի ինքն առաջագող դերվի-
շին էր դիտում։ Դերվիշը Տեր-Մուշեղի
մոտ հասնելով, Օրնյաւ տեր - Տեր-Մու-
շեղ, բարեկեց նրան՝ մի հայից ավելի
մաքուր արտասանութեամբ։ Տեր-Մուշեղը
զարմացալ Դերվիշի շնորհքով հայերեն
խոսեցիւ վրա։

— Զես ճանաչում ինձ, տեր հայր, ծիծա-
ղելով ասած դերվիշը։

— Կարգս վկա, չեմ ճանաչում - որդի
պատասխանեց Տեր-Մուշեղը։

Հետո կ ճանաչես, - ասած Դերվիշը։ Դու
այդ եզներն արձակիր, մի քիչ եւ իմ
բերածները փորձիր, ես սրանք Պարսկաս-
տանից եմ բերել, և այս երկեք գիշեր
է, որ քուն չեմ եղել։ Դու փորձիր
սրանց մինչեւ ես մի քիչ հանգիստ քնեմ։
Եթե հավանեցիր, շատ էժան գնով քեզ եմ
տալիս։

Տեր-Մուշեղն արձակեց իր եզները և
և դերվիշի բերած եզները Լժեց։ Հոգնած
դերվիշը թաբարը կշտին, իսկ ատրճառակ-
ները բարձի նման գլխի տակ էր դրել և

քուհն էր քաշուհ: Տեր-Մուշեղը ճանաչեց
 նրան, որ հայ էր նա. մի քանի գլուխ
 գնաց ու դարձավ յուր նոր լծած եզներով,
 այդ ժամանակ նրա սիրտը ալեկոծվել սկսեց.
 նա ինքն իրեն այսպես էր խոստում, «Ով
 լլսոված, այս չար միտքն ու խորհուրդը հե-
 ռացրու ինձանից», բայց նրա սրտի հուզ-
 մունքը քանի կգնար կը սաստկանար. նա մի
 անգամ թողեց լուծը և գնաց դերվիշի գլխի
 վերեվը կանգնեց. թաքարը ձեռքին առած և
 սկսեց չորս կողմը լրտեսել. դաշտում ոչ
 ոք չէր երեվում. դերվիշը խոր քնի մեջ
 ընկղմել էր. Տեր-Մուշեղը խաչակնքեց ե-
 րեսը. դարձյալ առաջին խոսքերը կրկնե-
 լով, «Տեր-լլսոված ազատիր ինձ այս չար
 խորհրդից», թաքարը կրկին տեղը դրեց և
 վերադարձավ իր վիճակարն անելու. մի
 քանի անգամ էլ գնաց ու դարձավ, բայց
 նրա միտքը ու սիրտը ստիպում էր նրան
 կատարելու այս գործողությունը, որն
 արդար զայրութ թագեցրել էր նրանում.
 նա դարձյալ թողեց մաճը և գնաց դերվի-
 շի գլխի վրա կանգնեց. վերցրեց թափարը
 և այս անգամ քանի ուժ ուներ թեվերում,
 շեշտակի դերվիշի գլխի վրա իջեցրեց.
 դերվիշի գլուխը երկունքի բաժանվեց:

Այլեվս տեղից չկարողացավ շարժվել նա.
 դե գնա դժոխք քեզ ուղարկողին լուր
 տուր, անիծած, դու ես աշխարհը քանդեցիր.
 վասպուրականի լեռները, ձորերն ու դաշտե-
 րը հայ կտրիճների արյունով ներկեցիր ու
 դեռ չես կշտացել: Հը Պարսկաստանից էիր
 բերել այս եզները: Ով գիտե, որ հային
 էիր սպանել և ձեռքից հափշտակել:

Տեր Մուշեղն ուզում էր դարձյալ իր
 վիճակարը շարունակել, բայց միտքը բե-
 րեց սպանված դերվիշի դիակը. դարձյալ լըր
 տեսեց յուր չորս կողմը. ոչ ոք չէր երե-
 վում, մոտեցավ սպանված դերվիշին, այս
 անգամ զզվանքով բռնեց նրա ոտներից և
 հերկված ար տի ալոսների մեջ ծածկեց.
 արյան հետքերն էլ մաքրեց և սկսեց հան-
 դարտությամբ գործը շարունակել. մտածեց,
 որ դերվիշի բերած եզներն էլ մատնում
 էին իրեն, արձակեց նրա եզներն էլ մատ-
 նում էին իրեն, արձակեց նրա եզներն
 էլ և քշեց. դեպի այն կողմը, որ տեղից
 բերել էր նա, իսկ ինքն լուծն առնելով
 գյուղը վերադարձավ:

Այս դեպքից մեկ ամիս անցել էր. նա
 կոսենց պառավ Մանիշակը մեռավ. նորա որ-

դիները խնդրում էին, որ Տեր-Մուշեղը
 պատարագով թաղեր իրենց մորը, բայց նա
 չպատարագեց։ Ենունդ, զատիկ և նավակատիկ
 էին գալիս, Տեր-Մուշեղը չէր պատարա-
 գում, նա բացի պատարագ մատուցելուց,
 մնացյալ Օթենքներն անթերի կատարում
 էր, միայն պատարագ անելու անունը լսե-
 լիս
 : Օհանը շատ համոզեց
 նրան, որ պատարագեր, բայց նա միշտ
 պատասխանում էր, «Անարժան եմ պատա-
 րագ մատուցելու», «Մուկ Ավին իր կու-
 սակիցների հետ բողոքեց Տեր-Մուշեղի
 վրա որը այդպիսի աւիթի էր սպասում
 արդեն։ Առաջնորդը Տեր-Մուշեղին քա-
 ղաք կանչեց։ հոգեվոր ժողովի անդամնե-
 ռը որչափ հարցում արին նրանից, նա
 շարունակ իր անարժան լինելն էր հայտ-
 նում։ Խնդիրը՝ քանի գնար՝ հետաքրքրա-
 կան կերպարանք էր ստանում։ Առաջնորդը
 հասկացավ, որ սրանում մի թաքուն միտք
 լինելու է։ Գյուղական մի պարկեշտ քա-
 հենա ինչ ծանր մեղք գործած կ'էին, որ
 որ նրա խիղճը չէր թույլատրեր իրեն
 պատարագելու։ Նաք հրամայեց Տեր-Մու-
 շեղին եկեղեցի իջնելու և իր գործած
 մեղքն այնտեղ խոստովանվելու։ Տեր-Մու-

շեղը հնազանդվեցավ ինչ ճար ուներ խեղ-
 ճը։ Դ. Գյուղի ժողովուրդը միաբերան վկա-
 ւում էր, որ նա մի տարուց ավելի է չէր
 պատարագել։ Շուքա պահանջում էին առաջնոր-
 դից, համոզել նրան պատարագելու կամ մի
 ուրիշ քահանա ուղարկել Գյուղը։ Առաջնորդ
 ղը Տեր-Մուշեղին մոցրեց Ս. Շշան եկեղե-
 ցու փոքրիկ տաճարը, դռները փակեց և սկը-
 ւեց համոզել նրան, որ եթե մի մահացու
 մեղք գործել էր խոստովաներ ու թողու-
 թյուն ընդուներ, որովհետեւ քահանաների
 կարգ, Օծում տուողն, արձակողն ու կապո-
 ղը ինքք, առաջնորդն էր։ Տեր-Մուշեղն այս
 անգամ ստիպվեցա՞վ ճշմատությունը խոստովա-
 նելու։ Թեեւ տաճարում ոչ ոք չկար, եթե
 մի ատրճանակ էլ արձակելու լիներէին, ձայն
 նը դուրս չէր ելներ։ Բայց և այնպես Տեր-
 Մուշեղը խիստ ցածր, հազիվ լսելի ձայնով
 ասաց՝
 — Մրբազան, գող Մոլոն եմ սպանել։
 — Ե հէ, այդ էր պատճառը, տուր որ
 այդ ազատարար ձեռքդ համբուրեմ։ Դու ողջ
 վասպուրականը փրկել ես մի մեծ փորձա-
 քից։
 Մրբազանը նրա ձեռքը խլեց և ազահա-
 բար համբուրներ էր դրոշում նրա վերա-

երկյուղած ջերմեռանդությամբ յուր աջ
 ձեռքը նրա գլխի վրա դրավ և, ողորմեսց
 ցի, աղթեց արձակեց նրան գործած հան-
 ցանքից, ասելով.

—Տեր— Հայր, ոչ թե միայն ես, այլ և
 Ստված պիտի ներե քեզ հանդերձյալ աշխար-
 հում, որ մի այդպիսի առաքինություն են
 գործեւ. որ քեզ, մաքուր արտով պատարագի
 ներդ շարունակիր. Ստահ եղիւր, որ խոստո-
 վանությունդ երկուսիս մեջ գաղտնիք կ'մնա:

Առաջնորդը և Տեր—Մուշեղը Սոջանի
 տաճարից դուրս ելան և առաջնորդարանը մը
 տան, ուր հոգեվոր ժողովը և լիգյուղի ժո-
 ղովուրդը անհամբեր սպասում էին նոցա վե-
 րադարձին: Սրբազանն այսքան միայն հայտնեց.

Եթե Վասպուրականում մի քանի հատ
 էլ Տեր—Մուշեղի նման քահանաներ էլ ու-
 նենայինք հայ ժողովուրդն իր կատարյալ
 ազատությունը ձեռք պիտի բերեր: Խեղճ քա-
 հանն մի մեծ առաքինություն է գործեւ,
 իսկ իր կարծիքով մեղք է համարում:

Այնուհետեւ Տեր—Մուշեղը Վասպու-
 րականի առաջնորդի ամենասիրելի քահանան
 դարձավ և այս գաղտնիքը ոչ ոք չիացավ,
 մինչեւ Տեր—Մուշեղի վախճանվելը:

88

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0347602

46.973

891.99.

2-83